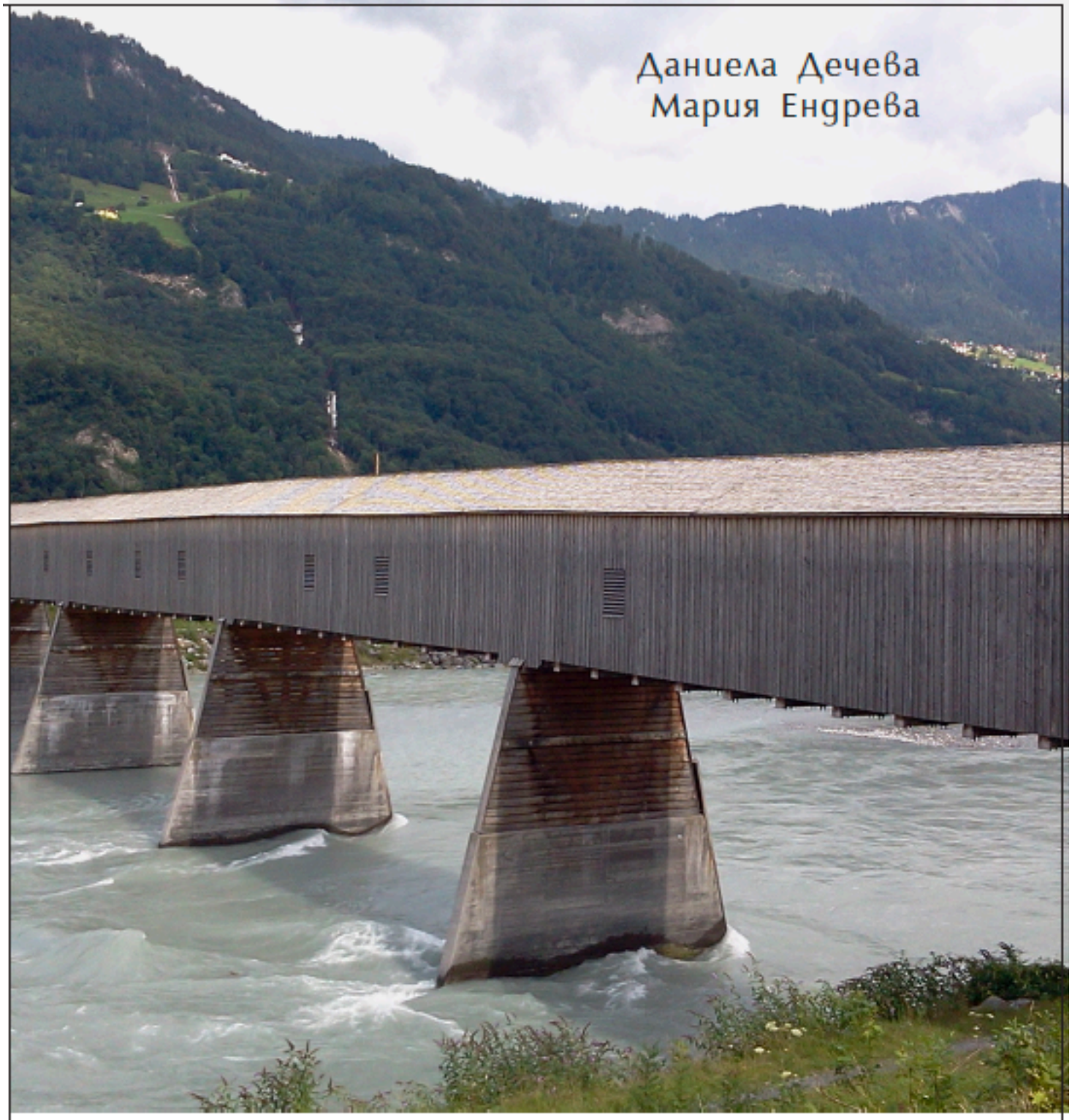

Даниела Дечева
Мария Ендрева

Княжество Лихтенщайн

История. Култура. Идентичност

Университетско издателство
„Св. Климент Охридски“

КНЯЖЕСТВО ЛИХТЕНЩАЙН
История. Култура. Идентичност

Даниела Дечева
Мария Ендрева

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ"

КНЯЖЕСТВО ЛИХТЕНЩАЙН

История. Култура. Идентичност

ДАНИЕЛА ДЕЧЕВА
МАРИЯ ЕНДРЕВА

© 2017 Даниела Дечева, Мария Ендрева
© 2017 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
ISBN 978-954-4252-6

София • 2017
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи 9

ОБЩА ИНФОРМАЦИЯ 10

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД 13

Лихтенщайнските земи през Античността и Средновековието 14
Етнически произход и език на местното население 15
Феодализъм и комуналзъм 16
Общини 23
Между Швейцария и Австрия 27

Реформацията, Тридесетгодишната война и Абсолютизмът 28
Селските войни. Управлението на графовете Фон Зулц 29
Тридесетгодишната война. Управлението на графовете Фон Хоенемс 31
Княжеският род Фон Лихтенщайн 35
Възникване на Княжество Лихтенщайн 38
Регулиране на обществения живот. Ежедневието през XVIII в. 40

Лихтенщайн от началото на XIX в. до Първата световна война 45
Независимост на Лихтенщайн 45
Вътрешнополитическо устройство 50
Икономическо развитие и население 52
Социалноосигурителна и образователна система. 59
Свобода на словото 62
Обобщение 65

Лихтенщайн през XX в. 66
Първата световна война и
междувоенният период 66
Юридическият казус
Лихтенщайн–Чехословакия 77
Втората световна война 81
Икономическо и социално развитие
след 1945 г. 84
Лихтенщайн при управлението
на Ханс Адам II 99
Обобщение 111

КУЛТУРА НА ЛИХТЕНЩАЙН 112

Архитектура 114
Сакрална архитектура 115
Светска архитектура 119

Изобразително изкуство 128
Княжеска художествена колекция 128
Пътят от Държавна художествена колекция
до Музей на изкуството 131
Художници 137

Литература 162

Музика 169

Театър и танц 173

Музеи 174

Обобщение 178

ЛИХТЕНЩАЙНСКА ИДЕНТИЧНОСТ 180

Елементи на идентичността 186
Религия 188
Език/диалект 189
История 190
Монархия 195
Национален празник и химн 200
Външна политика 207
Благосъстояние 210
Медии 217
Място на жените в обществото 219
Другите за Лихтенщайн 231
Обобщение 235

ПОСЛЕСЛОВ 236

Приложение. Хронология на владетелите 237

Използвана литература 239

УВОДНИ ДУМИ

Княжество Лихтенщайн е твърде малко познато, и то не само в България. Това е напълно разбираемо за държава джудже, но е и жалко, защото политическото, икономическото, социалното и културното ѝ развитие представляват интересно изключение от повечето общоевропейски тенденции.

Тази книга е опит за широкообхватно обзорно представяне на Лихтенщайн, в което да се очертаят значими обществени и културни тенденции. Тя има информативен характер и целта ѝ е да създаде първоначална, но сравнително плътна представа за Княжеството и да послужи за основа на по-нататъшни изследвания. Изложението е резултат не само от десетки проучени източници, но и от личните впечатления, придобити по време на два изследователски престоя в Лихтенщайн през 2014 и 2016 г., финансирани от Фонда за стипендии на Европейското икономическо пространство.

Трите основни съдържателни и структурни компонента на изложението са: исторически обзор с автор Мария Ендрева, културно развитие и анализ на лихтенщайнската колективна идентичност с автор Даниела Дечева. Разбира се, съавторството се изразява и в съвместната работа по концепцията и редакцията на книгата.

Надяваме се това първо в България представяне на Княжество Лихтенщайн да предизвика интереса не само на изследователи от различни области, но и на по-широка читателска публика. Специална благодарност отправяме към екипа на Лихтенщайн институт в Бендерн, който ни предостави чудесни условия за работата по книгата.

ОБЩА ИНФОРМАЦИЯ

Княжество Лихтенщайн граничи само с две държави: на изток с Австрия, а на запад естествена граница с Швейцария е река Рейн. Разстоянието между най-северната и най-южната точка е 10 км, а между най-западната и най-източната – около 6 км.

Територията на страната е разделена на три географско-административни и диалектни области – горна (Oberland), долна (Unterland) и Тризенберг. Населените места в Лихтенщайн са единадесет (Вадуц, Шаан, Тризен, Тризенберг, Планкен, Ругел, Шеленберг, Бендерн, Гамприн, Маурен и Ешен) с население между две и четири хиляди жители. Първото по големина селище е Шаан с 5 994 жители (Amt für Statistik. Bevölkerungsstatistik 31. Dezember 2015 2016, 9). В столицата Вадуц живеят около 500 души по-малко, но в нея са концентрирани седалищата на държавните органи, както и голяма част от финансовите и културните институции. Символично средоточие на столицата е княжеската резиденция – замъкът Вадуц.

Лихтенщайн е конституционна монархия и се управлява от Ханс Адам II фон унд цу Лихтенщайн (р. 1945 г.). Той е първият княз в историята на страната, израснал в замъка Вадуц. Освен че е държавен глава на малката монархия, той притежава и една от най-големите банки в страната и обича шеговито да казва, че преди обед трябва да работи, за да може следобед да управлява. Малко владетели познават като него голяма част от своите поданици лично – от ученическите си години, от работата си като банкер или от срещите по време на различни държавни празници.

Ханс Адам има четири деца. Първородният му син, принц Алоис (р. 1968) от 2004 г. изпълнява функциите на регент. Княжеското семейство се радва на особена популярност в страната. Привързаността на народа често проличава на референдуми: при разногласия между княза и парламента княжеската позиция нерядко получава по-голяма подкрепа. За разлика от другите европейски монархии, които имат по-скоро репрезентативна роля, в Лихтенщайн монархът има реални правомощия, които му осигуряват активно участие и водеща роля във вземането на важни политически решения.

Лихтенщайн е една от най-малките и същевременно най-богати страни в света. Подобно на останалите европейски държави джуджета Монако, Андора, Сан Марино, Княжеството печели от стабилната си банкова система, но за разлика от тях не е хазартен и туристически център.

В последните три десетилетия жизненият стандарт бележи впечатляващ растеж. Брутният вътрешен продукт на глава от населението за 2013 г. в Лихтенщайн е 114 700 евро, а безработица на практика не съществува. В края на 90-те години средната годишна заплата в Лихтенщайн е 72 000 швейцарски франка, а във финансовия сектор – около 95 000 швейцарски франка. Това е с 12% повече от средната заплата в Швейцария, като се изключат банковите служители, които в западната съседка все пак са по-високо платени (Beattie 2005). По данни на *Новия Алманах Фишер* от 2013 г. средният доход в Лихтенщайн вече е 120 000 евро на година. За сравнение средният годишен доход в Германия е 30 000 евро, а в България 5 800 евро (Fischer-Almanach 2013). Лихтенщайн няма държавни дългове и получава най-високи оценки в международните рейтинги за финансова стабилност. Тя е резултат от предсказуемите политически решения, благоприятстващи развитието на страната. Големите бюджетни излишъци от последните години веднага се реинвестират от правителството в инфраструктурни или други обществено значими проекти. Публичните политики в Лихтенщайн са насочени не просто към устойчиво развитие и поддържане на високия жизнен стандарт, но и към постигане на повече международна известност на Княжеството.

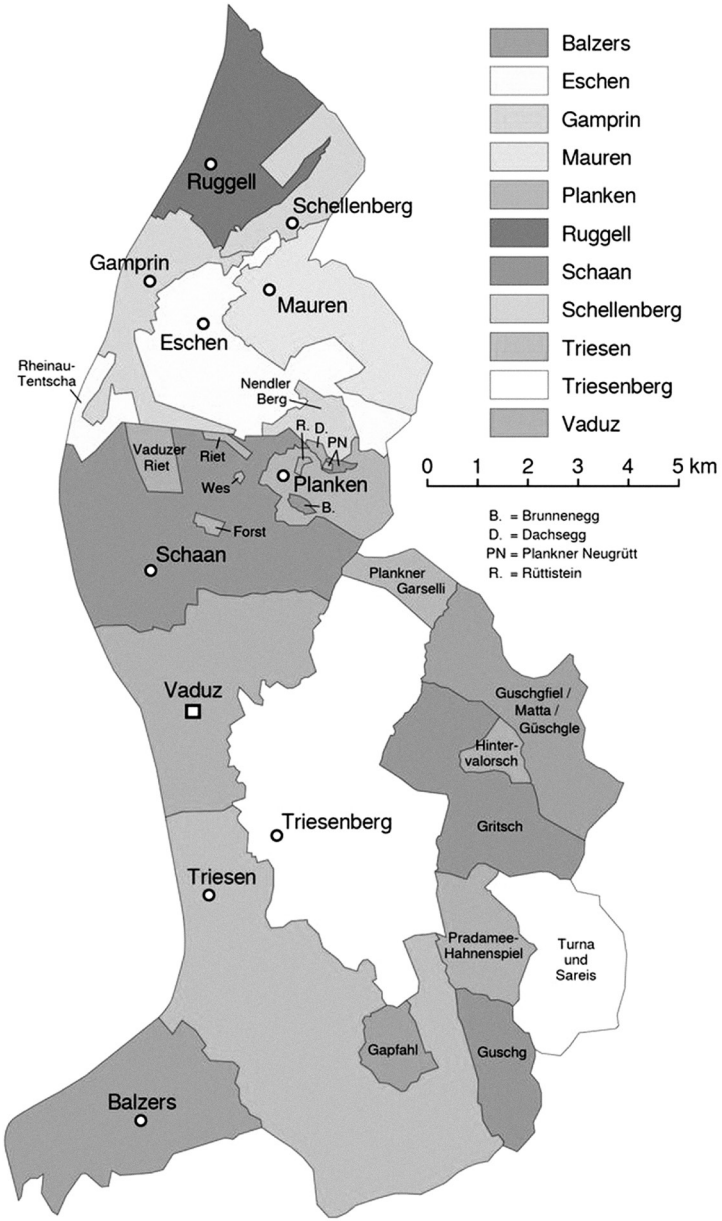

Фигура 1. Общините в Княжество Лихтенщайн

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

До началото на XX в. историческата наука в Лихтенщайн не е обвързана институционално. Още през XIX в. обаче излизат първите историографски трудове за Княжеството. Историята и етнографията са първите и дълго време основни предмети на хуманитарните науки в Лихтенщайн. Затова празнини в историческото представяне на страната почти няма. За тази изследователска пълнота допринасят основно годишниците на Историческото дружество на Княжество Лихтенщайн, които излизат без прекъсване от 1901 г. до днес. До средата на 80-те години членовете му са единствените, които пишат по исторически въпроси. За голяма част от тях това занимание не е професионално поприще, а е продиктувано от любителски интерес и патриотичен порив. Едва през 1986 г. е учреден Лихтенщайн институт, който се превръща в основната изследователска институция, занимаваща се с история, политически и обществени науки. Трима от деветнайсетте учени в института са историци. Принос за изучаването на Княжеството има и екипът на проект за издаване на Лихтенщайнски исторически лексикон.

С въпроси от историята на Лихтенщайн се занимават и отделни курсове в швейцарски и австрийски университети, както и конференции на Историческото дружество и Лихтенщайн институт (Brunhart, Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte Bd. 1 1999).

Изложението в следващите глави проследява историческото развитие на Лихтенщайн от Късната античност до съвременността, разкривайки значими тенденции през всички етапи на формирането на социалното устройство и практики.

ЛИХТЕНЩАЙНСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ АНТИЧНОСТТА И СРЕДНОВЕКОВИЕТО

В началото на IV в. днешната територия на Лихтенщайн е част от римската провинция Реция. Освен римските пътища, опасващи цялата територия, е построена и крепостта Шаан, която е първият исторически паметник по тези земи. Изхождайки от факта, че няма многобройни свидетелства за този регион през римския период, може да се предположи, че той не е имал особено голямо стратегическо значение.

Повече данни има от периода на Великото преселение на народите. През VI в. остготският крал Теодерих позволява на алеманите и някои ретороманските племена да се заселят в провинция Реция, в земите на днешния швейцарски кантон Граубюнден и Лихтенщайн, така че те се превръщат в основното население в региона. След смъртта на Теодерих през 526 г. и разпадането на остготското кралството долината на Горен Рейн става част от църковното владение Курреция. В началото на IX в. сред местното население продължават да преобладават романоезичните, но към края на века съотношението с говорещите немски се изравнява (Büchel 1993, 8).

В края на VIII в. земите на днешен Лихтенщайн като част от графство Реция влизат в състава на империята на Карл Велики. Оттогава те са неизменна част от историческото и културното развитие на немскоезичните територии при всички следващи династии в обособилата се при наследниците на Карл Велики Германска империя.

От времето на Ранното средновековие не са запазени почти никакви архитектурни паметници. Сред малкото примери е църквата в Бендерн, издигната в началото на IX в., но за пръв път спомената писмено едва през 1045 г.

В ядро на лихтенщайнската средновековна история се превръщат двете графства Вадуц и Шеленберг. Историческото им развитие носи важна информация за формирането на управленските традиции, чието отражение е разпознаваемо и до днес.

В различни исторически хроники имената на днешните лихтенщайнски градове се споменават чак през Високото средновековие, около 1150 г. Тогава за пръв път в писмени източници се назовават Вадуц и Гамприн, а няколко години по-късно и Маурен. През Късното средновековие Лихтенщайн все още почти отсъства от историческите хроники. Сред малкото значими за историята и културата на Лихтенщайн паметници са построените около 1300 г. крепости Вадуц и Гутенберг.

Изключително рядкото и повърхностно споменаване на земите на Лихтенщайн в средновековните източници ясно показва, че не са били обект на особено внимание от страна на управляващите. Периферността бележи общественото развитие векове наред и не позволява формирането на значим културен център.

ЕТНИЧЕСКИ ПРОИЗХОД И ЕЗИК НА МЕСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ

Като цяло движението на демографските процеси не може да бъде точно проследено, тъй като има изключително малко данни за него. Предполага се, че през Средновековието в графствата Вадуц и Шеленберг числеността на населението е около три хиляди жители. Етническият му състав не стои като въпрос в историческите трудове. По всичко личи, че след етническата спойка между ретороманското и алеманското население жителите на лихтенщайнския регион не се различават от тези на запад от Рейн. Изключение прави една етническа общност, която през XIV в. се преселва от швейцарската област Вале. Това са така наречените валзийци, които чрез изсичане на гори усвояват нови земи около Тризенберг и Планкен. По традиция всички селяни, култивирали нова обработваема земя, получават повече права от обикновените крепостни. За валзийците това се оказва благоприятно в икономически аспект и позволява да запазят до голяма степен своеобразието на своята култура. Тя се отличава от тази на коренното население най-вече по обичаите

и празниците и своя специфичен диалект. Въпреки запазването на културната си автентичност валзийците се интегрират много добре. Доказателство за доверието на управниците към тях е задачата да охраняват граничните области от външни нападения.

В Средновековието стремежът към етническа диференциация не е силно изразен и не намира израз в езиково разграничаване от останалата немскоезична общност. В този смисъл лихтенщайнският говорим език през Средновековието, както и през Новото време, няма претенции да е носител на маркери за откроряване на етнически или национални специфики. Както във всеки диалект обаче, и в лихтенщайнския вариант на немския език има най-вече лексикални особености, които му придават своеобразие. Говоримият, широко разпространен и до днес диалект е алемански. Той има множество регионални варианти, но в общите си характеристики е разпространен в голям ареал, обхващащ областите Вюртенберг, Форарлберг и немскоезична Швейцария.

ФЕОДАЛИЗЪМ И КОМУНАЛИЗЪМ

Феодализмът формира йерархична структура на обществото, чиито членове са във взаимна зависимост помежду си. Земята като основен източник на власт е и най-голямата ценност. В тази система произходът, респ. наследствеността, са важен елемент от легитимацията на властта, тъй като както земята, така и властта се предават низходящо в пирамидата на обществената йерархия. По-дългото родословно дърво гарантира по-основателни претенции за управление. Позоваването на значими, едва ли не легендарни предци осигурява не само правото на власт, но спомага и да се създаде културна традиция, превръщаща групата хора в общност.

> Изграждането на традиция в благородническото съсловие е непосредствено значим за властта културно-манталитетен феномен. Връзката с някои предци, легитимацията чрез позоваване на произход, на връзки и на властова приемственост са важна част от себеразбирането и социалния престиж на благородниците (Sablonier 1999, 33)[1].

Традицията на родовото управление в земите на днешен Лихтенщайн се поддържа от няколко династии, които слагат отпечатък върху развитието на общностното самосъзнание.

Първите управници на тези територии, част от графство Долна и Горна Реция, са швабски рицари, последвани от баварски род. Сведенията за тях обаче са толкова оскъдни, че няма сигурност дори за имената им. След баварските благородници управлението на областта се поема от графовете на Брегенц. През 1237 г. за първи път се появява името на бохемския рицарски род Кински, който поема владението за сравнително кратко време. Споменават се също Хабсбургите и графовете Фон Монфорт, свързани чрез династични бракове с останалите благороднически фамилии в областта.

През XIV в. и графовете от рода Верденберг фон Зарганс-Вадуц владеят част от днешните земи на Лихтенщайн. По време на тяхното управление през 1396 г. графствата Вадуц и Шеленберг са обявени от крал Венцел за директни ленни владения на Германската империя, което означава, че графовете са подопечни пряко на императора, а не са васали на висши аристократи. Този акт от 1396 г. е един от крайъгълните камъни на лихтенщайнската история. Той се смята за началната стъпка към изграждането на независимо княжество. През целия XV и в началото на XVI в. (през 1430, 1439, 1454, 1507 г.) (Büchel 1993, 17) тази относителна феодална независимост на двете графства периодично се препотвърждава чрез подновяването на ленната клетва за вярност към императора, извършвано най-често при преминаването на владението от баща на син. Тази пряка зависимост на графствата от императора прави иначе бедните, слабо населени и непродуктивни територии много атрактивни за стремящите се към повече власт благородници, тъй като техният владетел участва в съвета на князете в империята, а това му осигурява политическо влияние на най-високо ниво.

[1] Всички цитати от немски език са преведени от М.Е. и Д.Д.

През 1416 г. Вадуц и Шеленберг сменят собственика си, като чрез женитба преминават във владение на стария рицарски род Фон Брандис за около един век, до 1507 г. (Büchel 1993, 18). Брандис е стара швейцарска аристократична фамилия, произхождаща от Ементал, чийто първи представител Конрад фон Брандис е упоменат в изворите още през 1239 г. Историята на рода е добре известна: до изчезването му през 1512 г. в родословното дърво на Брандис няма празноти. В хрониките родът не е останал с особени добродетели. Плацид Бютлер ги описва като егоистични, безскрупулни и властолюбиви (Büttler 1911, 145). Затова пък сплотеността им се е оказала благоприятна за дългогодишното им управление.

Рицарите Фон Брандис притежават имения около Берн и областта Блуменег. Първият феодал от техния род, който придобива повечето земи от днешната територия на Лихтенщайн, е Волфхарт фон Брандис, спечелил графствата Вадуц и Шеленберг чрез династичен брак с графиня Агнес (в някои източници Анна) Монфорт-Фелдкирх, вдовица на граф Верденберг и следователно наследница на обширни владения в региона. Тя има двама сина от първия си брак, Хартман, епископ на Кур, и Хайнрих – наследникът на графство Вадуц, Шеленберг и Верденберг. След смъртта на Хайнрих управлява Хартман, но тъй като той като епископ няма наследници, приписва на полубратята си Брандис от втория брак на майка си всичките си земи. Така от 1416 г. цялата територия на Лихтенщайн без крепостта Гутенберг се управлява от Волфхарт IV фон Брандис и неговите наследници Волфхарт V, Волфхарт VI и Зигмунд I.

Апетитите на Брандис събужда основно землището около Майенфелд в Бюндnерланд, за което собственикът му граф Фон Тогенбург не оставя завещание. Брандис обаче не са единствените заинтересовани. Швейцарските градове и селски общини също имат аспирации към земите на днешен Лихтенщайн. Това става повод за избухналата през 1439 г. Стара цюрихска война, в която участват кантоните Швиц и Гларус, от една страна, и Цюрих, херцогство Австрия, барон Волфхарт фон Брандис и граф фон Зарганс – от друга. Разпределението на териториите на Тогенбург продължава до 1446 г. Зародилият се при тази война конфликт с швейцарските кантони се оказва особено продължителен. Около 1499 г. швейцарците нападат Вадуц, Шаан, Тризен и Бендерн и пленяват графовете Брандис, но не успяват да завземат крепостта Гутенберг. Последният представител на рода, Лудвиг фон Брандис, и император Максимилиан I сключват споразумение за ненападение помежду си. Лудвиг и брат му Зигмунд II фон Брандис управляват съвместно земите на Шеленберг и Блуменег. Лудвиг притежава графство Вадуц, а Зигмунд – Майенфелд.

При управлението на рода Брандис се кодифицират редица правомощия на владетеля и права на населението, известни под името Брандисови свободи. Графът разполага с цялата съдебна власт, в това число и с изключителното право да осъжда на смърт, както и с правата върху митническите такси, пасищата, горите, водите, мелниците, каменоломните и хановете (Schamberger-Rogl 2002, 10). Жителите на графство Вадуц и Шеленберг не могат да се обръщат към друг съд, освен към този на рицарите Брандис. Привилегията за такава самостоятелна политика е получена от император Сигизмунд през 1430 г. и най-вероятно има за цел да ограничи властта и голямото влияние на Хабсбургите в този район (Schamberger-Rogl 2002, 10). Фон Брандис са първите, които дават на поданиците си възможността за местно самоуправление. Населението избира свой управител, който има голямо влияние в политиката при взимането на решения в графството, както и съдебни правомощия (Wanger 1995, 201). По време на управлението на Брандис се водят малкото войни срещу швейцарците, в които е въвлечено графството. В съюзническата си политика те винаги са на страната на Австрия, поддържат близки отношения и даже заемат постове при императора във Виена. След залязването на тяхната династия управлението се поема от швабския благороднически род Фон Зулц. Той придобива собствеността на крепостта Вадуц през 1507 г. след смъртта на последния граф Фон Брандис и управлява повече от сто години до 1613 г.

По време на Късното средновековие и в началото на Новото време управителите на земите често се сменят, най-вече по мирен начин, чрез купуване на нови землища от швейцарските

общини. През 1509 г. териториите около Майенфелд, които дотогава са неминуемо свързани с Вадуц, са продадени на швейцарския тристранен съюз за 20 000 гулдена. Така двете владения се разделят завинаги. През 1517 г. Верденберг е купен от кантона Гларус (Büchel 1993, 25). Въпреки че градът остава подопечен на граф Верденберг, и до днес е в рамките на Швейцария, а не на Лихтенщайн.

Крепостното селско население е собственост на своя феодал заедно със земите му. Това създава възможността за идентификация с местния владетел и представлява един от най-важните механизми за обединение на народа. Силната родова благородническа традиция при Брандис и Зулц, радващи се на сравнителна независимост заради пряката подчиненост на императора, създава предпоставки за оформяне на общностно съзнание сред населението. Друг значим фактор за това консолидиране е засилващото се изкупуване на земи от местните общини. Между 1371 и 1378 г. жителите на кантон Вале придобиват Гюшгле и Гушгфил като наследствено ленно владение от граф Хайнрих фон Верденберг-Зарганс. След време тези земи са придобити от жителите на Балцерс. Шаан изкупува от жители на Фрастанц областите Планкен, Ранквайл и Алпе Гушг. През 1387 г. граф Верденберг продава на община Тризен областите Алпе Валюна, Дразгиамил и стопанството Шедлер.

Свободното местно самоуправление, при което основен субект е общината, а не отделните индивиди, се превръща в основен модел, залегнал в цялостното историческо развитие на лихтенщайнското общество и донякъде определя битуващите и до днес властови форми.

В началото на XV в. устоите на феодалната система се разклащат и закрепостяването на селяните става все по-трудно за феодалите. Тенденцията за придобиване на собственост върху земята от тези, които реално я обработват, става все по-отчетлива и обуславя появата на силна социална прослойка от свободни селяни. Процесът е подпомаган основно от общините, които, както беше споменато, все повече увеличават собствеността си за сметка на аристокрацията. Разклащането на феодалната система се потвърждава от факта, че през 1403 г. община Тризен

продава на свои жители много земи от землището Алпле. Така се легитимира правото на собственост на обикновените хора и се засилват процесите на децентрализация на властта. Подобни примери са изключително показателни за развитието на иновативни форми на обществено управление. Факт е, че през XIV в. феодализмът отслабва значително не само по тези земи, но тук има известни особености на фона на европейския контекст. Свободата да притежаваш собствена земя, да я купуваш и продаваш в момент, когато феодалната система в останалата част на континента все още е водещият обществен строй, е знак за установяването на нов тип власт, основаваща се на силни общини и защита на интересите на населението. Вследствие на това се изгражда смесена система, при която никоя от двете власти, феодална и комунална, няма пълни изпълнителни правомощия (Sablonier 1999, 25).

Разбира се, при целенасоченото изкупуване на земи на благороднические фамилии не става дума за тенденция, която възниква и се развива в миниатюрното пространство на днешен Лихтенщайн, а по-скоро за една устойчива линия, идваща от швейцарските общини през XIV в.

> На много места в общините след 1200 г. все повече се забелязват елементи на комунален живот. Това съответства на общото късносредновековно развитие, което може да се опише като формиране на общините. В хода на тази промяна редом с общините на малките градове се появяват и селски сдружения като един вид съюзи за общи действия във все по-големи области (Sablonier 1999, 23).

Така нареченият комунализъм, зародил се в земите на днешен Лихтенщайн, става основа за развитието на демократична традиция на местно самоуправление, дължаща се на успешното освобождаване на селското население от феодалните владетели. С утвърждаването на общините се поставя начало на местната традиция на пряко демократично вземане на решения.

Характерна особеност на този тип смесено управление е общото ползване на пасища, гори и води, които за разлика от

практиката в класическите форми на феодализма свободно се експлоатират от селяните при спазване на приети от самите тях правила. Възможността за използване на пасищата е основната предпоставка за развитие на животновъдството в района, където обработваемата земя е недостатъчна за изхранване на цялото население. Друг ценен стопански ресурс са горите. На първо място като основен енергиен източник – за отопление, готвене, металообработване и производство на различни битови пособия. Заради добива на дървесина и дървени въглища притежанието на гори има не само стратегическо, но и жизненоважно значение. През Средновековието горите са пряко обвързани и със селското стопанство и имат почти толкова голямо значение за изхранването на населението, колкото полето и полските пасища. Горски ресурси като плодове, жълъди, мед, шума и пасища за животните, макар и в по-малка степен, също дават основание за стремеж към притежание и стопанисване на гори с цел развитие на силно животновъдство, особено на свиневъдството.

До XIII в. собствеността върху горите не се разглежда в историографските източници, но от XIV в. нататък този въпрос се поставя често, за което свидетелстват различни документи, регулиращи отношенията между отделните общини за използването на горските площи. В района на Лихтенщайн те са предимно по поречието на Рейн около Шаан и Бендерн и въпросът за правата върху тях нерядко поражда спорове между общините. Известни от запазени документи са конфликтите от 1497 г. между Ругел и Шеленберг, по-късно между Шаан/Вадуц и Планкен, както и Шаан и Тризен. В хрониката си от 1778 г. Йохан Георг Хелберт описва такъв спор между Гамприн и Ешен, при който напразно са били похарчени хиляди гулдени за адвокати. Следствие от несекващите спорове и невъзможността на съда да вземе решение е забраната за сеч, поради което населението преживява тежка и студена зима (N. Hasler 2003, 33).

ОБЩИНИ

Ключов момент при ползването на общите земи е участието в така наречените общински съюзи. Те действат като юридически лица, когато се придобива и организира ползването на общинската земя, и определят правилата за полагане на неплатен общественополезен труд при изграждането на пътища, диги или благоустрояването на общинската собственост. Общините разполагат и с обща каса, която се използва за провеждане на местно независимо самоуправление. Постъпленията са от наеми и продажби на общински земи, такси за престой на чужд добитък в пасищата на общината и др. Плащането на данък представлява един вид членски внос в селската община и дава право на участие в общото ползване на общинските земи и пасища. Фромелт, който разглежда такъв пример в община Тризен, тълкува тази практика като опит за данъчна самостоятелност. От друга страна обаче, шансовете за тази привилегия в Късното средновековие все още са твърде малки, тъй като размерът на данъците се определя не от общината, а от управляващия благородник (F. Frommelt 1999, 113–161).

> Същинското значение на данъка за членство в общината не се състои в свързаните с това приходи, а в самото право на събиране на данък. Въпреки че смисълът и целта на данъка е регулиране на достъпа до общинските ресурси, това право значително надхвърля общинските ползи. Все пак то не бива да се надценява. Селото е твърде далече от данъчна автономия: размерът на данъците се определя от властта, общината няма право да изисква други данъци (F. Frommelt 1999, 130).

През 1493 г. се приема споразумение за налозите, в което се регулират всички случаи на възможни данъчни измами и укриване на данъци. В него е залегнала логиката на силния граждански контрол, поставяща частния интерес в зависимост от колективния: тъй като укриването на данъци не ощетява управляващия, а другите данъкоплатци, които по принуда поемат

поравно частта на невнеслите, взаимният контрол е в интерес на всички членове на общината. Фромелт описва такъв пример от 1473 г., когато при отказ да се плати данък наследство, се оплакали не управниците, които прибират данъка, а останалите данъкоплатци, видели в отказа на съседите си нарушение на своя интерес (F. Frommelt 1999, 139).

Успешното функциониране на общините изисква сплотеност и солидарност между техните членове. Интересът на съседа трябва да се защитава като своя собствен, за да може общината да устои в борбата с феодалния господар и другите общини, които се стремят да завземат повече пасища и обработваема земя. Това дава сериозно отражение върху формирането на манталитета на населението в региона. Още от Средновековието се изгражда и поддържа общностен дух, който стои в основата на всяка съвместна инициатива и организация. С възпитаването на гражданска, най-вече данъчна, дисциплинираност възниква и сложна система на съревнование между отделните общини. Ако някоя от тях не впише всичките си имоти в данъчните книги и не плати полагащите се данъци, лесно бива изместена в ползването на общи земи от друга, внесла налозите си. Принципът, че който плаща повече, получава повече облаги, поддържа висок интереса на общините към реално отчитане на данъците.

Интересен е фактът, че борбата между общината и управляващия благороднически род е не с оръжие, а в съда, който решава спорни въпроси като например ползването на пасища или гори. Ръководният принцип при отсъждането е, че предимство и изключително право на ползване имат най-близките съседи на съответните земи. Всяко ползване на междинните пасища между различните общини също се регулира със специални местни споразумения.

Прави впечатление, че тази регулираност на живота във всичките му детайли присъства още от средните векове, като веднъж приетите правила постепенно стават част от живота и мисленето на хората и с течение на времето започват да се зачитат от всички. По този начин в голяма част от случаите се избягват въоръжените конфликти. При спорове отсъжда съдът, който е бил приеман като независим и безпристрастен. Тези исторически натрупвания играят огромна роля в оформянето на гражданско самосъзнание в отделния индивид. Хората с готовност изпълняват задълженията си към общността, отчитайки, че по-добрата обществена организация подобрява и собствените им условия на живот.

Това целесъобразно организиране и подробно регулиране на всички сфери на ежедневието води до възникване на нови стратегии за развитие на икономическите дейности. В селското стопанство, търговията и занаятите се наблюдава преосмисляне на приоритетите. От XIII в. започва по-интензивното отглеждане на подходящи за района селскостопански култури. Набляга се на лозарството и производството на вино, което е по-рентабилно от отглеждането на зърнени култури.

Концентрацията върху винарството извежда на преден план въпроса за износа на вино и вноса на други храни. Развиването на търговията изисква добра инфраструктура и в тази насока също се забелязва напредък през Късното средновековие. Изграждат се пътища и се организира транспорт на стоките, който се поема от специално определени за това хора, притежаващи подходящите транспортни средства. Пътищата рядко са павирани, тъй като това е скъпо, а и все още няма практика да се подковават животните. От Късното средновековие обаче каменна настилка се полага на все повече улици в градовете и селата, както и между отделните селища.

Доста рано започват да се оформят взаимно допълващи се икономически механизми за регионално компенсиране с внос на определени продукти и износ на собствения излишък. В края на XV в. се появяват първите предприемачи както в областта на селското стопанство, така и в търговията и производството (Sablonier 1999, 33). Започва интензивна търговска дейност и необходимото за нея кредитиране. Благородниците също се занимават с търговия, което от една страна ги доближава до буржоазното съсловие, но от друга им осигурява икономическа мощ и укрепва властовите им позиции.

Както вече беше отбелязано, конкуренцията между двете съсловия – бюргери/селяни и аристокрация – започва още през XIV в. и представлява добра основа за изграждането на пряка

демокрация. До голяма степен тези процеси се обуславят от икономическите фактори в региона.

> Освен богати граждани като същински предприемачи в селското стопанство действат например месари в животновъдството, гостилничари в търговията с вино и кредитното дело и мелничари в търговията със зърно (Sablonier 1999, 33).

Стремежът към повече ефективност на икономическите усилия включва затваряне на производствено-търговския цикъл. Особено важни за региона са връзките със Северна Италия, в частност с провинция Ломбардия. Това е една от причините изграждането на по-надеждни пътища да е в посока юг. През 1445 г. се открива първата пощенска линия Линдау–Фелдкирх–Вадуц–Балцерс–Кур–Шплюген–Милано, която е друга връзка на ареала на изток от Рейн с икономически силния италиански север.

Тъй като голяма част от селското население не е закрепостено от феодален владетел, в обществото се наблюдава доста интензивна мобилност, свързана с миграция от планинските райони към долината. Голямата чумна епидемия през 1348 г. допълнително засилва това преселване.

Интензивните търговски отношения с Италия водят до промяна на начина на живот в Късното средновековие. Богатите търговци започват да възприемат формите на живот на италианските патриции и градската аристокрация. Малко или много в по-късен етап това довежда до промяна на живота и на победната част от населението, което се опитва да подражава на патрициата.

Още от средата на XV в. образованието започва да се превръща в ценност за все повече хора. Разбира се, в културно отношение целият регион – швейцарските общини, както и тези в днешен Лихтенщайн – са изостанали в сравнение със страните с богата културна традиция като Италия и Франция. Там идеите на хуманизма и Ренесанса обновяват начина на мислене на водещия слой от обществото и постепенно променят разбирането за човека, държавата, изкуството и всекидневния живот.

МЕЖДУ ШВЕЙЦАРИЯ И АВСТРИЯ

Още в преддържавната си история населението на Лихтенщайн се намира между два модела на управление – на швейцарските общини и на Хабсбургския феодализъм. През Късното средновековие, за разлика от следващите епохи, доминира швейцарският опит. Организацията на общините в Бендерн, Тризен, Шаан и Вадуц наподобява швейцарския модел на установяване на пряка демокрация чрез придобиване на частна собственост и елиминиране на благородническата класа. Както беше показано, съблюдаването на общинските интереси е пряко обвързано със защитата на личните права и собственост. В Австрия такъв модел не може да се развие поради твърде малкия брой свободни селяни. Преобладаващата част от населението е крепостно и при въоръжени конфликти не показва особена заинтересованост да защитава съответните територии. На фона на това сравнение става ясно, че лихтенщайнските общини много повече се доближават до модела на швейцарските, и то до такава степен, че разликите са трудно забележими. Сред историците битуват две позиции по този въпрос. Първата, застъпена от Саблоние, подчертава невъзможността да се отдели някаква лихтенщайнска, а и каквато и да било друга етническа или национална идентичност по време на Средновековието:

> Преки и косвени появи на регионални представи за идентичност се откриват доста рано. Те са предмет на постоянни спорове, подлежат на бързи промени и не могат да бъдат редуцирани до ролята си на предвестници на модерно национално съзнание. Не е много вероятно те да са така определящи идентичност и подтикващи към идентифициране (а с това и политически и социално значими), както при модерните условия (Sablonier 1999, 35).

Втората теза е формулирана от Георг Малин и Паул Фогт. Според тях „още през XIV в. са изкристализирали днешните граници на страната“ (Bogg 1999, 47), още оттогава Рейн разделя политически териториите на Швейцария и днешен Лихтен-

щайн, далеч преди той да се конституира като държава. Малин и Фогт се позовават на споменатото разделяне на долината на Рейн с подялбата на графството Верденберг-Зарганс между двама братя в средата на XIV в. и изкупуването на земите по западния бряг на реката от швейцарските кантони.

Лихтенщайнските земи не са пряко свързани с конфедерацията на швейцарските кантони. След Швабската война през 1499 г. Швейцария де факто извоюва своята независимост от Свещената римска империя, въпреки че юридическата санкция за това дава едва Вестфалският мирен договор от 1648 г. след Тридесетгодишната война. През XV в. Рейн продължава да бъде държавна граница, зачитана и от двете страни.

Източното поречие на Рейн винаги е било по-силно ориентирано към Хабсбургските владения. Родът Брандис, както и другите управляващи след тях поддържат много добри отношения с династията във Виена. Друга важна особеност, която свързва лихтенщайнските земи с Австрия в началото на Новото време, е католическата вяра. Най-големият разграничителен маркер между Лихтенщайн и Швейцария се оказва Реформацията, която обхваща голяма част от Швейцария и има несравнимо по-малко влияние в земите източно от Рейн.

РЕФОРМАЦИЯТА, ТРИДЕСЕТГОДИШНАТА ВОЙНА И АБСОЛЮТИЗМЪТ

Графовете Фон Зулц наследяват земите на залязлата династия Фон Брандис по женска линия. След сватбата на Алвиг фон Зулц и Верена фон Брандис през 1510 г. право над графство Вадуц получава техният син, граф Рудолф V фон Зулц.

Зулц продължават политиката на предшествениците си Фон Брандис и са тясно обвързани с династията Хабсбург. Те укрепяват Вадуц и украсяват параклиса и жилищната част на крепостта със стенописи, които частично са запазени и до днес. Управлението на Зулц съвпада с доста турбулентен период в немската история – Реформацията.

В новогодишната си проповед през 1519 г. Улрих Цвингли за първи път разпалва искрата на реформаторското движение в католическата църква в Швейцария. Швейцарският реформатор Жан Калвин установява нова деноминация, наречена реформирана църква или калвинизъм, която в рамките на протестантизма противостои на лутеранската и на анабаптистката църква. Калвинизмът първоначално се разпространява в цяла Швейцария, Холандия и част от Германия, но католическата църква успява да възвърне донякъде изгубеното си влияние в тези земи по време на Контрареформацията.

През 1523 г. във Флеш започва да проповядва съратникът на Цвингли Улрих Болт. Много хора от графство Вадуц посещават неговите проповеди. Това е и първата енория в Бюнден, която преминава към Реформацията. Разпространението на реформаторското движение в графство Вадуц обаче е затруднено, тъй като граф Рудолф V фон Зулц (1468–1535) поставя гранични постове и предотвратява навлизането на новото учение в своите земи, недопускайки проповедници от различни конфесии в страната. Друга мярка за ограничаване на реформаторските учения е забраната на женитбите с друговерци (Büchel 1993, 25). След Аугсбургския религиозен мирен договор от 1555 г. важи правилото „Cuius regio, eius religio“, според което всеки владетел определя вярата на своите поданици. Спазвайки това правило, и следващите графове Фон Зулц не допускат реформираните деноминации в своите земи.

СЕЛСКИ ВОЙНИ. УПРАВЛЕНИЕ НА ГРАФОВЕТЕ ФОН ЗУЛЦ

През май и юни 1525 г. избухват Селските войни в много части на Германската империя. Бунтовете не подминават и Лихтенщайн. Водачът на въстанието в графството е Йорг Пергант от Балцерс. Жителите на Шеленберг също се надигат под ръководството на Йорг Хартман от съседната австрийска провинция Форарлберг. Исканията на въстаниците са както социални, така и религиозни. Вследствие на тези бунтове през 1538 г. всички

монаси от манастира „Св. Луци“ в гр. Кур са принудени да напуснат обителта и през следващите сто години намират убежище в Бендерн. Цялата собственост на църквата е конфискувана, продадена или дадена под наем на граждани или общини.

Графовете от династията Фон Зулц след Рудолф V се считат за особено сговорчиви владетели, които живеят в разбирателство с населението. Тяхното управление се приема като мирно и „щастливо време“ (Wanger 1995, 206). Започва облагородяването на долината на Рейн. Речното корито е коригирано, за да се предотвратят наводнения. Мостове все още няма – реката се преминава през плитчини, при ниско ниво или със салове, които срещу такса превозват хора и добитък. Нерядко саловете са се обръщали или потъвали, понякога с жертви. Един от най-сериозните инциденти, посочен във всички истории на Лихтенщайн, се случва на Великден 1587 г. След тържествена процесия при Бендерн силното течение на реката преобръща плавателния съд и от 120 души оцеляват само 13.

Освен хармоничните отношения с владетеля за „щастливото време“ допринася и засилващото се чувство за законност. През XVI в. се оформя така нареченият Ландсбраух (Landsbrauch), набор от закони и правила, които уреждат всекидневния живот на населението. Според него местните управници се избират на всеки две години пряко от хората. Това става обикновено на втория или третия ден след Петдесетница. Всички мъже, навършили шестнайсетгодишна възраст, се явяват във военен строй и с песен на сборните пунктове при църквата в Бендерн или пред параклиса „Св. Флорин“ във Вадуц, за да проведат избора (Wanger 1995, 208). Тези закони регулират и различните отговорности на селските общини, свързани с грижата за бедните, ползването на горите, събирането на пари за енорията.

Със специална наредба се приема полицейският ред, който урежда ежедневието в най-малки подробности. Основните забрани са свързани с утвърждаването на религиозния морал: да се спазва неделята като почивен ден, да не се ругае и проклина, да не се прекалява с ядене и пиене, да не се безделничи, в противен случай се налагат глоби. Празненства като кръщенета, сватби и други също са уредени в тази наредба. Указано е колко напитки да се сипват в кръчмата и как гостилничарят да се държи с гостите (Wanger 1995, 209). Друга част забранява заниманията с магии, викане на дявола и вещерство. Който вярва на предсказания или се занимава с такива също е подложен на преследване или глоба. По време на лова на вещици през XVII и XVIII в. тази част от наредбата става изключително актуална, но вместо с глоби или по-леки наказания осъдените плащат с живота си.

С въвеждането на тези правила, както и с поддържането на трайна тенденция за увеличаване на ролята на общините при вземането на решенията графовете Фон Зулц стават изключително популярни и обичани сред населението, което само по себе си е рядкост за онези времена. В началото на XVII в. Фон Зулц са затънали в дългове. Един от куриозните случаи в лихтенщайнската история е свързан именно с това. Местното население е толкова обезпокоено от слуховете за продажбата на Вадуц и Шеленберг, че предлага на графа 5 000 гулдена като помощ, за да не се налага да продава земите си – рядко срещан жест на лоялност, предвид потисничеството върху селяните в онези времена. Това дарение обаче не помага и графът продава земите си на фамилията Хоенемс през 1613 г. (Wanger 1995, 209–210).

ТРИДЕСЕТГОДИШНАТА ВОЙНА. УПРАВЛЕНИЕТО НА ГРАФОВЕТЕ ФОН ХОЕНЕМС

Владенията на графовете Фон Хоенемс се простират между Боденското езеро и езерото Комо в Италия. От XIV в. фамилията се стреми да изгради сравнително самостоятелно графство по долината на Рейн. Благодарение на династични бракове родът има множество разклонения в Италия, Нидерландия, Австрия и Испания. Издигането си до райхсграфове членовете му дължат на женитбата на Волф Дитрих фон Хоенемс с Клара ди Медичи, чийто брат става папа Пий IV през 1559 г. (P. Vogt 2000, 14). От брака се раждат двама сина, единият от които, Якоб Ханибал, става папски военачалник, а другият, Мерк Зитих, епископ на Констанц. Синът на Якоб Ханибал, Каспар, има за цел изграждането на княжество Хоенемс и се концентрира върху управле-

нието на земите на рода и придобиването на нови, в това число и графствата Вадуц и Шеленберг. Планът на Каспар да свърже земите около Хоенемс и Вадуц-Шеленберг, като купи от Австрия част от Форарлберг за 100 000 гулдена, не се осъществява и това отдалечава мечтата за издигане в княжество. Най-известният представител на рода е Мерк Зитих IV, който става архиепископ на Залцбург и се прославя с построяването на замъка Хелбрун.

Хоенемс променят рязко политиката, водена от Зулц. Веднага след като полага клетва за вярност към графа, селското население започва с него конфликт относно данъците. При предишните владетели, рода Фон Зулц, то е освободено от местен данък, но общините доброволно го събират и дават част от него на графа. Новите владетели обаче изискват плащането на целите суми, което предизвиква масово недоволство и размирици. Местните управници, назначавани от графа, също подкрепят протестите на населението и успяват да договорят с Каспар фон Хоенемс освобождаване от всички останали налози за вечни времена в замяна на данъка, който той изисква. Този компромис се вписва официално и възстановява мира в графството (Wanger 1995, 210–212).

Ограниченията на строителството и разходите, които се налагат по време на Тридесетгодишната война, засягат не само страните участнички във войната, но и Вадуц и Шеленберг. Изключение се прави за пищната сватба в замъка Вадуц на сина на Каспар фон Хоенемс, Франц Мария. По този повод той изгражда стената около замъка и на местата с хубав изглед построява малки павилиони, предназначени за забавление (Büchel 1993, 29).

Наследниците на граф Каспар не се грижат особено за благополучието на своите поданици. Освен че влагат големи суми в благоустрояването на замъка във Вадуц, те водят разточителен живот, за който се нуждаят от заеми. За тях плаща населението под заплаха земите му да бъдат отнети.

Лихтенщайн не участва в Тридесетгодишната война с изключение на най-южните райони на областта Балцерс, които са въвлечени във военните действия на страната на Католическата лига. Крепостта Гутенберг играе особена роля за стратегическата защита на целия регион. Замъкът Вадуц се ползва като казарма, където граф Каспар фон Хоенемс събира войници за защита от евентуални атаки, тъй като съседният Граубюнден участва във военните действия. Броят им достига до 300 души, което е и най-голямата войска, събирана някога в Лихтенщайн. Въпреки неутралитета населението периодично е изложено на разбойнически набези. През 1647 г. шведите нахлуват във Вадуц и Шеленберг и стигат до крепостта Гутенберг. Те изискват 8 000 гулдена, за да не запалят селата. Жителите на Вадуц, Шаан и Планкен взимат на заем от управителя на Майенфелд част от сумата, за да платят откупа, и след двумесечен престой шведите напускат селата. Това води до вътрешни преразпределения на територии. Вадуц и Шаан, които притежават областта около Малбун, я продават през 1652 г. на община Тризенберг, за да могат да си изплатят част от дълговете, натрупани заради шведите. Няколко години по-късно тризенбергците купуват и планинските ливади, известни под името Елпле, които дотогава са принадлежали на Тризен. Населението живее в крайна нищета, тъй като през последните няколко години, освен войната, реколтата е оскъдна. След Вестфалския мир през 1648 г. жизненият стандарт не се подобрява рязко. Въпреки че остават в периферията на войната, земите на Лихтенщайн са засегнати от опустошенията и нарушения ход на всекидневието.

Ловът на вещици, който провеждат както католическата, така и протестантската църква в цяла Западна Европа, не отминава и Вадуц и Шеленберг. И тук има преследване на вещици със съответните съдебни процеси, мъчения и екзекуции. Между двеста и триста души, т.е. близо 10% от цялото население, по-голямата част от които жени, стават жертва на инквизицията. Само между 1648 и 1650 г. са убити около 100 души. Процесите на църквата са изключително доходоносни за феодалните владетели, тъй като всички имоти и пари на осъдените се конфискуват от тях. Има съмнение, че младият, едва 19-годишен граф Франц Вилхелм фон Хоенемс, внук на граф Каспар, умишлено насърчава лова на вещици (Vogt 2000, 15). Дълго време гоненията са представяни в историческите книги като негова инициатива. Пръв изследователят Вангер заговаря за позорната ко-

лаборация на местното население. То участва в изготвянето на списъците с обвиняеми, тъй като се страхува от вдигане на данъците или от репресии от страна на властта. През 2012 г. Чайкнер също поставя под съмнение тезата за пълната отговорност на графа, като доказва, че не само той, а и много от жителите на региона активно участват в гоненията, за да навредят на свои съседи, от които се чувстват икономически заплашени. Според него самите поданици на Хоенемс участват в разпределянето на конфискуваните имоти (Tschaikner 2012, 96–97).

Смята се, че графовете са получили около 100 000 гулдена от тези процеси, сума, която граф Каспар е платил за графството. Пикът на лова на вещици в Лихтенщайн е между 1678 до 1680 г., когато на власт е Фердинанд Карл, синът на Франц Вилхелм. Решаваща роля за приключването на гоненията изиграва младият свещеник на Тризен Валентин фон Крис. Той започва прогресивна просветителска дейност в борба със суеверията сред населението. Обучава безплатно бедни деца от региона и дава стипендии за следване в университет на перспективни младежи от графството.

С прекратяването на процесите за вещерство секва и източникът на средства за граф Фон Хоенемс, който бързо задлъжнява с 200 000 гулдена (Büchel 1993, 31). Съдията на Вадуц и административният управител на областта отиват във Виена при император Леополд с оплакване от него. Жалби до императора подават също благородници, роднини на Хоенемс, и граждани на графство Вадуц. Императорът назначава епископа на Кемптен за надзорник на графа. Процесите за вещерство са преразгледани и обявени за неправомерни. Графът трябва да върне конфискуваното имущество на наследниците на екзекутираните, но той не само не го прави, а и продължава с конфискацията. През 1684 г. Фердинанд Карл е свален от длъжността си и е арестуван за разточителство, произвол и насилие. Управлението е предадено на императорската администрация. След смъртта му през 1686 г. владението поема неговият брат Якоб Ханибал, на когото са зачислени хората от региона. Новият граф обаче само увеличава дълговете и административните лица отново се обръщат към императора за съдействие, който и този път се вижда

принуден да постави временно управление над областта, което продължава от 1692 до 1712 г.

Тези случаи ясно показват, че системата за контрол от страна на обикновения народ върху суверена е ефективна. Жалбите пред императора водят до известна промяна на статуквото и държат графовете в напрежение за управленския им статут. Произволът значително намалява, тъй като останалите институции като съд и общински съвет също имат механизми за натиск над феодалния владетел.

КНЯЖЕСКИЯТ РОД ФОН ЛИХТЕНЩАЙН

След катастрофалната политика на династията Хоенемс по-голямата част от земите ѝ преминават във владение на князете от рода Лихтенщайн, които дават името си на днешната държава. Заслужава си да се проследи накратко историята на този влиятелен благороднически род, за да се разкрият по-добре историческите корени на политиката им в управлението на графствата Вадуц и Шеленберг.

Фон унд цу Лихтенщайн е един от най-старите благороднически родове в Австрия, споменавани още през XII в. С издигането на династията Фон Хоенщауфен в Германската империя печелят техните поддръжници, баварските маркграфове Фон Бабенберг, за които се обособява херцогство Австрия. Те са първите владетели на Австрия, привлекли на служба във Виена множество министериални служители и свободни рицари от Бавария. Сред тях е и родът Лихтенщайн. Няма спор сред историците, че той не се числи към изконно благородническите фамилии, а произлиза от издигнали се служители от свитата на могъщи князе. Неаристократичният произход се разкрива за пръв път от Фалке в подробната му тритомна история на династията Лихтенщайн. Този факт е отразен само в най-сериозните академични издания. По-непретенциозните истории, които имат за цел популяризирането на Лихтенщайн, вероятно го считат за излишен.

В първата генеалогия на рода се споменава, че той произлиза от рода Кюнринг, от който имат претенции да произхождат мно-

жество, впоследствие издигнати до княжески ранг, фамилии. Приема се за възможно, но недоказуемо с документи и факти, че родът на Лихтенщайн в неблагороднический си период идва от Кюнринг. Единствената опора на това твърдение е една легенда, която назовава множество родове, произлизащи от влиятелния министериален род.

През 1142 г. се споменава за първи път името Хуго фон Лихтенщайн. Той е първият Кюнрингер от свитата на Бабенбергите. Близо до селището Мария Енцерсдорф, южно от Виена, Хуго построява крепост, която е наречена Лихтенщайн (lichten Stein – светъл камък) заради светлите варовикови скали, върху които е издигната. Трябва да се отбележи, че освен в Долна Австрия, в областта Щирия също има род, носещ името Лихтенщайн, но той замира през XVI в. Доказано е отдавна, че въпреки еднаквото име генеалогично тези два рода нямат нищо общо помежду си (Dopsch 1999, 7). Линията на рода в Долна Австрия дава началото на съвременната династия. Хуго придобива също областта около село Петронел, затова за известно време през XII и XIII в. родът се нарича Фон Петронел, а не Фон Лихтенщайн (Wanger 1995, 14). Добрите отношения с бохемския крал Венцел, както и с неговия наследник Отокар, водят до придобиване на територии в Бохемия (около Прага и Николсбург).

Историята на рода през XIV в. е белязана от възходи и падения – придобиване на множество земи и владения и отнемането им заради участие в заговор срещу императора. Отношенията между Хабсбург и Лихтенщайн винаги са били много добри. Князете Лихтенщайн заемат почти без изключение важни постове в Австрия, Бохемия и Моравия и винаги са много близо до императора като негови съветници или военачалници в различни походи.

Династичната политика на семейството се характеризира с изграждането на богата дворцова традиция. Гербът на рода е в цветовете червено и жълто. И днес княжеският флаг в тези цветове е навсякъде наред с държавния в червено и синьо. За укрепването на династическата традиция свидетелства приетият още в началото на XVI в. семеен договор. Той задава правата и нормите на поведение в рамките на рода. Документът изразява волята за единство и предотвратяване на евентуално разпокъсване на имоти и власт. Право на купуване на фамилни имоти имат първо останалите членове на рода Лихтенщайн и едва тогава чужди благородници. Според договора родът се управлява от най-стария член на семейството, чиято дума трябва да се вземе под внимание при всяко решение. Дълги години тези правила функционират успешно. В началото на XVII в. се правят промени, които увеличават важността на първородството. Не най-старият член на семейството, а престолонаследникът, респ. князът, има най-тежката дума в решенията на семейството по всички въпроси. Принципът на първородството се налага и в част от херцогствата в Германската империя като единствената възможна форма, предотвратяваща разпокъсването на династичните владения.

Един от най-колоритните представители на рода е Леонхард I фон Лихтенщайн, който при избухването на Реформацията в Бохемия като феодал на Николсбург приема калвинизма и остава протестант, независимо от трудностите, които това поражда в отношенията с Хабсбург. Въпреки конфесионалните различия Фон Лихтенщайн продължават да заемат високи държавни постове както в Австрия, така и в Бохемия.

Друг изтъкнат благородник Фон Лихтенщайн е Йохан Септимиус, който въпреки високото си образование в Лозана не заема обществени служби. Едва дванадесетгодишен той управлява успешно наследствените си стопанства по начин, който става пример за подражание. Натрупва огромни богатства от стопанска дейност и дори дава заеми на императора. През 1578 г. Йохан Септимиус използва богатството си, за да направи поклонническо пътуване до Йерусалим и обратно през Северна Африка, Португалия и Испания, като по този начин придобива изключителна ерудиция, ярко отличаваща го от непосредственото му обкръжение. Той умира едва на 38 години, но надживява всичките си осем братя. Единствено три от общо девет деца на Хартман II, брат на Йохан Септимиус, стигат до пълнолетие. Всички останали представители на рода умират рано, което прави тримата синове Карл, Максимилиан и Гундакер продължители на рода.

Особено най-големият, Карл, играе важна роля в израстването на фамилията. Той и братята му са кръстени и възпитани в протестантска вяра и получават образованието си в центъра на калвинизма Женева. През 1599 г. в хода на Контрареформацията Карл приема католическата вяра заедно с жена си, зад което се крият конформизъм и властови амбиции. Именно Карл фон Лихтенщайн е този, който променя семейния договор, налагайки принципа на първородството. Той е първият в рода, издигнат в княжеско звание през 1608 г. под името Карл I фон унд цу Лихтенщайн. Именно от него започва настоящата управляваща династия. За Карл фон Лихтенщайн ще стане въпрос и по-нататък, тъй като името му е замесено в развиващ се през XX в. юридически и политически спор между Княжество Лихтенщайн и Република Чехословакия.

Все още обаче фамилията Лихтенщайн не е господар на земите на днешната държава. Там управляват графовете Фон Хоенемс, които в края на XVII в. продават част от имениятa си на фамилията Лихтенщайн.

ВЪЗНИКВАНЕ НА КНЯЖЕСТВО ЛИХТЕНЩАЙН

През XVI и XVII в. династията придобива по един или друг начин множество владения в Долна Австрия, Бохемия и Моравия. В хода на тази политика през 1699 г. Йохан Адам Андреас фон Лихтенщайн, или Ханс Адам I, купува за 115 000 гулдена областта Шеленберг, която до този момент е владение на Хоенемс. Шеленберг е особено важен заради статута си на ленно владение, пряко подчинено на императора, а не на негов васал. С тази придобивка Йохан Адам получава място в Швабския княжески съвет и в Колегиума на князете в Регенсбург. През 1712 г. и графство Вадуц преминава в ръцете на княз Йохан Адам Андреас фон Лихтенщайн срещу колосалната сума от 290 000 гулдена. С това династията Фон Лихтенщайн успява да придобие основните земи на днешното княжество. Тези покупки предопределят бъдещето на владенията, превръщайки ги трайно в отделно владение. Този случай показва как историческото развитие на

дадени територии е донякъде стечение на обстоятелствата: ако някой от другите кандидат-купувачи – епископът на Кур или игуменът на манастира Санкт Гален – беше предложил повече пари, сега Лихтенщайн вероятно щеше да е част от Швейцария.

През 1718 г. княз Антон Флориан поема управлението на страната. Приет е в Колегиума на князете в Регенсбург. На 5 септември 1718 г. тържествено се отбелязва сливането на двете владения Вадуц и Шеленберг, придобити при Йохан Адам. През януари следващата година император Карл VI издава официален документ за притежанието на двете графства Вадуц и Шеленберг от князете Фон Лихтенщайн и издига закупените земи в ранг на автономно Княжество Лихтенщайн. По тази причина 23 януари 1719 г. се смята за рождената дата на днешната държава, носеща името на династията.

В качеството си на владетел, подчинен непосредствено на императора, князът може да води своя собствена вътрешна политика. По отношение на външната политика има известни рестрикции, изискващи най-вече лоялност към императора, тъй като де юре Княжеството е част от Свещената римска империя на немската нация.

Първото, което прави впечатление след придобиването на независимостта на Княжеството през 1719 г., е премахването на старите съдилища и поместните управници. Ландсбраух, своеобразната конституция от времето на графовете Фон Брандис и Зулц, е отменена. Страната започва да се движи в посока абсолютистко управление, което я уподобява на останалите немски държави. Тази посока на развитие предизвиква остро недоволство в населението, което иска връщане на старите права. Минават доста години, докато князът се принуждава да направи съответните отстъпки. Първите юридически текстове в Княжество Лихтенщайн се появяват едва през 1732 г. и представляват разпоредби за използването на горите и обработваемата земя, както и установяване на полицейски ред. Една година по-късно законотворческата дейност е продължена с приемане на своеобразна конституция, която урежда общинското устройство и е в сила до 1808 г. (Büchel 1993, 35). Тя до голяма степен преповтаря отменените през 1719 г. права от Средновековието.

Възстановената длъжност на княжески наместник се заема от служител, изпратен в страната от княза. Самият монарх резидира във Виена и Бохемия, където са основните владения на рода Лихтенщайн, и на практика управлява Княжеството от дистанция, разчитайки на доверени лица. Князете нямат интерес от преместване на постоянната си резиденция в Лихтенщайн, тъй като, както вече беше споменато, заемат високи военни или дипломатически постове в империята и като част от близкото обкръжение на хабсбургските владетели упражняват силно влияние върху политиката. Княжеството е купено от тях единствено заради правото на участие в Колегиума на князете, което е основен инструмент за успешна кариера. Пример за блестящо дворцово израстване дава един от най-изтъкнатите князе на XVIII в., Йозеф Венцел. Израз на особеното му самочувствие е пищната карета, която поръчва в качеството си на официален пратеник на немския император в Париж. Йозеф Венцел въвежда през 1760 г. обръщението „светлост“ за княза на Лихтенщайн, което се използва и до днес.

РЕГУЛИРАНЕ НА ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ ЕЖЕДНЕВИЕТО ПРЕЗ XVIII В.

Законодателните актове след прогласяването на Княжество Лихтенщайн през 1719 г. реформират общественото устройство на страната и регулират голяма част от ежедневния живот на населението. Обект на съществени промени се оказва съдебното производство. Средновековната традиция за смъртни присъди при убийство и кражба продължава обаче и в началото на Новото време. Последната екзекуция в Лихтенщайн е изпълнена в средата на XVIII в. В съда участват княжеският наместник, който изпълнява ролята на съдия, съдебни заседатели, избирани сред най-горния слой от обществото, и писар. Провеждането на заседанията е формализирано с подробен церемониал, например съдийският жезъл постоянно трябва да се държи изправен, а хоризонталното му положение показва, че заседанието е приключило. През XVIII в. съдебният процес е под формата на въпроси и отговори между двете страни в спора. Обвиняемият има защитник, което вече различава този граждански процес от наказателните акции на инквизицията, в които съдията, обвинителят и защитникът са едно и също лице. Дори и след произнасянето на смъртна присъда, което става със счупване на съдийската пръчка на две и прочитане на решението на съдебните заседатели, защитникът на обвиняемия може да пледира за неговото помилване, позовавайки се на християнската любов към ближния (Schamberger-Rogl, Das Malefizgericht nach den liechtensteinischen Quellen des 17. Jahrhunderts 1999, 172).

Изпратените отвън княжески наместници почти не познават местното население и нямат реална връзка с него. В докладите си до княза те определят народа като недодялан и необразован, подозрителен към всяко нововъведение и отхвърлящ всичко, свързано с наука и образование (Wanger 1995, 219). По всичко личи, че тази преценка не е много далеч от истината, тъй като са налице примери за принудително въвеждане на иновации дори в селското стопанство. Такъв е случаят със засаждането на картофи в началото на XIX в., раздадени безплатно, за да започне трайното им отглеждане в региона. Едва няколко десетилетия по-късно обаче картофите и царевицата стават основен хранителен продукт в страната.

Със сигурност може да се каже, че жизненият стандарт в Княжеството не е бил много по-различен от този в съседните територии. Изворите говорят за изключителна бедност в региона. Фалк-Вайтс и Вайс дават примери за различни начини за справяне с бедността. През 1794 г. в лихтенщайнската канцелария във Виена пристига писмо със зов за помощ. Става въпрос за възрастен сляп мъж, който не е в състояние да работи и чиято дъщеря също не може да подсигурява прехраната на семейството, освен чрез просия. Има много подобни случаи и това прави изграждането на система за подпомагане на бедното население належаща задача. За тази цел се въвежда ясна норма за това, кой е беден, както и класификация на бедните по различни критерии, така че да получат или да не получат помощ от общността (Falk-Veits; Weiss, 1999, 214). Като безспорно нуждаещи се се определят изпадналите в неработоспособност. Занимаващите се с

просия са преценени като недостойни за социална помощ.

Още след Реформацията в християнския свят започва да се гледа с друго око на просията. Въпреки че Лихтенщайн не е от страните, приели реформаторското движение, протестантските възгледи относно подпомагането на бедните се възприемат от населението с голяма готовност. В едно от съчиненията си Мартин Лутер пише, че беднят трябва да бъде снабден само с най-необходимото за оцеляването си и всяка община трябва да се грижи само за своите бедняци. Чуждите следва да бъдат прогонвани, тъй като те не принадлежат към собствения колектив, който е в състояние да прецени работоспособността на отделните нуждаещи се. Чуждият трябва непременно да бъде подложен на такава преценка, така че евентуалната помощ, която ще получи, да бъде „заслужена“. През 1577 г. е издадена полицейска наредба от Райхстага във Франкфурт, която се разпространява като препоръчителна в целия Германски райх. Тази наредба веднага е приета в Лихтенщайн. Според нея нуждаещите се в общината трябва да бъдат подпомогнати „особено когато става въпрос за стари и болни хора, които не могат да се изхранват сами“ (Falk-Veits; Weiss 1999, 221). Всички жители са призовани да проявят християнска любов към ближния и да не оставят бедните на произвола на съдбата. Същата наредба обаче приканва и за докладване на всички работоспособни, които стоят без работа и не допринасят за собственото си препитание (Falk-Veits; Weiss 1999, 221).

С лошо око се гледа на скитащите от град на град, които нямат професия и редовна работа. Те до голяма степен са зависими от помощта на местното население, но я получават рядко и търпят голямо пренебрежение. В очите на закрепостения към земята си работещ народ те живеят свободно и безгрижно и не полагат усилия за прехраната си, с което предизвикват не само презрение, но и завист. Нерядко именно поради тази неотзивчивост и враждебност на местното население странниците не могат да изкарат по честен начин прехраната си и са принудени да извършват кражби или други престъпления. А това допълнително увеличава неприязънта на местните хора. За да се намали броят на бродещи в околностите просяци, театрални и циркови

артисти, се издава разпоредба няколко пъти в годината да се организират акции за залавянето на подобни подозрителни лица, които да бъдат наказани и изгонени от областта. Това важи без изключение и за пътуващите цигани, гонени от всички населени места, където искат да се установят.

Чрез приетите от лихтенщайнските общини разпоредби в населението се възпитава отношение към бедните и странниците. Това показва, от една страна, разбиране и солидарност, от друга обаче, нетърпимост към безделниците, които живеят на гърба на трудещия се народ. Чуждо на Средновековието, това ново по своя характер схващане се приема като справедливо от всички в Лихтенщайн и може да се каже, че е сравнително устойчива нагласа и до днес.

От Средновековието до XIX в. преобладаващата част от населението се препитава от селско стопанство. Обичайните насаждения са летни и зимни зърнени култури, основно ечемик и овес, картофи, коноп, лен, бобови растения, зеле, различни видове салати. Шуплер посочва типичните ястия в Лихтенщайн. Те са прости: пшеничен или царевичен хляб и всякакви ястия от брашно, а също мляко и картофи. Месото изобщо не присъства или много рядко е част от менюто на лихтенщайнците (N. Hasler 2003, 29). Като един от пороците на местното население се посочва пиенето, с чието овладяване обаче то се справя добре.

След 1680 г. започва отглеждането на царевица, която първоначално наричат турско зърно. С въвеждането ѝ в селското стопанство се разразява спор между общините и църквата, на която се плаща десятък. Селяните излизат с позицията, че турското зърно не подлежи на облагане, тъй като не е упоменато изрично в данъчните книги. Спорът се решава от съда в полза на църквата и селяните са принудени да плащат данък и за царевицата.

Изхранването на населението продължава да бъде проблем в години на неблагоприятни климатични условия. Воденатa от Йохан Георг Хелберт хроника на Лихтенщайн посочва годините на продоволствени кризи. Особено остри са те през 1629, 1770, 1805 и 1816 г. (Falk-Veits, Sabine; Alfred Stefan Weiss 1999, 216). Не само атмосферните условия са причина за лошите реколти, а и

различните вредители по растенията, за борба с които все още няма средства.

По време на цялото Средновековие избухват спорадично чумни епидемии, които допринасят за увеличаването на бедността в района. Последната чумна вълна в земите на Лихтенщайн е през 1629 г. по време на Тридесетгодишната война. В резултат на епидемиите, както и на преследването на вещици и набезите на военните сили и от двете воюващи страни през XVII в. населението намалява драстично. В края на века започва възстановяване на предишната численост. Това изисква повече ресурси за изхранването на хората, но означава и по-висока икономическа производителност заради по-големия брой работна ръка.

В началото на XIX в. се подобрява медицинската грижа за хората. Заслугата за това е на родения в Маурен Гебхарт Шедлер, магистър по медицина и хирургия. Той въвежда през 1812 г. задължителните имунизации в Лихтенщайн. През 1789 г. населението на Лихтенщайн наброява 4 500 души, през 1815 г. се увеличава значително и по данни на Фалк-Вайтс и Вайс достига до 6 100 жители (Falk-Veits, Sabine; Alfred Stefan Weiss 1999, 216). В своя пътепис от първата половина на XIX в. Джеймс Купър пише за 5 850 жители, които плащат по 17 гулдена данък на държавната хазна и осигуряват 35-членна армейска част за съюзническата войска (N. Hasler 2003, 16). Към края на XIX в. населението значително се увеличава, за което ще стане дума в следващата глава.

ЛИХТЕНЩАЙН ОТ НАЧАЛОТО НА XIX В. ДО ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

НЕЗАВИСИМОСТ НА ЛИХТЕНЩАЙН

През XIX в. постепенно се налагат нови начини на мислене, които водят до промяна на икономическо и обществено устройство в Европа. Това е векът на възникване на националните държави, които стоят в икономическо и политическо съревнование помежду си. В този контекст Лихтенщайн представлява особен случай на независимост от могъщите държавни формации, с които неминуемо е свързан исторически. През XIX в. развитието на Лихтенщайн е пример за изграждане на независима държава по модел, различен от този на повечето европейски държави. Княжеството е уникален „реликт от Свещената римска империя“ (Mazohl-Wallnig 1999, 7). Особеностите му се дължат както на външни фактори, така и на вътрешносистемни специфики.

До постигането на пълна независимост и излизане от рамките на Германската империя се стига след френското нашествие по немските земи. Наполеон нападна Германската империя през 1794 г. и окупира немските земи до битката на народите при Лайпциг през 1813 г. Френските войски преминават и през Лихтенщайн. Надпис на параклиса в Шаан документира този период от историята и отправя молба към Божията майка за бързо избавление. Тук са разквартирувани френски войници, на които се осигуряват и продоволствия. Това тежи на местното население, което и без това не е особено благоденстващо.

На 12 юли 1806 г. в Париж е подписан договорът за учредяването на Рейнския съюз. В него изрично се упоменава независимостта на Княжество Лихтенщайн и куриозното е, че Лихтенщайн дори не е подписал този документ. След акта от Париж князът е абсолютен и независим владетел на суверенна държава.

Интересен е въпросът как се възприема и тълкува тази независимост от населението на Княжеството, тъй като заслугата за това е на Великите сили, а не на собствен стремеж или борба за

независимост. Преди всички останали разсъждения по въпроса трябва да се каже, че обикновените хора дори не научават за това важно събитие в историята си:

> Народът на Лихтенщайн почти не забелязва това основополагащо и значимо събитие. Други неща го вълнуват повече: „Последната лоша година води до нечувано поскъпване на храните“, пише хронистът на Ешен, и още: „Тази година отново се очертава да е зле...“ (Wanger 1995, 222).

Този пример е напълно показателен за възприемането на независимостта на Лихтенщайн. Събитието не може да конкурира ежедневните грижи на хората, свързани с тяхното препитание. Това ярко контрастира с патоса на други народи към трудно извоюваната свобода и независимост.

Ако самите лихтенщайнци не са били наясно със случващото се с малката им страна, колко по-разбираемо е това за чужденците. От цитирания пътепис на Дж. Купър става ясно колко неизвестно е новото княжество, тъй като то не може да бъде открито на европейските карти. Дори сравнително опитни пътешественици не са чували за него.

> След като претърсих цяла Германия, стигнах до извода, че Лихтенщайн се намира на Рейн и даже е близо до мястото, където седях в момента. Започнах да разпитвам моя водач, но той никога не беше чувал за такъв владетел, крал на Лихтенщайн (N. Hasler 2003, 18).

Тази анонимност на страната съпътства историческата ѝ съдба отчасти и до днес.

Населението на Лихтенщайн е малобройно, което го обрича на потъване в историческа незначителност и неспособност да се открои като народ в немската културно-историческа общност. Настоящият княз на Лихтенщайн Ханс Адам подчертава в книгата си, че във външната политика малките народи са в слаба позиция. От това следва и пропускане на икономически ползи поради недостатъчно добра способност за сключване на изгодни икономически договори със силните държави и достъп до техните огромни пазари (Liechtenstein 2010, 67).

От друга страна, малкият колектив дава някои предимства, свързани с наличието на повече политически права на отделния индивид. В Княжеството важи максимата, че колкото по-малка е страната, която се управлява, толкова по-малко са политическите репресии върху населението. Това положение дава възможност за уреждане на едно относително самостоятелно местно управление, при което гласът на всеки член на общността е значим при вземането на общи решения.

Повечето народи извоюват и утвърждават националната си независимост в дълъг и мъчителен процес, изискващ много народностна енергия за освобождение или обединение. Историята на балканските народи или обединителните процеси в Германия и Италия са ярки примери за това. В националистическия дискурс независимостта е национално ликуване и победа над набелязания външен враг, дължаща се на качествата на собствения народ. В случая с Лихтенщайн въпросът за националното участие в придобитата независимост не стои, защото тя не е резултат от противопоставяне на външен враг, нито от борба с чужди поробители. Тя не е извоювана, а подарена, решена на конгрес. С дипломатически средства е постигнато решение, облагодетелстващо Бавария, Вюртенберг и Баден, а в редицата на спечелилите от Рейнския съюз се нарежда и Лихтенщайн. Обяснението за допускането на Лихтенщайн сред тези нововъзникнали държави е, че Франция се нуждае от посредник с Австрия, който да бъде достатъчно манипулируем и поставен под натиск при нужда.

Националната идентичност тук не се гради по обичайния за останалите европейски страни начин: чрез историографията, езика, литературата и народното творчество. Дори текстове от XIX в. не навлизат в националния дискурс, който властва по това време в Германия. Няма опити да се изведат различия в произхода и историческото развитие на лихтенщайнското население, така че то да се обособи като отделна общностна единица, отличаваща се с етническо и национално своеобразие. Тъй като писаната история, в която кристализира националното величие, е основен стълб в националната доктрина на всяка държава, той

теоретично би бил необходим и за изграждането на лихтенщайнски национален дискурс. Такъв обаче няма и това не се дискутира в историческата литература. Напротив, проблемът за независимостта се свързва повече с опасността, политическата власт на княза да се превърне в диктатура, отколкото с изграждането на национална по своя характер държава.

Германската империя като държавна структура е сложна материя, изтъкана от различните съсловия в обществото, всяко от които е представено в Райхстага. Отделните съсловия в него имат правото да предлагат решения на различни проблеми. Рейнският съюз скъсва с това устройство. По тази причина радостта от независимостта е заместена от грижата на съвременниците да не се ограничи участието на народа в управлението и вземането на решенията, засягащи обществения живот.

> Участието в управлението на съсловията, на народа се премахва в полза на едноличната власт на модерния суверен и неговата суверенна воля е тази, която има правото да постановява законност. Този суверенитет е абсолютен и действително неделим в смисъл, че самият владетел стои над законите – „legibus solutus“ –, тъй като неговата воля е издигната в закон (Mazohl-Wallnig 1999, 14).

Национализмът прави смяна на властовата концепция, според която вече не владетелят, а народът е суверен. Властта произтича не от Бог чрез личността на княза, а се легитимира от народа, който излъчва свои представители във властта. Системата в Лихтенщайн през цялата история на тези земи е смесена: както феодалните, така впоследствие и модерните владетели имат законодателна и изпълнителна власт, а в един или друг аспект отделните общини също.

Според Мацол-Валниг князът се стреми към запазване на новопридобитата абсолютна власт след 1806 г. Княжеството като юридическо лице е суверенно, но както и в предишните епохи князът като физическо лице и благородник е привлечен на служба при австрийския император. Той се опитва да избегне тази абсурдна ситуация, като възлага управлението на Лихтенщайн на своя малолетен син, за да може от своя страна безпроблемно да изпълнява държавническите си служби като частно лице в двора на кайзера. Един от най-често заеманите постове от князете Фон Лихтенщайн е фелдмаршал на императорските войски (Mazohl-Wallnig 1999, 15). С това прехвърляне на властта върху други лица се заобикаля изискването на Рейнския съюз за съгласуване на външната политика с Франция и ограничаване на връзките с Австрия и Германия.

Дипломатическата позиция, която Лихтенщайн заема в рамките на Рейнския съюз, може да се окачести накратко като отбранителна и извинителна, когато става въпрос за предоставяне на съюзниците на войски или военни помощни ресурси. Представителят на Лихтенщайн е инструктиран да подчертава колко малка, бедна и незначителна държава е Княжеството и поради това няма готовност за предоставянето на каквато и да било военна помощ (Mazohl-Wallnig 1999, 15). Сегашният княз Ханс Адам обяснява тази стратегия в дипломацията като съзнателно избягване на обвързване с Франция, тъй като Наполеоновата империя още тогава е била смятана за временно явление, което скоро ще достигне своя край.

> Отношението към Наполеон и Френската революция е изпълнено с отрицание, защото те отключват залеза на Свещената римска империя. Освен това те са носител на идеологии, а именно на национализма и социализма, към които ние и до днес се отнасяме скептично. Вероятно би било по-правилно да се каже, че пълният суверенитет на Княжество Лихтенщайн е постигнат след края на Рейнския съюз, на Виенския конгрес (Mazohl-Wallnig 1999, 16).

След Виенския конгрес Лихтенщайн става част от Германския съюз. Той се разпада след Пруско-австрийската война през 1866 г., а няколко години по-късно се създават Австро-Унгария (1868) и обединеният втори Германски райх (1871). През тези години Лихтенщайн не играе значима политическа или икономическа роля. Самостоятелното функциониране на страната без

участието в политически или икономически съюзи се очертава като невъзможно. По тази причина Княжеството доброволно се прикрепя към двете си съседки, като през XIX в. предимство има австро-унгарското културно и политическо пространство.

През 1852 г. се сключва договор, според който Лихтенщайн става част от митническата общност на Австрия. Връзките с източната съседка стават все по-тесни с приемането на австрийското наказателно право през 1859 г. Традицията на заемане на готови закони от Австрия или Швейцария продължава и до днес – в голямата си част лихтенщайнските закони просто са адаптирани към местните условия. През 1900 г. се въвежда австрийската имперска валута, а през 1911 г. се сключва пощенски договор, според който пощенските, телеграфните и телефонните услуги в Лихтенщайн се управляват от Австрия (Mittermair 1999, 43). Връзките се разширяват и в областта на външната политика. На международната сцена страната се представлява от Австрия. Назначеният от княза министър-председател по традиция също е австриец. Тази тясна обвързаност продължава през целия XIX в. Това изиграва лоша шега по време на Първата световна война, в която Княжеството официално е неутрално, но неутралитетът му не се признава от множество държави, тъй като – не без основание – е считано за австрийски сателит.

ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКО УСТРОЙСТВО

Във вътрешнополитическо отношение главна роля в обществения живот през XIX в. играят общините и княжеският наместник. Реално той управлява вместо отсъстващия княз, който живее в Австрия. Трябва да се отбележи, че въпреки официалната отмяна на крепостничеството през 1808 г., някои феодални остатъци са все още живи. Все пак доста от исканията на общините като премахването на феодалните налози и желанието за самоуправление до голяма степен са удовлетворени.

През 1862 г. се подписва първата конституция на страната, която в основата си е консервативна. Лихтенщайн се управлява от княза и избран от народа петнадесетчленен парламент. Първият парламентарен председател е д-р Карл Шедлер, който формулира целите на парламента така:

> Постепенно ще успеем да подобрим духовното и материалното положение в страната и да формираме от поданиците граждани, осъзнаващи своите свобода и права, изпълнени с любов към родината и горди от институциите на страната (Wanger 1995, 226).

Князът все още има право да назначава наместник и да предлага трима депутати в парламента, но в основния си дух конституцията отменя повечето абсолютистки елементи и задава жалоните на демократично управление, начело с монарха, който няма еднолични управленски функции.

Основната отговорност за управлението на отделните селища имат общините. Във всяка община пряко от народа се избира общински съвет, който взема решенията. Приемат се модерни закони за уреждане на ползването на водите, горите и пасищата, както и мерки за борба с трите най-големи природни опасности: фьонът, който засилва опасността от горски пожари през лятото, наводненията при разливи на придошлия Рейн и планинските потоци, които при топенето на снега приждат и натрупват наноси върху обработваемата земя.

Освен трите кандидати на княза в парламента се избират дванадесет депутати, които се излъчват от двата административно-избирателни района – горен и долен. Особеност на избирателното право по това време е, че гласуването се извършва непряко от всички гласоподаватели, а чрез делегати от двата района. Разпределението на мандатите не е поравно, а зависи от броя на гласувалите за всеки отделен кандидат. Според този принцип понякога се оказва, че са избрани депутати само от единия избирателен район, което, разбира се, предизвиква недоволството на другия.

Първоначално парламентарните заседания се провеждат в една от гостилниците във Вадуц. През 1868 г. се провежда първата сесия на парламента в новопостроената зала, намираща се между Английската сграда и Националния музей. Тя се използ-

ва до 1905 г., когато парламентът се премества в седалището на правителството. Настоящата сграда на парламента се използва от 2008 г.

Съгласно подписаните договори като член на Германския съюз Лихтенщайн трябва да предостави военен контингент за отбраната на немските държави в съюза. Армията на Княжеството наброява 80 души и участва в няколко военни акции, между които освободителните войни през 1814 г., където са дадени девет жертви, и най-вече в Пруско-австрийската война през 1866 г., в която няма жертви от лихтенщайнска страна. Когато става дума за междусъюзнически конфликти, участието на Лихтенщайн винаги е в подкрепа на Австрия, но за да се избегне огън по други немски войници, князът издейства лихтенщайнците да са стационирани по границите, където не се водят боеве. През 1866 г. е последното участие на лихтенщайнската войска във военни действия. След това тя се разформирова и престава да съществува по финансови съображения, които целят пренасочването на средствата за армията към подобряване на инфраструктурата.

ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И НАСЕЛЕНИЕ

СЕЛСКО СТОПАНСТВО И ПЪРВА ВЪЛНА НА ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯ

Нарастването на населението през XIX в. е характерно не само за Лихтенщайн, а и за другите европейски страни. През XIX в. също има години на недоимък. През 1816 г., след освободителните войни с Франция, климатът е особено неблагоприятен със 173 дъждовни дни в годината. Добивите на царевица и картофи нямат и една трета от очакваното. Така още през март 1817 г. хранителните продукти в Лихтенщайн свършват и настава глад, след като Австрия и Вюртенберг, които също са засегнати от наводнения, налагат забрана за износ на храни. След намесата на княз Йохан I и на княжеския наместник Шуплер от Австрия пристигат жито и картофи и така най-голямата опасност за населението е преодоляна, но положението остава лошо. В тежки години емиграцията към Америка като спасение от бедността се засилва чувствително. По данни на Бюхел, ако през 1815 г. населението е наброявало 6 112 души, то след гладната 1817 г. то се е редуцирало на 5 564 души (Büchel 1993, 43–44). Пожарите също нанасят големи щети. Много семейства изгубват къщите си при големия пожар в Балцерс през 1795 г. За радост в хрониките той остава единственият с подобен мащаб, но пожари с по-малка разрушителна сила съпътстват целия XIX в.

За развитието на селското стопанство важна роля изиграва въвеждането на първия в света имотен регистър, който забранява разпокъсването на имотите. Тази мярка предизвиква недоволството на народа, но в дългосрочен план открива добра перспектива за развиване на модерно селско стопанство.

Най-доходоносният селскостопански отрасъл е животновъдството. Износът на жив добитък е основното финансово перо за стопаните. От средата на XIX в. до Първата световна война броят на изнесените глави добитък постоянно нараства, а с това и благосъстоянието и спестовните влогове на селското население. Възходящата линия е прекъсната през 1913 г. от епидемия от шап.

Лихтенщайн започва да се индустриализира. Разбира се, тук става въпрос предимно за малки предприятия за производство на стоки за бита. В страната са отворени три фабрики за текстил, в които работят 250 души. С това стандартът на доста семейства се подобрява, въпреки че все още на много мъже се налага да работят сезонно като строителни работници в чужбина, за да могат да прехранват семействата си (Wanger 1995, 227). Повечето от момичетата в Лихтенщайн се занимават с предене на памук. През 1836 г. се открива заводът за керамични изделия „Шедлер“. В края на века, през 1895 г., под влияние на големите световни изложения и панаири в Париж, Виена, Прага и др., се организира и изложение на лихтенщайнски фабрични и селскостопански стоки, което показва стремеж към сигурно икономическо развитие и гордост от постигнатото. Първото аграрно изложение в Лихтенщайн е организирано тридесет години по-рано (1863).

Най-голямата стъпка в стопански аспект е сключването на

споменатата вече митническа спогодба с Австрия през 1852 г., с която икономическата изолация на страната се прекратява и връщането на митническите такси от австрийска страна става основен приходен източник за държавата. На практика митническите такси многократно надвишават приходите от занаятчийство и селско стопанство, като в най-слабите години на производство достигат до 70% от приходите на държавата (Quaderer-Vogt 2014, Bd. 1, 48). Митническата спогодба прави Лихтенщайн атрактивен за швейцарските предприятия, тъй като чрез Княжеството им се откриват широките австро-унгарски пазари.

Още от времето преди своята независимост Лихтенщайн използва австрийската валута – гулден и хелер/кройцер. Собствени пари не се секат или печатат. От 1900 г. се приема австрийската валутна реформа и паричната единица вече е не гулден, а крона.

Във финансовия сектор се полагат основите на някои политики, които определят развитието на лихтенщайнската икономика през XIX и отчасти през XX в. През 1861 г. се основава Спестовна и кредитна каса, първата и до 1920 г. единствена банкова институция в страната. Със създаването ѝ се прекратява произволното и неконтролирано лихварство, а същевременно тя предлага нисколихвени кредити за населението. Всички финансови операции на тогавашния бизнес минават през Спестовната каса. Оборотът ѝ се увеличава неколкократно през годините на монополното ѝ съществуване. Ипотечните заеми са основно средство в дейността на Спестовната каса. По време на войната тя основно губи от тях поради нарастващата инфлация. В периода от 1914 до 1918 г. балансът ѝ се удвоява, като големи суми от австрийски крони се инвестират в покупка на земя в Бохемия и Галиция. Печалбата от тези сделки е близо 2 млн. крони, но поради обезценяването на валутата след войната Спестовна каса на практика не може да ги капитализира.

ИНФРАСТРУКТУРА И ТУРИЗЪМ

През целия XIX в. се изграждат нови пътища или се ремонтират и разширяват съществуващите. Осигурява се качествен достъп до Планкен, Малбун и планинските местности Гушг, Матла и Гюшгле. През 1872 г. първият пътнически влак преминава през страната. Започват да се строят и първите мостове на Рейн. Разходите за тези строежи са огромни и въпреки безвъзмездната работа на всички общини в региона многократно надхвърлят държавния бюджет. Княз Йохан II дава безлихвен заем на държавата, за да се довършат тези мащабни проекти. От първостепенно значение е изграждането на инфраструктура, свързваща Княжеството с Австрия и с швейцарския кантон Граубюнден. Освен транспорт тя осигурява и информационен обмен. За тази цел се откриват пощенски клонове в почти всички общини на Княжеството. В края на века, през 1897 г., парламентът единодушно решава да се изгради телефонна мрежа в Лихтенщайн и една година по-късно тя вече функционира. От 80-те години се използва електрическо осветление, първо в тъкачната фабрика в Тризен. Постепенно електричеството навлиза и в бита, което го прави обект на предприемачески интерес. Заради открилата се икономическа ниша за производство и доставка на енергия през 1901 г. във Вадуц е построена първата водноелектрическа централа. Тези най-често бързи и навременни иновации в ежедневието на хората позволяват страната да не изостава от развитието на съседните си държави и благоприятстват икономическия растеж.

С построяването на т.нар. Фюрстенщайг – стръмен планински път, Лихтенщайн се сдобива с първия си туристически маршрут и привлича много планинари. Д-р Карл Шедлер, председател на парламента и местен издател, купува с братята си планинското пасище Гафлай и построява на него курортен санаториум с около 100 легла. В началото на XX в. са открити още няколко почивни станции: Зюка, Мазеша, Силум, Малбун. Още през втората половина на XIX в. Йохан II реставрира полуразрушения замък Вадуц, който се превръща в основна забележителност.

Въпреки положените усилия за развитие на туризма страната няма реноме на популярна туристическа дестинация и не успява да предложи на посетителите достатъчен комфорт. Хамбургският търговец Лебрехт Древес пише в свои спомени за Лихтенщайн, че мястото не е за хора с префинен начин на живот, няма дори бръснар и освен в къщата на княжеския наместник няма друго място, в което хамбургчанин да отседне. Описва се и повсеместната мръсотия, която цари дори в църквите (N. Hasler 2003, 43–46). Други пътешественици пък виждат лихтенщайнците като неприветливи и недодялани хора, което също прави страната непривлекателна за туристи. Бронер пише: „Дори в гостилниците, където спирах за почивка, срещах сух неприятелски тон, който ме отчуждаваше. Момичетата не бяха хубави“ (N. Hasler 2003, 20).

Относно лихтенщайнския манталитет в негативна светлина се изказват и някои от наместниците на княза, които до Първата световна война са неизменно австрийци. Един от тях, Карл фон Ин дер Маур описва няколко позитивни качества на лихтенщайнците като природна интелигентност, усърдие, пестеливост и зачитане на чуждата собственост, които подпомагат предприемаческия дух. Наред с това обаче авторът доста по-подробно се спира на негативните им страни: неискреност, злоба, завист, коварство, силно изразена омраза към чужденците и не на последно място нечистоплътност и немарливост (Quaderer-Vogt 2014, Bd. 1, 47). Все пак през 1913 г. страната е посетена от близо 1 500 туристи, основно от Германия, Швейцария и Австрия. За останалите страни от Европа Лихтенщайн си остава непознато място.

Възниква идеята Княжеството да се превърне в курортен комплекс от най-висока класа. Това изисква да се подобрят условията в почивните станции и да се открият казина като в Баден Баден и други любими на европейския елит курортни места. Австрийският наместник Карл Ин дер Маур е един от най-големите застъпници на тази идея. Населението също я подкрепя, очаквайки големите приходи да се вложат в построяването на мостове на Рейн. В крайна сметка този проект не се осъществява поради отказа на княза да подпише разрешението за казино. Дискусията затихва и дълго време този въпрос остава извън обществения интерес. Моралните съображения на княза, както и на други висши чиновници, които са против проекта, се оказват по-силни от финансовите ползи. Това е и една от причините князът да даде неколкократни заеми или дарения в кризисни моменти, за да предотврати решението за построяване на казино.

Модернизацията в Лихтенщайн в общи линии следва европейските тенденции. С началото на новия век постепенно навлизат и автомобилите. Първоначално парламентът предлага автомобилният транспорт в рамките на страната да бъде забранен по примера на съседния швейцарски кантон Граубюнден, но това предложение не се приема. За използването на пътищата се изисква дневна, седмична или годишна винетна такса в размер на 5 крони за седмица и 60 крони за година. Основните потребители на тези винетни разрешителни са чужди туристи, дошли с колите си. Най-много са австрийските, швейцарските и германските автомобили, но има и такива от Франция, Англия, Америка, Италия, а даже и от Холандия, Испания, Белгия, Русия, Египет и Румъния. Местното население се отнася скептично към автомобилния транспорт и го избягва. С лихтенщайнски номер до 1913 г. има само един автомобил. Лекарят Феликс Батлинер се сдобива с една от първите коли в околността заедно със собствениците на тъкачната фабрика в Тризен. За да кара колата си във всички общини, правителството му издейства разрешение от тях. Само община Гамприн му отказва достъп. Скоростта е ограничена на 15 км/ч в населените места и 45 км/ч извън тях. Логиката за това решение е, че скоростта може да е двойно по-голяма от тази на нормален конски ход (Quaderer-Vogt 2014, 97).

Модернизацията на обществото се изразява и в новото отношение към свободното време. В Шаан се основава първият гимнастически клуб. След Първата световна война възникват и други спортни клубове – по колоездене, ски, тенис и лека атлетика, за което ще стане дума в следващото изложение.

НАСЕЛЕНИЕ

Вследствие на индустриалния подем за три десетилетия населението се увеличава драстично, както се вижда от фиг. 2. Прекъсване на тази устойчива тенденция има през 1861 г. поради масова емиграция и отново – тридесет години по-късно. Основната причина за намаляването на населението с над 650 човека през 1891 г. е безработицата и голямото натоварване с данъци, както и наложеният безвъзмезден труд при строителството на диги и мостове на Рейн.

Година	Население
1815	6112
1817	5564
1827	6466
1837	7297
1847	7604
1855	8138
1861	7394
1874	7556
1880	8095
1891	7427
1901	7531

Фигура 2. Населението на Лихтенщайн през XIX в.

Социалната структура на населението не се променя драстично в сравнение с предишните епохи. До средата на XX в. селското население преобладава. Дори в годините, когато индустриализацията ангажира все повече хора във фабрично производство, селското стопанство остава основно занятие за повечето семейства в страната. Паралелно с това нараства броят на образованите хора и започва да се формира местна интелигенция.

СОЦИАЛНООСИГУРИТЕЛНА И ОБРАЗОВАТЕЛНА СИСТЕМА

Основите на институционалното подпомагане на бедните и изграждането на модерна социалноосигурителна система са поставени през XIX в. В края на XVIII в. има идея да се създаде своеобразен работен лагер, в който млади работоспособни хора, склонни към безделие и замечтаност, да бъдат превъзпитавани в трудова дисциплина. Тази идея обаче така и не намира реализация за радост на всички романтични натури в Лихтенщайн, които по една или друга причина нямат професия или работа.

През 1802 г. се основава институция за подпомагане на бедните, която се финансира от дарения, събирани от духовници и чиновници. Първоначално начинанието се сблъсква с много организационни проблеми и има опасност да бъде прекратено предимно поради нежеланието или директния отказ на населението да участва с дарения. Средствата идват най-вече от княза и други по-богати граждани. Подкрепа има и от интелектуалците в региона, особено от гимназиалните учители, които подпомагат по-бедни деца да получат образование. Така благотворителната инициатива успява да се установи трайно през целия XIX в. Създава се и фонд за бедни, който събира значителни суми. Общо 205 човека, сред които старци и деца, първоначално се възползват от помощта му. Във всяка община в Лихтенщайн се правят списъци на бедните, които да бъдат подкрепени. След 1866 г. се създават пет дома за бедни и механизъм за подпомагане на социално слабите граждани. Тя функционира до 60-те години на XX в., когато е заменена с нова, по-модерна социална система.

През 70-те години на XIX в. са въведени и първите здравни застраховки в тъкачната фабрика в Тризен, за което се преборва Каспар Йени. Този пример прави наложително разширяването на здравноосигурителната практика за всички работници в Лихтенщайн. Условията на труд във фабриките не се различават от тези в другите страни в региона. Работният ден е 11 часа. Фабрикантите осигуряват работниците, а понякога се грижат и за настаняването им, тъй като пътят до работа на много от тях

се измерва в километри, изминавани най-често пеш. За улеснение на работниците в Шаан се открива детска градина за деца от цялата страна. Квадерер-Фогт дава и други интересни данни (фиг. 3):

Дневна надница в гулдени	
Дърводелец	1,70 до 1,80
Общ работник в строителството	1,00 до 1,30
Майстор тъкач	1,80 до 2,50
Тъкачка/тъкач	до 1,66
Женски наемен труд	0,70 до 1,40

Цени в кройцери	
Хляб	20/кг
Картофи	5/кг
Свинско месо	64/кг
Мляко	5/литър
Наем за жилище към фабриката	3 до 4 гулдена

Фигура 3. Сравнение на надниците и цените около 1890 г. (Quaderer-Vogt 2014, 52)

През 80-те години се подписва споразумение с Швейцария, което позволява на всички швейцарски лекари свободно да практикуват в региона, така че те поемат здравната грижа и за лихтенщайнското население. Най-близката голяма болница, която то може да ползва, е във Валенщат, Швейцария.

Някои необходими модернизационни реформи срещат отпор и това налага намесата на княжеския наместник. През 1805 г. той издава първия закон за училищното образование, според който основното образование става задължително. В

сравнение с останалите европейски държави образователното ниво в Лихтенщайн е ниско. Тази изостаналост констатира в своя пътепис и Йозеф Шуплер. Според него това се дължи както на нежеланието им да учат, така и на зле организираната училищна система (N. Hasler 2003, 26–27).

На тези ретроградни нагласи се противодейства с административни мерки. Спирането на децата от учебния процес се наказва с глоби, а местните първенци са натоварени със задачата да следят за нарушители. През 1846 г. се открива първото девическо училище във Вадуц, което се помещава в Червената къща, а четири години по-късно се създава съюз на учителите в страната. Открива се и второ девическо училище в Шаан. През 1858 г. е въведена и гимназиална степен. Престижът на учителската професия се повишава и формален израз на това е разрешението на княз Йохан II гимназиалните учители да носят званието „професор“, както е и в Австрия.

С приемането на нов закон за училищното образование през 1859 г. образованието от шестата до четиринадесетата година на детето става задължително както за момчетата, така и за момичетата. Двадесет години по-късно за момчетата е прибавена още една задължителна година. След завършване на основно образование е предвидена двегодишна средна степен, която не е задължителна, и от нея се възползват едва една трета от децата. Учебната година продължава девет месеца, разделени на шестмесечен зимен курс и тримесечен летен курс. През зимата има по пет учебни часа на ден, а през лятото – по четири. Учениците имат общо 26 часа седмично. Предметите в първите шест години на обучение са катехизис, библейска история, нравоучение, четене и езикознание, писмени съчинения, смятане, краснопис, пеене и рисуване. Само за момчетата има и гимнастика. От шестата до деветата учебна година само в училищата във Вадуц и Ешен, които предлагат и гимназиална степен, се добавят география, геометрия, естествена история, математика, италиански език. Законът регулира учебния процес до най-малки подробности, включително условията, на които да отговарят учебните стаи: необходимото пространство за всяко дете, температурата на въздуха, чистотата на класните стаи и др. Задължение на

учителите е да следят за чистотата и спретнатия външен вид на възпитаниците си (Quaderer-Vogt 2014).

За контрол върху образователната система се създава специален орган – Съвет за училищно образование. В него участват наместникът на княза, един духовник и трима граждани. Съветът дава предложения за оптимизиране, изготвя законопроекти за образованието и следи учебната дейност. Основават се поместни училищни настоятелства, които контролират спазването на закона, целесъобразното използване на училищната собственост и поведението на учениците извън училище (Quaderer-Vogt 2014, 343). Назначават се и инспектори за пряк надзор върху учебния процес.

Принципът, залегнал в образователната система, е професионална подготовка и възпитание на религиозни и гражданско-морални ценности. В пресата се появяват статии с изисквания образованието да е насочено към придобиването на практически умения и навици, а не да се съсредоточава в теоретични познания. Най-голямо влияние във възпитанието играят католическите свещеници и монахините, които водят часове по катехизис, библейска история и нравоучение. Мерките по отношение на образованието се оказват ефективни. Грамотността чувствително се повишава, а с нея и читателските навици.

СВОБОДА НА СЛОВОТО

През 1863 г. започва да излиза първият вестник в Лихтенщайн – *Лихтенщайнише Ландесцайтунг*. Няколко години по-късно се появява и *Лихтенщайнише Вохенцайтунг*. Интересното е, че при излизането си *Ландесцайтунг* се дефинира като „вестник, списван от група на патриотично настроени мъже“ (B. P. Vogt 1999, 236), което свидетелства за наченки на патриотично съзнание. Тази формулировка е доста необичайна за Лихтенщайн, но напълно в духа на XIX в. Негов пръв редактор е Карл Шедлер. Той е един от най-образованите граждани на Лихтенщайн по това време, с докторска степен по медицина и дългогодишна медицинска практика в Емс и Вадуц, а също и политик с дълъг

опит, депутат и председател на парламента в периода 1862–1871 г. Вестникът представлява форум за дискусия на закони и разпоредби и на проблемите в областта на селското стопанство, представя новини от света, най-често от немскоезичните страни. Авторите критикуват авторитарното управление и наличието на цензура в Прусия. За Австрия обаче се говори предимно в положителен тон (B. P. Vogt 1999, 244). При първия процес, заведен срещу вестника през 1865 г., съдът решава в полза на свободата на словото. Въпросът дали в Лихтенщайн през XIX в. има цензура получава интересен отговор чрез два примера за намеса от страна на княжеските наместници в работата на вестниците. Обществена реакция има и бързо се постига компромис. Изследванията върху медийната среда в Лихтенщайн не водят към извода, че има практика за ограничаване на свободата на пресата.

Затова пък откроващ се пример за по-радикална цензура и обществен отпор срещу нея е случаят с първата история на Лихтенщайн на Петер Кайзер, публикувана през 1847 г. Кайзер подчертава, че интересът към историята от страна на лихтенщайнците, които искат да знаят откъде произлизат и как са живели предците им, го е подтикнал да напише книгата. Според княжеския наместник обаче тя съдържа опасни мисли и изказвания и той нарежда конфискуването ѝ. То предизвиква широка обществена реакция. Скоро историята отново е пусната в продажба, но остава забранена за изучаване в училище (Wanger 1995, 225). След революцията през 1848 г. Кайзер е изпратен като депутат в Националното събрание във Франкфурт, а жителите на Лихтенщайн все по-смело поставят политически искания пред княза и неговия наместник.

Това са само първи стъпки към осмислянето на проблема за медийната свобода. Лихтенщайн заимства опит от законодателството на Бавария и Вюртернберг, където този въпрос също продължава да е открит. Във втората половина на XIX в. там текат бурни дискусии относно свободата на словото. Едната страна настоява медиите да отразяват единствено обективни факти. Основното право на изразяване в медиите не бива да се бърка с публикуването на заблуди или лъжи с цел манипулиране на

обществено мнение. Затова те приветстват цензурата като гарант за истинността и правилността на излаганите възгледи, съобразени с традиционния християнски морал. Другата страна се представлява от прогресивно мислещи интелектуалци, които застават против догматизма в мисленето и легитимирането на държавата като инстанция на истината. Тяхната позиция е, че конкуренцията на мнения, битуващи паралелно в общественото пространство без претенция за абсолютна правота, спомага за свободно изграждане на лично мнение и най-много доближава до истината. Плурализмът на мненията в медиите е основа на демократичното развитие и традиционно среща отпора на политическата власт. Постепенно обаче тя губи ролята на гарант на истината и претенцията си за пълен контрол над населението (Marxer, Medien in Liechtenstein. Strukturanalyse der Medienlandschaft in einem Kleinstaat. 2004, 105–106).

Законово отражение в Лихтенщайн тази дискусия намира едва в конституцията от 1862 г., където е постановено, че свободата на словото в медиите се нормира чрез специален закон. Такъв закон обаче не е предложен. Едва в следващата конституция на страната от 1921 г. влиза чл. 40, който гарантира свободата на изразяване на мнение:

> Всеки има право свободно да изрази мнението и мислите си в устна или писмена форма, чрез печата или с изображение в рамките на закона и добрите нрави; цензура може да има само по отношение на театрални или други обществени представления (Marxer, Medien in Liechtenstein. Strukturanalyse der Medienlandschaft in einem Kleinstaat. 2004, 103).

Под „други обществени представления“ се разбират филми или вариететни програми. Формулировката в конституцията търпи доста интерпретации, тъй като нарушаването на „добрите нрави“ не е обективно понятие.

ОБОБЩЕНИЕ

XIX в. е ключов в обществено развитие на Лихтенщайн, защото тук намират отражение редица общоевропейски тенденции. Княжеството получава своя политически суверенитет, предефинира законите си спрямо измененията на времето и премахва и последните остатъци от абсолютизма. Вследствие на повишаващото се образование на населението и на нарастващите възможности за икономически растеж Лихтенщайн се развива като модерна, съобразена с постиженията на съвременния свят икономика, макар и белязана от неизбежната си маломерност.

Двете значими обществени тенденции през XIX в., национализмът и капитализмът, намират ограничено и специфично отражение в Лихтенщайн. Настъпва модернизация на производството и банковото дело. Силната традиция на местно самоуправление ограничава лошите ефекти на капиталистическите практики. Малките мащаби на лихтенщайнската икономика позволяват въвеждането на силна за времето си социална защита, каквато няма в Англия или Германия през втората половина на XIX в. Икономическият и образователният статус на населението не са високи, но се полагат основите на солидна образователна система, отново под силен общински контрол. Повишаването на жизнения стандарт е устойчива тенденция, която продължава и през XX в.

ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И МЕЖДУВОЕННИЯТ ПЕРИОД

ПРЕОРИЕНТИРАНЕ ОТ АВСТРИЯ КЪМ ШВЕЙЦАРИЯ

Първата световна война може да се приеме за вододел в историята на Лихтенщайн, тъй като след нейния край страната рязко се ориентира в нова посока. Княжеството обявява неутралитет, но тесните връзки с Австрия не позволяват той да бъде възприет от международната общност като реален. От това Лихтенщайн страда както политически, така и икономически, тъй като изпада в изолация. Промишлените предприятия затварят врати поради липса на суровини заради спряния внос. Туристи също не идват. Това води до дълбока икономическа криза, за излизане от която първоначално не се намират подходящи решения. Най-адекватната мярка, предприета от Княжеството, е да смени стратегическия си партньор. Изключителната обвързаност с Австрия през XIX в. приключва с прекратяването на митническия съюз между двете страни през 1919 г. Това слага началото на трайно преориентиране на външните отношения и обвързване с Швейцария. Очакванията са то да е дълготрайно изгодно поради политическия неутралитет на Конфедерацията и стабилността на политическата и икономическата ѝ система. Така още в първите години след войната Швейцария става новият основен партньор на Лихтенщайн. Водят се преговори за митническо и пощенско споразумение. През 1923 г. се сключва правен, икономически и валутен съюз с Швейцария. Решено е тя да представлява Княжеството и дипломатически. Променя се също вековната управленска практика, срещу която населението недоволства – вместо австрийските наместници на княза за местни управители започват да се назначават единствено представители на княжеския род. Върховните съдилища в Инсбрук и Виена също престават да се ползват.

Тясната обвързаност с новия партньор за пореден път поставя под въпрос суверенитета на страната, на която отвън започва да се гледа като на „монархически управляван кантон на Швейцария“ (Mazohl-Wallnig 1999, 23). Юридически независимостта на Княжеството е постановена през 1919 г. от специална клауза на Сенжерменския мирен договор, който Австрия подписва след войната.

Важна част от сближаването с Швейцария е валутната реформа за приемането на швейцарския франк. Прилагането на валутния съюз се оказва труден процес, който изправя политиците и икономистите на страната пред големи предизвикателства. Австрийската крона, която се използва дотогава в Лихтенщайн, през военните години се срива и населението изгубва спестяванията си. Доставките на храни от Австрия секват. Наложена е забрана за износ на месо и добитък от Лихтенщайн, но това не успява да предотврати задаващия се глад. Продоволствената криза е първият повод за Княжеството да покаже на света, че не е зависимо или подпомагано от Австрия, а е неутрална държава. Същевременно обаче то задълбочава връзките си с Швейцария. Близо осемте хиляди жители действително оцеляват в следвоенните години с швейцарска помощ. Голяма роля за справянето с проблема има княз Йохан II, който дава безлихвен заем в размер на 555 000 франка за закупуване на хранителни продукти от Швейцария. На 65-ия юбилей от своето управление през 1923 г. князът опрощава дълга на народа, като публично скъсва документа. Само за няколко години, по време на и малко след войната, князът плаща над 1,2 млн. франка за страната си, част от които изобщо не получава обратно.

Преди войната австрийският гулден, а след 1900 г. и кроната, струва приблизително колкото един швейцарски франк. Във военните години обаче австрийската валута се обезценява силно и през 1917 г. за сто крони се купуват едва 40 франка. Пикът на галопиращата следвоенна инфлация е достигнат през 1922 г., когато за един американски долар се плащат 74 000 крони. През 1919–1920 г. селските стопани и занаятчиите престават да приемат австрийски крони за продукцията си и изискват стабилния швейцарски франк, което води до естествената смяна на оборот-

ната валута в страната. От този момент нататък швейцарският франк е основното платежно средство, въпреки че се води дискусия относно паричната единица и се правят неколкократни опити за емитиране на собствени лихтенщайнски пари. Парламентът обаче преценява, че за печатането на собствени банкноти няма да има достатъчно златно покритие и изоставя идеята.

Смяната на кроната с швейцарски франк не става без проблеми за Спестовна каса. Балансът ѝ, който след войната възлиза на 34 млн. крони, е изгубил по-голямата част от реалната си стойност. Вложителите не бързат да обърнат парите си във франкове, тъй като до последно се надяват кроната да се възстанови. Най-много печелят длъжниците на касата, които връщат около 150 пъти по-малко пари, отколкото са получили. През 1922 г. до парламента е адресирано анонимно писмо, което търси отговорност за начина, по който кредитополучателите на Спестовна каса са се облагодетелствали от кризата. За главен печеливш е посочен князът, който според писмото успява да спаси своите пари пръв. В писмото се посочва, че големите губещи са вложителите, чиито пари се обезценяват и по този начин плащат за дълговете на другите. Протестното писмо до голяма степен изразява мнението на народа и предизвиква публичен скандал. Много видни граждани го подкрепят. Общественото недоволство дава ефект. Създадена е комисия за преразглеждане на вече изплатените кредити и прехвърлянето на спестяванията във франкове, която работи цели десет години. Влоговете са застрашени от стопяване и много хора могат да загубят всичко, което притежават, ако смяната се извърши по курса на деня. Страхът от пролетаризиране на голяма част от населението, което без вина ще плати негативите от войната, кара управниците да вземат решение да се изплатят сумите във франкове според курса на деня, в който са внесени в банката. Това решение на комисията се възприема като най-справедливо, тъй като по този начин всички поемат поравно загубите от кризата. Последвалото задлъжняване на Спестовна каса е овладяно с допълнителен заем от швейцарски банки.

През 1920 г. се основава първата банка в Лихтенщайн. Първоначалното намерение е Спестовна каса да бъде преобразувана

в банка, но тези планове са изоставени и е решено да се даде концесия за откриване на търговска банка, изпълняваща едновременно и функциите на национална банка. Кандидат за получаване на концесията е Англо-австрийската търговска банка. По време на преговорите тя предлага ипотечен отдел, който да подкрепя икономиката в областите дървообработване и производство на хартия, както и да изгради електрически влак с линии Шаан–Балцерс–Кур и Ешен–Маурен–Фелдкирх. Освен това се задължава да изгради транспортни връзки до Гафлай и Малбун, които отчасти да са въжени лифтове. Непосредствено преди приключването на преговорите на банката е поставено изискване да финансира хотелиерството в страната, което тя приема. В последния момент обаче лихтенщайнската страна отказва да даде концесията с обосновката, че във вестниците е изтекла информация за корупционни действия по време на преговорите, която предизвиква гражданско несъгласие (Quaderer-Vogt 2014, Bd. 3, 530). В организирана вестникарска кампания срещу Англо-австрийската банка намират израз и антисемитски настроения, породени от еврейско участие в нея. Сензационни заглавия като „Лихтенщайн предаден на евреите?“ и др. подклаждат манипулативна антиеврейска пропаганда. Квадерер-Фогт изказва тезата за латентния антисемитизъм и ксенофобията на лихтенщайнското население, но примерите са повече от незначителни и поради тази причина доказателствената им сила е нищожна. За антисемитизъм в Княжеството не може да се говори с оглед и на факта, че по тези земи няма еврейски общности, които непосредствено да отключват конфронтация с местното население. Истинската причина за кампанията и съответно за отмяната на концесията на банката е намесата на други заинтересовани лица, които умело използват податливостта на хората към теории на конспирацията, за да постигнат успех.

В крайна сметка след продължителни преговори концесия за петдесет години е подписана с Англо-австрийската банка, която предлага по-добри условия от новопоявилите се кандидати и е по-добрият стратегически партньор за привличане на капитали от страните победителки във войната. Първоначалните планове са новооснованата банка да функционира и като централна бан-

ка, която да емитира банкноти и монети. В последния момент властите се отказват от това намерение, тъй като валутната адаптация към швейцарския франк е практически приключила и от централна банка в този случай няма нужда. Англо-австрийската банка получава концесия за търговска банка, а Княжеството сключва споразумение с швейцарската централна банка, което да гарантира стабилността на швейцарския франк в страната.

Тежките преговори и неочакваните обрати в тази история продължават с години. При това прави впечатление, че управниците не прибързват с решенията, а с риск да изгубят основния си партньор забавят преговорите и преценяват предимствата и недостатъците за Княжеството до последния детайл. Поръчват се независими външни експертизи, които се вземат под внимание с цел извличане на максимална изгода за страната, а не на отделни групи. С основаването на банката завършва и пренасочването към Швейцарската конфедерация. То има дълготраен позитивен ефект върху изграждането на стабилна, поддържана от швейцарския франк банкова система. Въпреки първоначалните загуби Лихтенщайн успява да пренастрои институциите си и далновидно избира политика на безусловен неутралитет, придържайки се към швейцарския опит.

ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКИ РЕФОРМИ

Във вътрешнополитически план няколко основни реформи са особено важни. През 1918 г. се променя избирателният закон, който премахва предишния начин на непряко гласуване с делегати от горния и долния избирателен район и въвежда прякото гласоподаване. След войната се създават две партии: партия на интелектуалци с консервативна идейна насоченост – Прогресивна гражданска партия, и Отечествен съюз, който обединява хората от селските райони. Той също е с консервативна платформа. Символичните партийни цветове са червено, респективно – черно. Двете партии са основните играчи на политическата сцена на Лихтенщайн и до днес, за което ще стане дума в по-нататъшното изложение.

През 1921 г. се приема нова конституция, която отразява предприетите обществени промени. В нея се съчетават директно управление и представителна демокрация, изразяваща се в излъчване на парламент. В същото време с големи права разполага и монархът. Основните принципи, залегнали в конституцията, са широка демократичност и гражданска инициатива. Князът вече няма право да назначава трима от депутатите, а всички се избират от народа. Правителството също не се назначава еднолично от княза, а се предлага от парламента. Въведено е изискването членовете на правителството да са само лихтенщайнски граждани и да не са от избраните депутати. Народните представители получават и правото да дават мнение по ратифициране на международни спогодби, което се извършва от княза. Всички съдебни институции са със седалище в Лихтенщайн, а не както дотогава в Австрия. Същото се отнася и за всички други държавни институции, които би трябвало да назначават с предимство лихтенщайнци. Конституцията от 1921 г. остава в сила до 2003 г.

В дискусиите около приемането на новата конституция въпросът за държавната форма на управление изобщо не се поставя. Твърдата подкрепа, на която се радва монархията, има своето историческо обяснение. Неднократните дарения и безлихвени заеми от страна на княза в много трудни моменти от живота на обикновените хора ги обвързват емоционално с княжеската фамилия. През 1920 г. князът за пореден път подпомага страната, този път със заем на Спестовната каса от половин милион швейцарски франка, както и 120 000 франка за строеж на мост на Рейн при Шаан през 1928 г.

Популярността на рода Лихтенщайн е традиционно висока. В известен смисъл финансовите жестове на княза са реликт от феодалната система, където управникът бащински се грижи за владението и хората си, които са негова собственост. Тъй като по тези земи от времето на Хоенемс липсва безскрупулна експлоатация, а цари по-скоро просвещенско отношение към властта, то и хората не чувстват заплаха за свободата си от владетеля, а го обичат като свой закрилник. Роля за това играе и фактът, че князете по правило не злоупотребяват с властта си и

не използват насилие в политиката си, което личи от липсата на какъвто и да е репресивен апарат.

Голямо предимство за добрите отношения с княза до 1939 г. е фактът, че той резидира далеч от поданиците си, така че няма поводи за директни сблъсъци с него за разлика от своите наместници, които не са особено обичани. При редките си посещения князете са посрещани сърдечно от населението. Индикатор за това е стриктното отбелязване в хрониките на всички посещения на княжеското семейство, които са съпътствани с народно веселие и празнична атмосфера. Друг плюс е финансовата независимост на княжеския род, който никога не е разчитал на тези земи за издръжка и не ги използва като залог за дълговете си. Така Лихтенщайн се оказва една от малкото държави в света, където не поданиците издържат монарха си, а обратно, той ги подпомага със собствени средства, придобити от други източници.

Настоящият княз Ханс Адам пише в книгата си, че оптималната форма на управление е хармоничното съчетание на монархия, демокрация и олигархия, разбирана като елита на една общност. В началото на изложението си той подчертава, че е убеден демократ, както всички в семейството му, и смята, че монархията в Лихтенщайн ще бъде адекватна форма на управление само докато хората я желаят. Съчетанието между изброените форми на държавно управление може да е успешно единствено при малки държави с население до няколко хиляди души, както е Лихтенщайн. При големи народи, населяващи огромни територии, тази комбинация е дори противопоказна.

Относно актуалността на сегашното монархическо управление князът подчертава, че властта вече черпи легитимацията си не от средновековното схващане за „власт по Божията милост“, а директно от народа, т.е. по демократичен начин. В случая с Лихтенщайн това твърдение е напълно вярно, тъй като народът до голяма степен се идентифицира със своя владетел и му дава доверието си, както неднократно показват социологически проучвания. Личността на монарха може да бъде критикувана или поставена под съмнение, но не и институцията на монархията.

ИКОНОМИЧЕСКО И ОБЩЕСТВЕНО РАЗВИТИЕ МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ

Преориентирането от Австрия към Швейцария помага на страната да се изправи на крака след икономическите трудности от военните години. Обсъждат се три пакета от възстановителни икономически мерки. Първият се фокусира върху печатането на пощенски марки, вторият е свързан с предоставяне на гражданство на богати чужденци срещу висока такса и ангажимент за инвестиции в страната. Третият се опитва да използва политическата конюнктура чрез привличане на чужди инвестиции при добри условия, включващи ниски данъци и липса на бюрократични трудности. Част от тези мерки, в частност пощенските марки и инвестиционната привлекателност, дават добър резултат и ще бъдат споменати по-нататък.

През военните години се предприемат реформи, които да облекчат кризисното положение, но те почти не водят до успех. Въведеният данък за облагане на печалбата по време на войната не дава очаквания резултат и икономиката на Лихтенщайн е зависима от швейцарски заеми, щедро отпускани срещу опрощаване на бъдещи митнически такси. За вземането на кредити от Швейцария след войната са заложени някои от държавните имоти като сградата на правителството и старата съдебна палата. В първите години Княжеството е потънало в дългове и продължава да трупа нови, като залага срещу тях и общински гори. Страната се опитва да привлече инвеститори, които да предоставят парите си като заем срещу лихва и освобождаване от данъци. Тези усилия очертават бъдещото профилиране на страната в привличането на чужди капитали.

След валутната реформа и преориентирането към Швейцария Лихтенщайн става атрактивен за все повече фирми. Прави впечатление, че въпреки малобройното население в Княжеството възникват много нови предприятия. През 1932 г. се откриват фабриката за зъбни протези „Рамео Ивоклар-Виводент“, която работи и до днес, както и консервна фабрика в Шаан. С нискоенергоемко производство на високотехнологични продукти Лихтенщайн поема по пътя на Швейцария и се развива във въз-

ходяща посока. Създава се икономическата база за по-нататъшното повишаване на жизнения стандарт на цялото население. След войната то бързо се увеличава и през 1930 г. достига 9 948 души. Натрупват се средства за важни проекти. През 1921 г. се електрифицират всички общини и се подобрява инфраструктурата. Една година по-късно е открита първата автобусна линия между Ешен и Балцерс, която осигурява придвижването на по-голямата част от населението на страната.

Едва през 1932 г. започва строежът на кметството във Вадуц. Това е знак, че паралелно с твърдо монархическото си съзнание, жителите на Вадуц имат и нужда от собствено гражданско представителство, което продължава историческата традиция на силните общини.

Стремежът към сдружаване, типичен за немскоезичните страни, през XX в. намира особено ярко изражение в развиването на организирано спортно движение. През 20-те години се основават няколко спортни клуба. Предпочитани от населението спортове са ски, колоездене и лека атлетика. До 1923 г. се учредяват девет колоездачни и няколко гимнастически клуба. През 1929 г. във Вадуц се открива първата спортна зала и се провежда първото лекоатлетическо състезание. През 1934 г. по частна инициатива се основава Националният олимпийски комитет на страната.

Най-успешният спорт в Княжеството, ските, придобива популярност в Лихтенщайн през 20-те години на XX в. По това време швейцарските гранични служители се придвижват със ски при проверките си по планините и насърчават населението също да ги използва. Първото ски състезание е проведено през 1937 г. в Тризенберг.

ЛИХТЕНЩАЙНСКИ ПОЩЕНСКИ МАРКИ

Важно за икономиката на Лихтенщайн се оказва печатането на пощенски марки заради заразителната страст по филателията, разпространяваща се бързо по целия свят. Лихтенщайнските марки се превръщат в ценност за колекционерите, които неряд-

ко посещават страната, за да придобият някоя търсена от тях марка и да разгледат изложбите във Вадуц. Първата емисия от собствени марки е пусната през 1912 г., когато в споразумение между Княжеството и Австрия се постановява автономност на Лихтенщайнската поща, макар и в рамките на австрийската пощенска система.

Както беше споменато, по време на Първата световна война финансовата криза взема застрашителни размери и страната постоянно сключва заеми с външни институции. През 1919 г. австриецът Густав Флеш предлага на правителството изключително изгоден финансов план срещу получаване на лиценз за производство и търговия с пощенски марки. Плановете за печалба на Флеш са около 1,5 млн. франка на година, което навежда правителството на мисълта, че с приходи като тези финансовите проблеми на Княжеството, възлизащи на 11 млн. крони, биха се решили бързо. Освен Флеш заинтересован от този бизнес е и германският предприемач Ото Бикел, който прави подобно предложение на правителството. След няколко месеца двама лихтенщайнски предприемачи и Густав Флеш основават консорциум, с цел да се въведат високи художествени стандарти в изработката на марки. Предвижда се продукцията да поеме частна печатница, която да осигурява по-голям контрол. Дружеството иска за себе си 20% от продажбата на марките (Quaderer-Vogt 2014, Bd. 2, 572). Реалният оборот от бизнеса с марки след създаването на консорциума е доста по-скромен от първоначалните финансови планове на Флеш, но той все пак остава основно перо в бюджета на Княжеството.

Консорциумът има право да продава марките в немскоезичните страни и в страните от бившата Австро-Унгария с печалба не повече от 10% от номиналната им стойност. В останалите държави печалбата може да е неограничена. Правителството получава 80% от номиналната стойност, а останалите 20% се разпределят между участниците в дружеството. Заради филателната си стойност марките се продават добре и извън немскоезичните страни и носят добри печалби. По данни на Квадерер-Фогт производствените разходи се изчисляват на 2 518 164 крони при номинална стойност 42 214 420 крони. От тях малко повече от

1,5 млн. крони отиват за Австрийските пощи, а 40,5 млн. за консорциума (Quaderer-Vogt 2014, 577). Проблемът е, че Флеш еднолично може да се разпорежда с тези суми и дава на правителството около 1,5 млн. крони. Това не се харесва на лихтенщайнските власти, а също и на населението. През февруари 1921 г. се провежда демонстрация на 250 граждани, които пледират за разтрогване на договора с консорциума, одит на дружеството и продажба на марките единствено в пощенските клонове, за да се гарантира прозрачност на оборота. Проблемът става политически и се дискутира в парламента. Създадена е комисия за разследване. Тя открива множество нередности в работата на консорциума и препоръчва на правителството да прекрати договора с Флеш, което и става след преговори с него през 1922 г.

Огромните суми, свързани с емитирането и търговията с пощенски марки, събуждат апетитите и на други търговци. Стига се до нови конфликти в този бизнес. Група от местни предприемачи изразява желание да закупува по няколко хиляди марки от всяко издание и да ги продава или разменя с колекционери. Те основават Лихтенщайнското филателно дружество през 1920 г. Много от гражданите на Лихтенщайн настояват да се печатат повече марки, но това желание е отхвърлено, тъй като твърде голямото предлагане би ги обезценило.

През 1934 г. се провежда второто лихтенщайнско стоково изложение и първата изложба на пощенски марки в страната. В същата година се основава и Съюзът на филателистите в Лихтенщайн. Две години след това е открит Пощенският музей, който тогава се помещава на първия етаж на пощенската станция, а днес е в Английската сграда. Скоро след това се организира и втората филателна изложба, която вече е с международно участие и се утвърждава като престижен интернационален форум. Изложбите се провеждат неравномерно на всеки няколко години, а по време на Втората световна война са прекъснати. През 1939 г. се създава Liechtenstein Study Circle (LSC), дружество на филателисти със седалище в Англия, което допринася за популяризирането на лихтенщайнските марки по света.

Следващите изложения във Вадуц са през 1946, 1949 и 1956 г. Представени са специално подготвени за тях емисии, които колекционерите най-лесно могат да си купят чрез лично посещение. Така страната си осигурява един почти постоянен поток от туристи, които идват заради хобито си.

Оформлението на марките е посветено предимно на важни личности от историята на Княжеството – князе и видни граждани. Изобразяват се също културно-исторически паметници или произведения на изкуството от Лихтенщайн. След Втората световна война има няколко емисии с тема „Европа“. Освен обичайните теми на изданията има и марки, посветени на значими събития или на актуални обществени дискусии като опазването на околната среда и природното разнообразие. В тази тематична рамка се емитират няколко серии „Цветя в Лихтенщайн“ и „Пейзажи“. В началото на 60-те години е издадена първата от общо четири емисии на серията „Средновековни трубадури“ с изображения от Манеския кодекс, които имат особена стойност за колекционерите.

ЮРИДИЧЕСКИЯТ КАЗУС *ЛИХТЕНЩАЙН – ЧЕХОСЛОВАКИЯ*

В края на Първата световна война, подобно на други монархически фамилии, княжеското семейство попада в трудна ситуация. През 1919 г. се основава Република Чехословакия, в която 30% от обработваемите земи принадлежат на благороднически фамилии. Сред тях са и Фон Лихтенщайн, които притежават повече от 150 000 хектара земя в Чехия. Всички техни земи и недвижими имоти на територията на Чехословакия са конфискувани. Национализацията засяга и останалите големи собственици от времето на феодализма. Въпреки това трябва да се отбележи, че отношението към Фон Лихтенщайн е малко по-различно от подхода към останалите благороднически фамилии поради факта, че князът, освен собственик на имоти в Чехия, е и държавен глава на Княжество Лихтенщайн. В съдебния спор и двете страни неминуемо се позовават на отчасти отдавна отминали исторически факти и процеси. Представени накратко те са следните:

В чешката историография основателят на управляващата династия, Карл фон Лихтенщайн (1569–1627), е символ на предателство по две причини. На първо място той се възползва от поста си на вицекрал на Бохемия и се обогатява чрез конфискация на имущество или покупка на нереално ниска цена след потушаване на въстанието на чехите през 1620 г., непосредствено след избухването на Тридесетгодишната война. Основната част от новопридобитите земи са взети от загиналите или осъдени въстаници. Този типичен за феодализма подход към прояви на неподчинение, разбира се, е заклеймен от съвременната чешка историография, която набляга на героизирането на въстаниците.

Второ, заедно с няколко други благородници Карл участва в така наречения Пражки монетен консорциум, успял да организира една от най-големите финансови измами през Новото време. Консорциумът е учреден през 1622 г. по заповед на император Фердинанд II, който има спешна нужда от пари. Той отдава на концесия за една година и 6 млн. гулдена своя монетен двор, произвеждащ монети за три страни – Моравия, Бохемия и Долна Австрия. Консорциумът прави мащабна акция за изкупуване на сребро в цяла Европа и сред местното население. Намирайки се под директното управление на Лихтенщайн и останалите членове на консорциума, то се оказва най-ощетено от това начинание. Сумата от продадените земи и движимо имущество, конфискувани от въстаниците, представляват голям дял от придобитото сребро. Идеята на консорциума е то да се претопи и легира с много мед, така че материалът за новите монети да се увеличи неколкократно. Изготвено е споразумение с императорския двор за съотношението на сребро и мед в монетите. Участниците в консорциума обаче работят по-скоро за своя собствен интерес, а не толкова в полза на императора и влагат в монетите много по-малко съдържание на сребро. Спечелените чрез тази измама суми Карл фон Лихтенщайн инвестира в покупка на нови земи. Монетите, с които ги плаща обаче, съдържат едва една шеста от необходимото съдържание на сребро. По този начин хората са измамени не само с безсрамно ниската цена за имотите си, но и с получената сума.

Аферата бързо е разкрита от императора. Той е дискредитиран като владетел, незачитащ собствените си закони, а освен това понася огромни финансови загуби от тези машинации заради обявяването на изсечените пари за невалидни. Императорът изпада в икономическа зависимост от консорциума в доста по-голяма степен, отколкото консорциумът от него и така търпи огромна загуба на реална власт.

В стремежа си да осигури финансиране на продължаващата Тридесетгодишна война императорският двор допуска сериозна грешка с основаването на консорциума. Печелившите от него постигнат голям социален възход. От незначителни благородници или просто едри търговци чрез новопридобитото си богатство те стават обществено значими фигури, които – какъвто е случаят с Фон Лихтенщайн – се издигат дори до ранг на князе. Основният губещ обаче, както беше отбелязано по-горе, е населението в бохемските територии. В следващите няколко години то преживява особено тежки времена на глад и търговска изолация заради възникналата инфлация, която бързо изяжда наличните пари и имущество. Императорът на Свещената римска империя на немската нация Фердинанд II и неговите двама наследници Фердинанд III и Леополд I се опитват да се разправят с членовете на консорциума, за да възвърнат част от авторитета и парите си. След смъртта на Карл фон Лихтенщайн се води процес за анулиране на неговото наследство. Синът му, Карл Еузебиус, полага огромни усилия в тези процеси и влага много средства, за да компенсира в някаква степен ниските плащания на баща си, така че фамилията успява да запази новопридобитите си земи. В крайна сметка съдебните процеси не изясняват докрай каква роля е играл Карл в паричната измама.

След Първата световна война Република Чехословакия решава да действа радикално, опитвайки се да поправи несправедливостта, нанесена на чешкия народ през XVII в., и отнема всички земи на рода Лихтенщайн в Чехия. Проблемът с национализацията обаче е правен, тъй като Чехия не може без последствия да отнеме имоти на суверен на друга държава – това би представлявало нарушение на международното право. Затова чешките юристи приемат, че родът Лихтенщайн е бил просто

един от благороднические родове в Бохемия от обкръжението на династията Хабсбург с австрийско поданство и постоянно местожителство във Виена. Затова и техните земи в Княжество Лихтенщайн не могат да бъдат признати за отделна суверенна държава, а се считат за част от Австрийската империя. По този повод в едно интервю настоящият княз на Лихтенщайн, Ханс Адам II, отрича лихтенщайнската княжеска фамилия да е имала някога австрийски или чехословашки паспорти, признава обаче, че това се е случвало с други изтъкнати семейства от Лихтенщайн. С гореизложеното юридическо тълкуване чешката страна прави възможна конфискацията на земите, тъй като Лихтенщайн е обявен за вражеско княжество, воюващо на страната на Австро-Унгария, а като австрийски поданик владетелят му не е суверен на независима държава. Това положение не противоречи на международното право, земите са конфискувани, а Йохан II е пропъден от Чехословакия.

Заключението от проведена след национализацията юридическа експертиза обаче показва, че отнемането на чешките владения на Фон Лихтенщайн юридически е неправомерно, тъй като се позовава на събития от XVII в. с изтекла давност. Според този документ фамилията Лихтенщайн е напълно легитимен собственик на земите и не съществува правно основание те да бъдат отчуждени. За да заобиколи заключението на тази експертиза, Чехословакия сменя тактиката си. Извършената конфискация е обоснована правно посредством резолюциите на мирните договори, уреждащи разпадането на Австро-Унгария и създаването на няколко национални републики от нейния състав. Както императорската династия Хабсбург, така и останалите едри собственици от благородническо потекло губят земите си. В този смисъл за Чехословакия е изключително важно, че неутралитетът на Лихтенщайн е поставен под въпрос и от други държави. Твърдейки, че той е бил само на хартия, а де факто е налице тясна обвързаност с Австрия, Чехословакия не го признава и подлага Княжеството на съответните санкции. По тази логика отнетите земи на рода Фон Лихтенщайн не представляват юридическо изключение от национализацията на останалите благороднически владения. При това положение вече няма

правен проблем и този път княжеското семейство не успява да се пребори за отмяна на конфискацията.

То обаче продължава опитите да запази земите си. На мирната конференция в Париж Княжество Лихтенщайн изпраща брата на управляващия княз, който да защити интересите на фамилията, но начинанието се проваля. Неуспешни пред чешката държава до 2009 г. са и всички опити да се покаже, че Лихтенщайн е независима държава, а не просто анекс на Австрия. Още през 1919 г. Княжеството изпраща дипломатическа мисия във Виена, за да подчертае статута си на суверенен международноправен субект. Десетилетните усилия на Княжеството не пораждат реален ефект, тъй като Чехословакия, а след 1993 г. Чехия, ясно изразява волята си да изгради република, където останките от времето на феодализма са абсолютно неуместни. Едва с дипломатическото посредничеството на Европейския съюз през 2009 г. Чехия признава суверенитета на Лихтенщайн и вече поддържа нормални отношения с Княжеството. Резултат на тези връзки са изградените програми за научен обмен за изследване на историческите връзки между двете държави и общото културно наследство и традиции.

До 1938 г. княжеското семейство живее във Виена и Прага. Едва при завземането на Чехословакия от националсоциалистическа Германия княжеският род се премества в земите на Лихтенщайн, които никога до тогава не е управлявал на място. Първият княз от рода Лихтенщайн, който постоянно обитава двореца във Вадуц, е синът на Йохан II – Франц Йозеф II.

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

При идването на Адолф Хитлер на власт в Германия става ясно, че стремежът и целите на националсоциалистическото управление са свързани с изграждането на световен Германски райх, обединяващ всички немскоезични области с изключение на Швейцария. Различната ѝ обществена структура и историческо развитие я отделят от плановете на националсоциалистите. Поради дълговековната си тясна обвързаност с Австрия оба-

че Лихтенщайн не е изключен от намеренията на Хитлер. При анексията на Австрия през 1938 г. и превръщането ѝ в „Остмарк“ Княжеството също става част от намеренията за присъединяване към Великия германски райх.

Франц Йозеф II посещава Берлин на 2 и 3 март 1939 г. и се среща с Адолф Хитлер и външния министър Йоахим фон Рибентроп. Князът е придружен от членовете на правителството и председателя на парламента. Става ясно, че се подготвя завземането на Лихтенщайн от националсоциалистически части на СА на 24 март 1939 г. С много дипломатически усилия на вицепремиера Алоис Фогт тази акция е спряна и шествието на националсоциалистите, което идва от Фелдкирх, още при Шаан е върнато обратно към Австрия.

Националсоциалистическата партия има поддръжници в Лихтенщайн, макар и малко на брой – около стотина души. През 1938 г. се създава Движението на германците в Лихтенщайн (Volksdeutsche Bewegung in Liechtenstein)[1], което обединява граждани на Княжеството с германско самосъзнание и пропагандира в полза на Германския райх. Официалният им орган от 1940 г. е вестник *Дер Умбрух*, който излиза два пъти седмично. В програмния брой на изданието е формулирана задачата на движението:

> Като начало обаче най-важната ни задача е да покажем каква е Германия в действителност и да докажем, че националсоциализмът както за останалия немски народ, така и за Лихтенщайн е единственият възможен и осигуряващ сигурност за бъдещето ред (Marxer, Medien in Liechtenstein. Strukturanalyse der Medienlandschaft in einem Kleinstaat. 2004, 35).

Статиите във вестника са с пропагандна насоченост, а темите са типични за националсоциализма: антисемитизъм, икономическо и политическо присъединяване към Третия райх, възвеличаване на расовото учение и др. В уводната си статия от 11 юли 1942 г. вестникът заклеймява евреите като участници в шпионска мрежа, работеща за външни сили (основно за Англия), която иска да подкопае устоите на Третия райх. Статията завършва с апел към властите, допуснали основаването на спомоществователно еврейско дружество, което да събира средства и храни за евреите в Полша и други страни, да приложат адекватни мерки, за да защитят лихтенщайнския народ. Привържениците на националсоциалистическото движение в страната издигат лозунга „Лихтенщайн на лихтенщайнците“, който не се приема благосклонно от властта, тъй като се чрез него се подкопава авторитетът на княза. Правителството упражнява натиск върху вестника и в средата на 1943 г. той е спрян от цензурата, най-вече заради идеите за присъединяване на Лихтенщайн към Третия райх.

Още при първите признаци за надвисналата опасност над евреите в Германия някои от тях емигрират в Лихтенщайн. Между 1933 и 1944 г. около 400 души намират убежище в Княжеството (Bollag 2016). Сред населението няма изявени антисемитски настроения. Единственият познат случай на покушение спрямо евреи е така наречената афера „Ротер“. През 1933 г. четирима привърженици на нацисткото движение в Лихтенщайн организират нелегален опит за принудително експулсиране на еврейското семейство Ротер. При преследването по стръмните скалисти местности край Гафлай двама от тримата членове на семейството загиват, а един се спасява. Следва съдебен процес срещу преследвачите им, които получават много меки наказания, за да не се навреди на отношенията с Германия. Случаят завършва с предсрочното освобождаване на четиримата осъдени, а за намаляване на техните присъди се подписват около 700 жители. Тази подписка не може да бъде открита в архивите, тъй като вероятно е била унищожена в процеса на денацификация след войната (Dittmar 2000, 159).

При избухването на Втората световна война Лихтенщайн обявява неутралитет. Княз Франц Йозеф II идва на власт няколко месеца след Хитлеровия анекс на Австрия и заварва тежко наследство, което поставя на карта суверенитета на Княжество-

[1] Понятието „volksdeutsch“ се използва от националсоциалистите за германци, които живеят извън пределите на Германския райх от 1937 г. Най-често се отнася за полски, руски, чешки или други германци.

то. Сватбата му в разгара на Втората световна война е първата в замъка от столетия, т.е. от времето на графовете Фон Хоенемс. Сватбеното празненство усилва волята на населението да отстоява независимостта на Княжеството.

По време на войната животът в Лихтенщайн продължава обичайния си ход без особени сътресения. Хората се занимават основно със собствените си проблеми и не се вълнуват особено от събитията извън страната им. През март 1945 г. се провежда референдум за увеличаване на депутатите в парламента от петнадесет на двадесет и един. Предложението е отхвърлено с 1 899 гласа „против“ срещу 498 „за“ (Büchel 1993, 116). Едва през 1988 г., отново на референдум, тази мярка успява да се наложи, но с малко мнозинство.

През 1941 г. населението се увеличава на 11 094 души. Нуждата от работни места става все по-голяма, тъй като през същата година се основават три много важни предприятия, на които се гради лихтенщайнската икономика и до днес. Това са световноизвестната фирма „Хилти“ в Ненделн и Шаан, производител на бормашини и други пробивни и къртачни инструменти, машиностроителна фирма за фина механика във Вадуц (Präzisions Apparatebau), както и заводи за преси и щанци (Press- und Stanzwerke) в Ешен. Неутралитетът на страната я прави атрактивна за развиване на индустриално производство, тъй като сигурността на инвестициите е гарантирана, а политическият риск е сведен до минимум.

ИКОНОМИЧЕСКО И СОЦИАЛНО РАЗВИТИЕ СЛЕД 1945 Г.

Намиращото се в дълбока икономическа криза по време на Първата световна война и след нея княжество днес е една от страните с най-висок жизнен стандарт в света. Специално внимание заслужава въпросът за този изключителен икономически бум след Втората световна война.

На първо място той се обяснява с модернизацията и ориентирането към перспективно индустриално производство.

Текстилният сектор доминира през XIX в., но през XX в. преднина взимат металообработващите и машиностроителните заводи. Построяват се също керамични, химически и фармацевтични предприятия и фабрика за производство на съдове и апарати. През 1947 г. се учредява Лихтенщайнската индустриална камара.

През 50-те години се открива заводът „Ховал“ във Вадуц, който произвежда техника за многократно използване на енергията за отопление, охлаждане и овлажняване. Неговата изключително иновативна технология се радва на огромен интерес, затова предприятието днес има представителства в над 50 страни по света и е пример за успешен бизнес, ситуиран в Лихтенщайн.

Промишлеността не получава държавни субсидии. Мерките за поощряването ѝ, както и откриването на нови фирми в страната са свързани с първоначални данъчни облекчения. Газификацията през 80-те години значително стимулира индустриалното производство и подобрява бита на населението.

В книгата си княз Ханс Адам II вижда причините за икономическия просперитет на страната в развитието на индустриалното производство още през XIX в.

> Ако се изследват внимателно статистиките на страната през 60-те години, ясно се вижда, че лихтенщайнската индустрия е моторът на икономическия подем след Втората световна война. Началото на лихтенщайнската индустрия се поставя във втората половина на XIX в., когато става възможно подписването на митническия договор с Хабсбургската монархия. С ниски данъци, както и евтина и висококвалифицирана работна ръка Лихтенщайн става атрактивно място за текстилната индустрия на съседна Швейцария и врата към огромния пазар на Хабсбургската империя (Liechtenstein 2010, 17).

Положителният ефект на митническия договор с Австрия върху икономическото развитие е безспорен. Той допринася за повишаването на жизнения стандарт на населението, но не успява да изведе страната до сигурен икономически проспе-

ритет. Прекаленото акцентиране върху значението на индустрията след Втората световна война също не отговаря напълно на реалността. Съществуващите заводи наистина предоставят достатъчно работни места и биха осигурявали добър стандарт на живот, но страната не би постигнала такова обществено и финансово благоденствие без превръщането ѝ в зона с ниски данъци и ревниво пазена банкова тайна. До идването на чужди финансови капитали в лихтенщайнските банки стандартът на населението остава нисък. Непосредствено след войната хората все още живеят сравнително бедно. По-възрастните жители споделят в разговор, че през 50-те и 60-те години са водели доста скромен живот. Техните деца обаче, родени през 70-те години, израстват в изобилие и благоденствие, а днес Лихтенщайн е може би най-богатата страна в света.

През 50-те години селското стопанство изгубва основното си значение. Обработваеми са около една четвърт от всички селскостопански площи. Близо две трети от тях се използват за пасища. Селскостопанските предприятия не са много и представляват фамилни ферми или малки производствени цехове. Най-интензивно се произвеждат мляко и млечни продукти, предимно за вътрешния пазар. Заетите в този сектор от 2001 г. насам са около 360 души, което е показателно за малката значимост на земеделието и животновъдството в Княжеството.

Наред с индустрията икономиката на Лихтенщайн се поддържа от още три основни бранша: туризма, емитирането на пощенски марки и финансовия сектор.

Туризмът започва да се развива още преди Втората световна война в две направления – привличане на планинари през лятото и на скиори през зимата. Най-известният ски курорт е Малбун с многобройни хотели и няколко писти. През лятото курортът е по-скоро пуст и разчита основно на семейни празненства в хотелските ресторанти. Чуждестранните туристи през лятото са привлечени най-вече от добре обезопасени и маркирани планински маршрути. Посещаващите страната с цел културен туризъм са по-скоро екскурзианти в Швейцария или Австрия, които се отбиват за кратък излет във Вадуц и след няколко часа напускат страната. Въпреки че туристическият бранш е значителен източник на приходи, той остава по-скоро с периферно значение, тъй като в Лихтенщайн няма разнообразни курорти и забележителности от световна величина.

Второто голямо бюджетно перо са пощенските марки. Те осигуряват голяма част от приходите на страната след войната и, както беше изложено в предишната глава, се превръщат в един от нейните символи. Със засиленото използване на електронните средства за комуникация от края на 90-те години търсенето на пощенски марки намалява драстично в световен мащаб. В много институции те са заместени от печати. Това прави бизнеса с пощенски марки интересен главно за колекционерите филателисти, които продължават да следят новите емисии на Княжеството. Перспективата пред този традиционен за Лихтенщайн бранш не е обнадеждаваща. Ролята, която емитирането и търговията с пощенски марки са имали в миналото за икономическия възход на страната, днес става все по-незначителна.

Третата и основна причина за икономическото чудо на Лихтенщайн е поддържането на ниски данъци и превръщането на страната във финансов център. Тази политика започва между двете световни войни, но икономическите трудности и пренасочването от Австрия към Швейцария пречи Лихтенщайн да се превърне в мощен център за привличане на чужди капитали. С няколко закона през 1926 г., малко след сключването на съюза с Швейцария, страната става привлекателна за чуждестранни вложители. Още през 1928 г. 524 дружества се възползват от изгодните условия и носят на страната стотици хиляди франкове доход. Аншлусът на Австрия към Третия райх през 1938 г., както и опасността от присъединяването на Лихтенщайн, създават обаче несигурност у инвеститорите, които изтеглят парите си и ги влагат в швейцарските банки.

От Втората световна война насам Лихтенщайн води стабилна политика на неутралитет, която има за цел да превърне страната в сигурно място за всякакви чужди капитали. Това е и най-важната причина за икономическия растеж на страната, въпреки че настоящият княз и много представители на лихтенщайнския политически елит се опитват да изместят фокуса на вниманието от финансовия бранш като основен източник на

доходи за Княжеството. Затова на дейността на страната като данъчен и финансов център ще бъде отделено по-специално внимание.

БАНКОВ СЕКТОР И ФИНАНСОВИ УСЛУГИ

Лихтенщайн не е самостоятелен финансов център, тъй като няма собствена валута и стокова борса. Въпреки това страната е атрактивна заради ниските си данъци и политическа стабилност, добрите отношения с Швейцария и не на последно място заради доскоро гарантираната банкова тайна.

Банковият сектор се развива изключително интензивно през последните двадесет години. До 1992 г. в страната има само три банки, които имат общ баланс от около 17 млрд. швейцарски франка. През 2001 г. банките са вече 17 и балансът е удвоен (Beattie 2005, 334). През 2014 г. броят на банките е същият, но за сметка на това балансът им повторно се е удвоил.

Двете най-големи банки са Националната банка на Лихтенщайн (LLB) и частната LGT, притежание на княжеската фамилия. Националната банка е частично приватизирана и с печалбата от 600 млн. франка е основан фонд за развитие на страната, който да подпомага важни проекти в период на криза. Княжеската банка е с най-силни позиции и най-високи печалби в сектора. Председател на борда на директорите е по-малкият брат на княз Ханс Адам, Филип. Банката е 100% притежание на княжеското семейство и се управлява от специално създадена за тази цел фондация, чийто председател е князът. Тя е и една от малкото частни банки, които са оценени от агенциите Standard&Poor's и Moody's, като коефициентът ѝ за стабилност е от най-висок ранг: AA, респ. Aa3. LGT поддържа свой образователен център, в който подготвя бъдещите си кадри, а на настоящите си служители осигурява редовни обучения, свързани с най-актуалните тенденции на световните финансови пазари. Третата по големина банка в Лихтенщайн е Verwaltungs- und Privatbank (VPB). Тя е първата банка в Лихтенщайн, която е и попечителско дружество.

Освен банките важна роля играят и други финансови институции, попечителски дружества, фондации и акционерни дружества. Основната им дейност е извършване на финансови операции от името на чуждестранни клиенти. Показателно е, че в този сектор е зает най-голям процент от работещите в страната. Университетът във Вадуц предлага богат избор от специализации и курсове за допълнителна квалификация именно в сферата на попечителските дружества, създаването на тръстове и различни финансови фондове.

Княжеството привлича капитали не само чрез банкови операции, а и чрез облагане на индустриални предприятия със седалище в Лихтенщайн. Фирмите със стопанска дейност в страната плащат 2‰ данък върху капитала и данък печалба от 7,5 до 20%. Компании със седалище в Княжеството, но без стопанска дейност в него, подлежат на 1‰ данък върху капитала и не плащат данък печалба. Тази данъчна политика е изгодна както за многобройни фирми, така и за страната. Лихтенщайн е и един от най-сигурните и същевременно евтини центрове за застрахователния сектор. Чуждестранните застрахователни компании не плащат данъци, но дължат 1% от получените премии от животозастраховането и пенсионното застраховане, както и 2% от всички застрахователни полици (Beattie 2005, 307).

ПРАНЕ НА ПАРИ

Лихтенщайн участва в редица европейски структури, без да прави особени компромиси с държавния си суверенитет. Може да се каже, че страната умело оползотворява това междинно положение, като привлича огромни европейски корпоративни капитали, избягващи високите данъци в собствените си страни. Ежемесечно хиляди частни лица от Европейския съюз, предимно от Германия, Италия и Франция, също влагат големи суми в сметките си в лихтенщайнски банки, за да укрият реалните си доходи. В по-конкретен план изгодните данъчни условия благоприятстват и укриването на капитали с несигурен произход. Германия на няколко пъти остро изрази недоволството си от

тази политика, но лостове за справяне с проблема европейската мека дипломация успява да намери едва през 2014 г.

Освен от Европейския съюз Лихтенщайн привлича огромни парични потоци от САЩ и развиващи се страни от целия свят. Първоначално те се влагат в сметки, а след това чрез попечителски дружества и различни финансови механизми се трансформират в други форми. Повечето от тях са на границата, но все пак в рамките на легалното. Финансови машинации от подобен тип са един от основните източници на доходи в Лихтенщайн и в края на XX в. страната си създава лоша слава на остров за пране и укриване на пари. Въпреки усилията да изчисти образа си, Княжеството не успява да отхвърли убедително обвиненията в нечисти сделки.

Информация за укриване на данъци в Лихтенщайн периодично достига до правителствата на държавите – членки на ЕС, след което се водят и съответните дела. Голям скандал предизвиква посветеният специално на Лихтенщайн брой на немското списание *Шпигел*, бр. 45/1999 г. В него са публикувани данни от досие на германското разузнаване, касаещо пране на пари в Княжеството. Репортаж се излъчва и по обществената германска телевизия ZDF. Докладът на разузнаването се базира на анонимен документ, в който се изброяват – без силна доказателствена стойност – основните механизми за пране на пари в Княжеството. Част от текста гласи:

> Мафиотски организации, наркокартели и руски олигарси биват канени в държавата джудже. […] Една страна в Европа предлага услугите си на престъпници от целия свят – Княжество Лихтенщайн. Латиноамерикански наркокланове, италиански мафиотски структури и руски групировки не само се толерират като вложители, но и се привличат със скроени специално за тях финансови услуги за пране на нечистите им пари (Spiegel Nr.45/1999, 222–223).

По-нататък в статията се обясняват начините за гарантиране на сигурност за нелегалните капитали: сложна мрежа от връзки между висши чиновници, съдии, политици, банкови директори и инвестиционни консултанти.

Лихтенщайнското правителство веднага реагира, като завежда дело срещу двете медии за уронване на престижа на страната. Поръчаните на австрийски юрист експертизи констатират, че данните от документа са несъстоятелни. Правителството разпорежда собствено вътрешно разследване за евентуално пране на пари и участие в организирана престъпност на лихтенщайнски финансови структури, с което дава знак, че има воля да изчисти името на страната. Съдът в Хамбург решава, че делото на Княжество Лихтенщайн срещу списание *Шпигел* и телевизия ZDF е несъстоятелно, тъй като Княжеството като държавен политически субект няма право да съди чуждестранни юридически лица. Страната се въздържа от обжалване на това решение на втора инстанция и делото е прекратено. Князът също взима дейно участие в разясняването на случая, като обявява статията на *Шпигел* за недоказуема клевета. Случаят обаче нанася тежък удар по имиджа на страната и тя с цялата си енергия му се противопоставя. Няколко месеца след публикацията се приемат специални промени в Наказателния кодекс и редица други закони на страната, които криминализират прането на пари в Лихтенщайн. Правителството обявява, че борбата с този проблем е най-важният приоритет в управлението. Тези светкавични мерки са особено наложителни, за да намалят възникналото напрежение не само с Германия, но и с Международната финансова организация за борба с прането на пари (FATF, Financial Action Task Force on Money Laundering). През 2000 г. на конференция в Париж тя обмисля включването на Лихтенщайн в черния си списък.

Всички банки в Лихтенщайн застават зад започнатите от правителството реформи. Въпреки взетите мерки страната не успява да предотврати включването си в черния списък заедно с още 14 други държави в света. Аргументът на FATF е, че правителството не работи достатъчно за справянето с проблема. Организацията за икономическо сътрудничество и развитие налага на Лихтенщайн условия за приемане на закони в рамките на една година и поставя срок до 2005 г. за разрешаване на про-

блема. Княжеството е санкционирано заедно с други 34 държави с подобни обвинения, сред които Монако, Андора, няколко британски острова, Гибралтар и др. В Лихтенщайн се създава икономическа полиция, чийто обект на разследване става и банката на княза. Той реагира остро срещу действията на полицията, твърдейки, че при действащото законодателство тя няма право да разследва отделни клиенти. Акциите обаче продължават, защото целта е по-скоро да се изчисти имиджът на страната пред международната общност. През август 2001 г. полицията претърсва сто фирми и запорира над 400 млн. франка. Все пак почти всички съдебни процеси в страната завършват с малки условни присъди и парични глоби или с пълно оправдаване на обвиняемите. Това подхранва съмненията в обективността на съда, както и за продължаващо и до днес привличане на подозрителни капитали в страната.

Аферата се разраства, когато Хайнрих Кибер, служител в княжеската банка LGB, продава данни на германското правителство. Той е осъден в Лихтенщайн за държавна измяна. Едва през 2014 г. под натиска на Европейския съюз и международни финансови организации лихтенщайнският парламент гласува разсекретяване на банковата тайна, с което прави възможно разследването на заподозрени лица.

Благодарение на всички изброени методи за привличане на чужди капитали, Лихтенщайн постоянно увеличава бюджетните си приходи и отчита стотици милиони като излишък. Лошият имидж, предизвикан предимно от подозренията в пране на пари, се превръща в мотор за провеждане на реформи и ограничаване на лошите практики в сектора. Известни успехи има. Лихтенщайн показва не само воля за борба с проблема, но и увереност в способността да гради своя собствена, независима от офшорни сделки икономика, която да осигурява висок стандарт на малобройното население благодарение на високи технологии и иновативност в бизнеса.

ДИНАМИКА НА НАСЕЛЕНИЕТО И МИГРАЦИОННА ПОЛИТИКА

След капитулацията на Германия през 1945 г. към Лихтенщайн се стичат около 3 000 бежанци, които са приети в страната. Откроява се историята на 500 съветски войници, които получават убежище в Лихтенщайн и не биват репатрирани в Съветския съюз.

След войната населението нараства до 13 757 души (1950) (Büchel 1993, 121). Една от мерките за насърчаване на раждаемостта е допълнително социално подпомагане. През 1965 г. се провежда референдум за увеличаване на детските надбавки, предложението е прието от гражданите с близо 700 гласа мнозинство (Büchel 1993, 141). В началото на 70-те години населението се увеличава до 21 350 души. Според последните публикувани от Статистическата служба данни населението наброява 37 622 (Amt für Statistik. Bevölkerungsstatistik 31. Dezember 2015 2016, 9). Както в останалите страни в Западна Европа въпреки прираста се забелязва тенденция на застаряване.

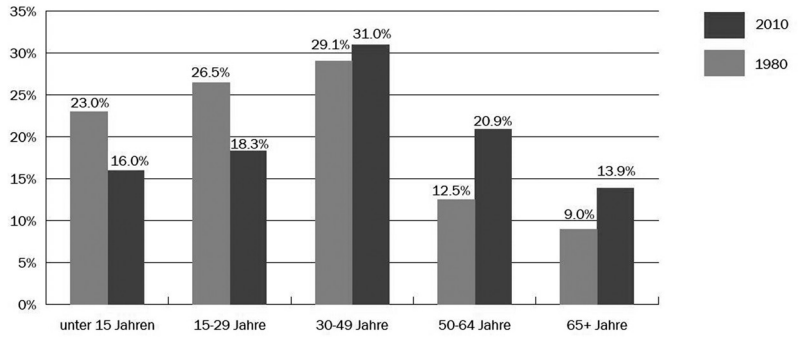

Фигура 4. Възрастова структура на населението от 1980 до 2010 г. (Amt für Statistik. Fürstentum Liechtenstein 2011, 10)

До началото на 50-те години около 34% от населението се занимават със селско стопанство, а през 70-те години този дял спада драстично до само 1–2%.

Лихтенщайнската индустрия, която за мащабите на страната е изключително развита, не разполага с достатъчен вътрешен пазар и затова е насочена почти изцяло към експорт и разрастване в чужбина. Друга причина да се основават дъщерни дружества зад граница е, че за разширяването на дейността им в рамките на Лихтенщайн не достига работна ръка.

Динамиката на демографските процеси е подобна на тази в останалите западноевропейски страни. През 60-те години, както в Германия, Швейцария и Австрия, се приемат на работа специалисти от чужбина. Днес в страната живеят и работят около 19 000 чужди граждани, предимно от немскоезичните страни. Повечето от тях са висококвалифицирани кадри, необходими за поддържането на жизнеспособен и конкурентен бизнес, а с това и на висок жизнен стандарт в региона. Част от тези чужденци не живеят в Лихтенщайн, а ежедневно пътуват през границата до работните си места. С тези около 33% чужди граждани изглежда е достигнат максимумът, който може да понесе икономическата и институционална система в Княжеството. Силната миграционна вълна е ограничена със закони в полза на местното население, които не позволяват надвишаването на сегашния мигрантски предел.

Неодобрението на местното население към прекомерното отваряне на страната за имигранти се дължи и на силната му обвързаност с историческите корени и местната традиция. Лихтенщайнците ревниво пазят правото да притежават земя в Княжеството. Едва с приобщаването на страната към различни европейски спогодби забраната за покупка на земя от чужди граждани отпада. Местните жители си дават сметка, че без чуждестранните работници икономиката на Лихтенщайн не би могла да функционира нормално. Това е и една от причините за преосмисляне на първоначалното негативно настроение към тях.

От 70-те години на XX в. насам, когато образователният статус на населението рязко се увеличава, отварянето на страната към други държави се приема като обогатяване – основно от интелигенцията. Днес в Лихтенщайн има много смесени бракове, предимно с австрийски и швейцарски граждани. Многобройните служители от цял свят в банковия сектор също допринасят за разширяване на хоризонта на местните граждани и смекчаване на присъщата им затвореност.

СФЕРИ НА СОЦИАЛНИЯ ЖИВОТ

ЗДРАВЕОПАЗВАНЕ

В предишните векове Лихтенщайн никога не е имал капацитета да осигури собствена здравна система с необходимия персонал и институции, затова, както в повечето други области, разчита основно на швейцарска или австрийска помощ. С общото подобрение на икономическото и социалното положение през втората половина на XX в. и в тази сфера настъпват промени. За здравното обслужване на населението имат грижа основно болницата във Вадуц и домашните лекари. През 1981 г., след решение на референдум, болницата се разширява и обновява. За сметка на това откриването на частна клиника в Балцерс и частна очна клиника в Шаан е отхвърлено от народа.

Днес здравеопазването е на изключително високо ниво. За 37-хилядното население се грижат около 125 специалисти, членуващи в Лихтенщайнската лекарска камара. Както може да се предположи, немалък процент от тях са привлечени от чужбина, за да се гарантират високи стандарти в здравното обслужване. Нагласите срещу частните клиники от 80-те години са преодолени и в момента има няколко такива. Пример за успешна частна медицинска практика е голямата очна клиника в Бендерн, която работи със здравната каса и обслужва пациенти и от съседна Австрия. Социалната грижа за възрастното население също се подобрява от 70-те години, когато се открива и първият дом за възрастни хора във Вадуц, а днес функционират още няколко.

Подобрена е и социалната защита на работниците. Непосредствено след Втората световна война се приема наредба за задължителното застраховане срещу злополуки. В началото на 60-те години влиза в сила още един закон, заимстван от швей-

царската социална система, с който се урежда застраховането за инвалидност. Другият стълб в осигурителната система са осигуровките за безработица, които са въведени в Княжеството през 1969 г.

ОБРАЗОВАНИЕ

Образователната система също се реформира, за да се постигне равностойност спрямо другите немскоезични страни. За всички новооткрити или ремонтирани училища се спазват високи строителни и хигиенни стандарти. В момента лихтенщайнските училища дават много добро средно образование. Сключени са договори с швейцарските кантони Граубюнден и Санкт Гален, според които лихтенщайнските младежи могат да посещават техните средни специални училища и университети.

През 1961 г. във Вадуц е открит вечерен техникум, който през 1988 г. е преобразуван в Лихтенщайнско инженерно училище, по-късно институт. В следващите две десетилетия претърпява няколко преобразувания на статута и името, докато през 2011 г. става Университет Лихтенщайн. Финансирането за него идва както от държавата, така и от местния бизнес. Изучаваните специалности са основно в два сектора – икономика и архитектура. Университетът предлага по-голяма палитра от курсове за допълнителна квалификация и специализация в областта на банковото дело и строителството. Поради ограниченото предлагане на специалности по-голямата част от кандидат-студентите се насочват предимно към Швейцария, Австрия или Германия. В последните години се забелязва и интерес към английски или американски университети, може би и поради факта, че младежите от княжеското семейство също получават образованието си в университети на Острова.

През 80-те години се откриват и две научни институции, които компенсират липсата на хуманитарен факултет в лихтенщайнския университет – Лихтенщайн институт и Международната академия по философия. Те развиват широка изследователска дейност предимно върху правни, исторически и

социологически проблеми, свързани със страната. В помощ на изследователите и в услуга на обществените науки е сканиран и публикуван огромен електронен масив от вестници, годишници, научни статии, студии и монографии от 1880 г. до сега под името E-Liechtensteinensia.

МЕДИИ

Медийният ландшафт в Лихтенщайн е добре проучен и анализиран от Вилфрид Марксер (Marxer, Medien in Liechtenstein. Strukturanalyse der Medienlandschaft in einem Kleinstaat. 2004). Днес той включва четири основни издания, които до голяма степен са продължители на първите вестници от XIX в.: *Лихтенщайнер Фатерланд*, *Лихтенщайнер Фолксблат*, църковният вестник *Ин Христо*, както и неделният седмичник *Лихтенщайнер Вохе*. *Лихтенщайнер Фатерланд* и *Лихтенщайнер Фолксблат* са органи на двете най-големи политически партии – на Отечествения съюз и Прогресивната гражданска партия. Батлинер критикува медийната среда в страната с мотива, че има тенденциозни партийно лобистки или обществено съвсем незначителни материали в лихтенщайнската преса (Batliner 2001, 12). Марксер потвърждава този извод с твърдението, че въпреки голямата концентрация на медии в страната на глава от населението и положените усилия за избягване на медиен монопол, особен плурализъм на мненията няма.

> В лихтенщайнските медии продължава да липсва достоверността, която е нужна, за да играят определяща роля във формирането на общественото мнение. При двата ежедневника с право се предполага излагането на мнения и интереси на партиите, които стоят зад изданията. По отношение на радио L липсваше не само журналистическа компетентност, а и способност за формиране на обществено мнение от медията. *Лихтенщайнер Вохе* от своя страна е развлекателен вестник, който нито има претенцията, нито може да бъде критически насочена и

формираща обществено мнение медия (Marxer, Medien in Liechtenstein. Strukturanalyse der Medienlandschaft in einem Kleinstaat. 2004, 300).

Електронните медии в Лихтенщайн са основно онлайн базирани. Има едно лихтенщайнско радио и различни опити за телевизионно излъчване в последните години, но до основаването на обществена лихтенщайнска телевизия с ефирно излъчване все още не се е стигнало. Телевизията 1 FL.Li е интернет канал, който няма излъчване на живо на всичките си предавания. Материалите са насочени към широк спектър от обществения живот.

СПОРТ

Спортният живот в Княжеството се поддържа от множеството клубове по различни спортове. Ски дисциплините са най-успешният спорт в Лихтенщайн. На зимните олимпийски игри през 1956 г. лихтенщайнските скиори успяват да влязат в челната десетка, а през 1976 г. има и три бронзови и един сребърен медал в слалома и комбинацията, спечелени от Вили Фромелт и Андреас Венцел. Хани Венцел, сестрата на Андреас, е единствената златна олимпийска медалистка на страната. Поради малката си територия и малочисленото население Лихтенщайн никога не е бил изявена сила в професионалния спорт. Членовете на спортните клубове, участващи в международни прояви, са непрофесионалисти, които тренират в свободното си време. Страната няма амбиция за постигане на спортна слава чрез професионализиране на клубовете и инвестиране в спортисти от страната и чужбина, въпреки че има ресурсите за това.

Условията за любителски спорт обаче са изключително добри. Страната разполага с многобройни спортни площадки, велосипедни алеи, стадиони, зали, плувни басейни и др. спортни съоръжения. Любимо занимание е и планинският туризъм. Над 15 000 души членуват в някакъв спортен клуб.

ЛИХТЕНЩАЙН ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ХАНС АДАМ II

СТАТУТ И ФИНАНСИРАНЕ НА КНЯЖЕСКОТО СЕМЕЙСТВО

Настоящият княз Ханс Адам II управлява самостоятелно от 1989 г., а пет години по-рано е упълномощен от баща си, Франц Йозеф II, да представлява Княжеството в качеството на регент. От 2004 г. тази длъжност от своя страна заема първородният син на княза, Алоис. Отношенията в княжеското семейство са уредени от специален държавен закон за династията Лихтенщайн. За членове на фамилията се смятат всички мъжки наследници, както и техните съпруги и дъщери, но не и децата на дъщерите. Всеки член на семейството участва доброволно в така наречената фамилна общност и задължително е лихтенщайнски гражданин. В случай че иска да напусне семейството и да получи друго гражданство, той е свободен да го направи. Сключването на брак се одобрява от княза, като новоприсъединилият се член на семейството подписва декларация, че ще спазва династичния закон и няма да уронва престижа на княжеското семейство. Князът е председател на фондациите, които управляват фамилната собственост, и е предстоятел на фамилията, без оглед на това, че има и по-възрастни представители на рода. На всеки пет години семейството избира съвет от трима представители, които бдят за законността и уместността на действията на княза и могат да оспорват решенията му. Ако преценят, че някои от тях застрашават княжеското семейство или Княжество Лихтенщайн, председателят на съвета трябва да обсъди мерки за решаването на проблема на конфиденциална среща с министър-председателя на страната.

Спомената беше финансовата независимост на княжеския род, който никога не се е ползвал от обществени средства за своята издръжка. Тази политика продължава и до днес. От 1965 г. парламентът предлага на княза 200 000 франка за репрезентативни разходи, а по-късно тази сума се увеличава с 50 000 франка. Франц Йозеф II обаче не приема тези пари, а ги прена-

сочва за благотворителни цели. През 1985 г. престолонаследникът Ханс Адам официално се отказва от сумата, като предлага тя да се използва като вноска за членството в ООН. Така се парират всички несъгласия за членството на страната, които изтъкват финансови съображения. За сметка на това обаче княжеската фамилия е освободена от плащане на данъци в страната, включително за имотите и фондациите, които управлява. Недвижимото имущество на фамилията в момента обхваща замъка Вадуц, няколко други сгради, един лозов масив с изба, както и 178 хектара гора. Както беше посочено по-горе, от 1920 г. князете притежават и една от банките в Лихтенщайн. След Втората световна война по-голямата част от княжеските имоти в Австрия са отчуждени и национализирани, само около 10% остават в тяхно владение. Така банката се превръща в основния източник на доходи на рода, чието състояние се изчислява на няколко милиарда евро. Днес князете Фон унд цу Лихтенщайн са най-богатият благороднически род в Европа. Освен че притежават една от най-стабилните банки в света, те се опитват да разширят своя бизнес и в селското стопанство и лесовъдството. В провинция Долна Австрия семейството има гори и обработваеми площи. От 90-те години се занимават и с производство на висококачествени сортове ориз в американския щат Тексас чрез фирма „Райстек“. Друг източник на доходи е откритият през 2004 г. музей *Лихтенщайн* във Виена, където е изложена оценената на около 3 млрд. франка колекция от произведения на изкуството на княжеския род.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА И ВЪТРЕШНОПОЛИТИЧЕСКО УСТРОЙСТВО НА СТРАНАТА ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА ХАНС АДАМ II

Като държавен глава князът взима активно участие в политическия живот на страната. Под негово влияние външната политика се активизира и Лихтенщайн е все по-видим субект на европейската сцена заради участието си в различни международни форуми и организации. През 1949 г. Лихтенщайн кандидатства за членство в ООН, но молбата е отхвърлена заради несъгласието на Съветския съюз. Аргументите са липсата на дипломатическо представителство навсякъде по света, общият митнически съюз с Швейцария и липсата на собствена валута (Mazohl-Wallnig 1999, 24).

В момента Княжеството се представлява дипломатически от Швейцария или Австрия. Благодарение на усилията на Ханс Адам II то все пак става член на ООН през 1990 г. Включва се и в спогодбата за участие в Международния съд в Хага. През 1978 г. Лихтенщайн става член на Съвета на Европа, а през 1992 г. – на Европейското икономическо пространство (ЕИП).

Страната не е член на Европейския съюз, но като член на ЕИП се възползва от всички негови финансови, митнически и търговски предимства. Освен това страната използва особеното положение, договорено в рамките на ЕИП, което ѝ позволява да затвори границите си за чуждестранни работници, когато това застрашава икономическия и демографския баланс в държавата. През 2008 г. страната подписва Шенгенското споразумение, но това става едва след решението на Швейцария да премахне граничния контрол със страните от Европейския съюз.

От подписаните спогодби с Европейския съюз и Швейцария Лихтенщайн има единствено икономически ползи и не плаща за тях със загуба на част от своя суверенитет. Частичната интеграция чрез изгодни споразумения с могъщите партньори е предпочитана и успешна стратегия на държавата джудже в най-новата ѝ история.

Тази политика показва израстването на страната като наистина самостоятелен политически субект без опеката на друга, по-голяма немскоезична държава. Отношенията с Швейцария продължават да бъдат изключително тесни, но с встъпването в различни европейски организации Лихтенщайн все повече се еманципира от западната си съседка. За това основна роля играе князът, който настоява за вземането на собствени решения без оглед на съседните държави. Един от най-ярките примери е аферата „Виле“ от 1995 г. За представянето на случая използваме както изследването на Бийти, така и личната гледна точка на

д-р Херберт Виле. Той я сподели в личен разговор в Лихтенщайн институт в Бендерн, където от години се занимава с правни, в частност конституционни, изследвания. Накратко спорът се състои в следното: през 1995 г. като министър на правосъдието и вицепремиер Виле се противопоставя на волята на княза да се постави за гласуване на референдум влизането на Княжество Лихтенщайн в Европейското икономическо пространство. Мотивите за това според собствените му думи са свързани с изчакването на швейцарското решение по въпроса. Тъй като Княжеството в своята кратка самостоятелна история винаги се е водило от вече изпробвани решения и опит на съседните държави, логиката за забавяне на референдума се обяснява с предпазливост при предприемането на такава сериозна политическа стъпка. Князът има ясна воля за прокарване на самостоятелна външна политика на страната, за да докаже нейната политическа самостоятелност. Затова той не подкрепя това изчакване и настоява за действие. Разногласията ескалират, когато той изпраща на Виле доста остро писмо, с което го освобождава от всички държавни постове. Този израз на деспотизъм, както потърпевшият тълкува писмото, е отнесен до Международния съд в Страсбург, където Виле печели делото. Аргументите на княза, че е написал писмото до вицепремиера в качеството на негов стар познат и бивш съученик, а не като княз, са отхвърлени от експертизата на трима германски професори по право, които се изказват в полза на Херберт Виле. В крайна сметка на следващите избори той отново е избран в парламента и дори за негов председател. Встъпването му в длъжност обаче е осуетено от княза, който отказва да резолира решението на парламента. Възползвайки се от правото си да налага вето или да не приема решенията на парламента, които без неговия подпис не могат да влязат в сила, той елиминира своя политически противник.

Г-н Виле изрази неодобрението си към този специфичен политически модел, който ограничава демократичните права на гражданите и обезсмисля избора на парламент и правителство, тъй като всяко решение, което не отговаря на разбиранията на монарха, се отхвърля. В книгата си за държавата през третото хилядолетие княз Ханс Адам II не пропуска да обсъди проблема,

породен от аферата „Виле“, и обосновава подробно своето искане за ограничаване на пълномощията на народното представителство, т.е. на парламента и правителството. Той аргументира своята позиция с това, че смесената форма на пряка демокрация и монархическо управление е най-добрата за Лихтенщайн, защото прави държавата неподатлива на идеологии като социализма и национализма, които – използвам смислово неговата обосновка – никога в историята не са довели до нищо добро (Liechtenstein 2010, 79).

Този казус ясно показва, че големите правомощия на княза, гарантирани от конституцията, понякога влизат в остро противоречие с принципите на представителната демокрация. Повратен момент в най-новата история на Княжеството е така наречения конституционен спор, който ще бъде представен в следващата точка.

ПОЛИТИЧЕСКО УСТРОЙСТВО

Конституцията от 1921 г. дава на княза много широки права и възможност за намеса в управлението на страната. През 2003 г. се приема с референдум нова конституция с мнозинство от 64%, според която князът запазва до голяма степен правомощията си на реален, а не репрезентативен държавен глава. Монархът може да разпусне правителството или парламента и има законодателна инициатива.

Конституцията от 2003 г., чието приемане подкрепя и самият княз, засилва правомощията на държавния глава и на народа за сметка на правителството и парламента. Утвърждава се прякото участие на гражданите във властта чрез правото на законодателна инициатива и свикване на референдуми. От друга страна още по-голяма роля в управлението получават князът и княжеското семейство. Институциите на представителната демокрация парламент и правителство фактически имат много малко реална власт. При оспорвани въпроси, по които монархът и парламентарните партии не могат да постигнат съгласие, се изказва народът чрез допитване. До подобни референдуми се стига при

отказ на княза да подпише съответните приети от парламента или правителството решения. Това не се случва често. Последният референдум е през 2011 г. за легализиране на абортите. За него ще стане дума по-нататък.

Разделението на властите е наложено от конституцията. Изпълнителната власт е в ръцете на правителството, което се състои от петима министри, един от които е и министър-председател. Законодателната власт се упражнява от парламента (ландтаг), който се състои от 25 избрани пряко от народа депутати. Изборната система е пропорционална, а мандатът – четиригодишен. Законодателна инициатива имат още народът и князът. За провеждането на референдум са необходими 1 000 подписа за обикновени закони и 1 500 за промяна на конституцията. С промяна на закона за референдумите се премахва изискването инициативата за тях да бъде подкрепена от предстоятеля на общината. С отпадането на тази клауза гражданите могат да предлагат и провеждат референдуми по всички въпроси, които ги засягат пряко.

Партийната система в Княжеството е необичайна за външния наблюдател поради почти пълната липса на принципни различия в двете основни партии, които заемат десния политически спектър. Традиционно управлява една от двете най-силни партии – Прогресивната гражданска партия (Fortschrittliche Bürgerpartei, FPB) или Отечественият съюз (Vaterländische Union, VU). Първата партия е дясноцентристка, консервативно ориентирана и поддържа християнсоциални възгледи. Втората също е християндемократическа партия, но се приема, че стои дори по-вдясно от Прогресивната гражданска партия. Тя е най-тясно свързана с интересите на княза и по правило подкрепя неговите предложения. Партийният спектър днес се допълва от нови две формации, представени в настоящия парламент. Едната е Свободна листа (Freie Liste, FL) с трима депутати. Тя е ляво ориентирана и не влиза в коалиция с двете основни партии. Отскоро Свободна листа представлява плах опит да се създаде двуполюсна партийна система, където лявото и дясното политическо пространство да са представени от силни партии. Другата нова партия в парламента с четирима депутати е на Независимите (Die Unabhängigen, DU), които целят либерализиране на Княжеството в различни сфери на обществения живот.

Политическата система изкристализира като еднополюсна, тъй като и двете силни партии са десни и християндемократически. Затова не е изненада, че религиозната идентификация на населението, което е почти сто процента от селски произход без ярко изразена буржоазна прослойка, е важен елемент от натюрела на водещите политически партии. Необходимо е обаче да се отбележи, че нито Отечественият съюз, нито Прогресивната гражданска партия използват директни християнски ориентирани послания. Религиозността се приема за самопонятна и затова извеждането ѝ на преден план в политическите дискусии не се смята за наложително (Fiala; Matusinova 2013, 98). В последната си предизборна кампания Отечественият съюз се обявява за легализиране на съжителството на еднополови двойки чрез вписване в градския регистър. Това е компромисна стъпка без реално признаване на еднополовите бракове. Позицията на партията по този въпрос всъщност е изненадваща с оглед на християнски ориентираната ѝ платформа.

Лявата партия Свободна листа и парламентарната група на Независимите, които игнорират религиозния елемент в платформите си, все още не са особено популярни. Главно младото население, откъснато от селския бит на своите предци и с това донякъде и от църковния живот, подкрепя модерните тенденции в обществото, противоречащи на християнските разбирания, като например узаконяването на еднополовите бракове или осиновяването на деца от еднополови двойки.

Доминирането на двете големи консервативни партии, включително в медиите, и високата бариера за влизане в парламента от 8% са фактори, които правят много трудно утвърждаването на нови партии в Княжеството. От друга страна лихтенщайнското общество няма избирателен потенциал за повече партии – твърде голямото раздробяване не би било изгодно за никоя от тях. Не на последно място, наред с традиционно консервативните нагласи в обществото материалното благополучие не предразполага към недоволство и нужда от особени промени, които да провокират създаването на нови политически формации.

Парламентарни избори се провеждат на всеки четири години. Избирателната активност е впечатляваща, около 87%. Депутатите не заседават всеки ден, а от осем до десет пъти в годината за по два-три дни. Подобно на Швейцария парламентаристите продължават да упражняват професиите си и изпълняват функциите си в парламента като допълнителна дейност. Те получават годишно заплащане на стойност около три минимални работни заплати и отделен, невисок хонорар за всеки сесиен ден в парламента. Заседанията се предават пряко по радиото.

Основната задача на парламента се свежда до контрол върху правителството, включително правомощие да го разпусне. Парламентът не може да отменя сключени от правителството договори, но може да променя бюджета. Повечето от законите, които се приемат, са подготвени и внесени от правителството. Депутатите също имат право да предлагат законопроекти, но това не е честа практика.

Ролята на правителството се дефинира от конституцията като посредник между парламента и княза. Правомощията на кабинета се изразяват в контролирането на всички подопечни държавни институции и учреждения. Той следи за доброто административно управление на страната като цяло и на държавните имоти. Наблюдава се и работата на съдилищата. Правителството ежегодно се отчита на парламента. Подобно на депутатите и министрите доскоро са изпълнявали държавните си задачи на непълен работен ден, като странична дейност. Днес обаче те се занимават изцяло с управленската си работа и това е немалко предизвикателство, защото всеки от петте министри отговаря за няколко ресора.

ОБЩИНСКОТО УПРАВЛЕНИЕ ДНЕС

Автономията на общините в Лихтенщайн, както и партийната система, изглежда необичайна за граждани на държави с друг политически модел. Стана ясно вече от предходните глави, че тя има дълбоки исторически корени и е гарантирана от последните конституционни промени в страната. Независимостта на общините не засяга само администрацията им. Те продължават да са разделени в горен и долен избирателен район. Горният обхваща старото графство Вадуц и към него спадат Вадуц, Балцерс, Планкен, Шаан, Тризен и Тризенберг. Към долния избирателен район, който съвпада със старото графство Шеленберг, се числят Ешен, Гамприн, Маурен, Ругел и Шеленберг. Населението на горния район е по-многочислено, което се отразява и при избора на народни представители в парламента. Всички исторически наложили се права на общините, а именно да избират собствен съдия, да издават наредби, да събират данъци, в общи линии са запазени и до днес. Сегашната конституция дава на общините правото дори да излязат от рамките на Лихтенщайн, в случай че мнозинството от населението изрази воля за такава стъпка.

Общините управляват собствеността си самостоятелно и наблюдават работата на местната полиция в сътрудничество с правителството. Общинското събрание може да приема или отхвърля молби за заселване на чужди граждани на територията общината. Местните власти отговарят и за голяма част от социалните грижи за населението, например за поддръжката на домове за възрастни хора, отново в сътрудничество с правителството. Ако няколко общини се обединят, могат да поставят искане за разпускане на парламента, приемане или отмяна на закони, промяна на конституцията и др.

Основен орган е общинското събрание, което се състои от всички пълнолетни граждани на общината, както и граждани на други общини, приети да живеят на територията ѝ. Поради големия брой избиратели заседанията на общинското събрание не се провеждат на едно място с всички участници. Вотът по различни въпроси винаги е таен, а активността стига до 90%. Предмет на гласуване най-често са финансови решения, покупка или продажба на общинска земя, общински данъци, разрешения за строежи и други въпроси от местно значение. Преди гласуването те винаги се подлагат на широка обществена дискусия.

Общинските събрания свободно избират своя ръководител и другите общински органи. Единствено председателят на община Вадуц носи названието кмет, всички останали се наричат предстоятели. Предстоятелят има право да отпуска самолично

общински суми до 5 000 франка, а общините могат да му делегират права за разпореждане със суми до 30 000 франка. За разходването на по-големи парични средства може да решава само общинското събрание.

Освен него има и общински съвет, състоящ се от шест или осем души, който се избира заедно с предстоятеля на всеки четири години пряко от избирателите. Съветниците се избират по пропорционална система, а предстоятелят – с абсолютно мнозинство. Това гарантира мажоритарен елемент и дава шанс и на кандидати от по-слаби партии или на безпартийни да заемат ръководната позиция.

Общините се стремят да работят тясно помежду си по въпроси, които изискват по-мащабно планиране и особено големи разходи, каквито са например поддръжката на дигите на Рейн или други инфраструктурни проекти.

Общините имат ключова роля в решенията за даване на лихтенщайнско гражданство. Кандидатът трябва да има постоянно местожителство в някоя от тях. Изключение в закона правят единствено членовете на княжеската фамилия, които са граждани на Лихтенщайн, но живеят предимно извън страната. Никой обаче не може да е жител на повече от една община. Лихтенщайнци, които са родени в една община, а живеят в друга, имат ограничено право на гласуване по местоживеене, тъй като формално все още са жители на родната си община. За приобщаването на чужденец, който не е роден в Лихтенщайн, се изисква общински референдум. При положителен вот се изпраща молба до правителството, което издава статута на гражданство. Тази сложна процедура отказва повечето чужденци в Княжеството да кандидатстват за лихтенщайнски паспорт. Все пак делът на чужденците, получили лихтенщайнско гражданство до последното преброяване през 2010 г., е значителен, както става ясно от фиг. 5:

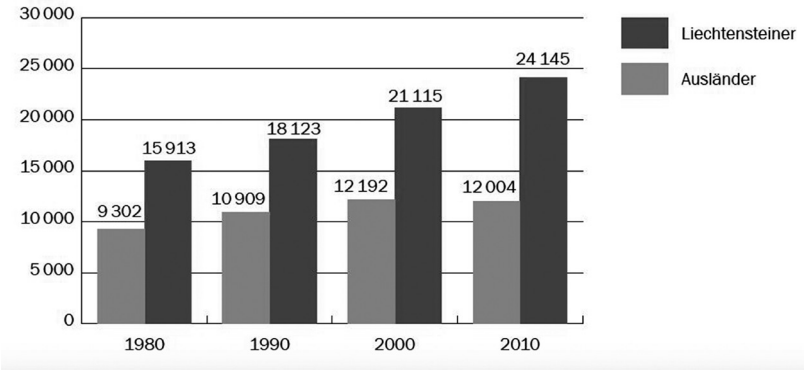

Фигура 5. Лихтенщайнски и чужди граждани от 1980 до 2010 г. (Amt für Statistik. Fürstentum Liechtenstein 2011, 9)

ВЛИЯНИЕ НА КАТОЛИЧЕСКАТА ЦЪРКВА

Религиозната принадлежност на лихтенщайнците е важен стълб в тяхното общностно самосъзнание. В огромната си част те са католици, около 77% от цялото население, включително чужденците, и 95% от роденото в Лихтенщайн население. С това Лихтенщайн е страната с най-единна религия на местното население в Европа (Fiala; Matusinova 2013, 99). Протестантите са около 8%. Само около 5% са мюсюлмани. Католическата църква е традиционно силна – международно проучване показва, че Лихтенщайн се нарежда на челните места в Европа по влияние на религията в обществото и при взимане на политическите решения (Fiala; Matusinova 2013, 91). В същото време все повече намалява значението ѝ в личния живот на хората и много от тях само формално са католици.

До 1974 г. браковете са единствено църковни, тъй като няма закон, уреждащ гражданското състояние. По настояване на Франц Йозеф II през 1997 г. се основава архиепископията Вадуц, която е благословена от папа Йоан Павел II и става реалност след дълги преговори с епископията в Кур, която до момента е обгрижвала Лихтенщайн. Лихтенщайнската архиепископия

обхваща всички 11 енории на страната, колкото всъщност са и административните общини.

Църквата може да провежда обучение по религия в училищата, но държавата си запазва правото на контрол върху учебното съдържание. След Първата световна война духовниците се назначават и издържат от държавата, а от 70-те години това е задължение на общините. В Лихтенщайн няма църковен данък, както в Германия или други западноевропейски страни, но църквата получава от общините около 7 млн. франка на година.

През 2011 г. хомосексуалните съжителства са узаконени с пълно мнозинство от парламента и подкрепата на княжеското семейство. Това обаче предизвиква остра реакция на най-консервативните кръгове в обществото, както и на католическата църква. Заедно те събират подписи за провеждане на референдум, на който 69% от гласоподавателите се обявяват за легализирането на еднополовите връзки и потвърждават решението на парламента.

Към абортите обаче, другата тема, влизаща в директно противоречие с християнската доктрина, отношението е по-различно. Престолонаследникът принц Алоис ясно дава да се разбере, че няма да подкрепи закон, който ги разрешава. Част от депутатите също са на това мнение. Осемнадесет от тях гласуват „против“ и законопроектът е отхвърлен. И в този случай е предизвикан референдум, но той отново потвърждава решението на парламента. Сега Лихтенщайн е една от четирите държави в Европа след Полша, Малта и Ирландия, където прекъсването на бременността е забранено.

В последните години има обществена дискусия относно разделянето на църква и държава. Особено оспорван, най-вече от интелектуалците в Лихтенщайн, е конкордатът от 31 члена, който отявлено защитава интересите на църквата, като ѝ дава повече права, отколкото задължения. Според него тя запазва своята автономия за назначаване на епископи и чуждестранни свещеници. Тя настоява на правото на собственост върху всички църкви и параклиси за вечни времена. Според традицията на старото право в Лихтенщайн обаче задължение на общините е да се грижат за състоянието и благолепието на храмовете и другите църковни имоти. Този дисбаланс на задълженията предизвиква голям обществен интерес, защото става въпрос и за пари. За църквите се изразходват общински средства, събрани от всички граждани, били те вярващи или невярващи. Затова е направено предложение при плащането на данъците всеки гражданин да изразява своята воля за каква цел да отидат парите му. Така невярващите или друговерците могат да изберат да не финансират поддръжката на католическата църква в Лихтенщайн. Това предложение обаче е отхвърлено от повечето граждани, тъй като се възприема като измяна на историческата традиция, с която те се идентифицират.

ОБОБЩЕНИЕ

Модернизацията на страната през XX в., особено след Втората световна война, води до натрупване на социален и икономически капитал, който превръща Лихтенщайн в една от най-благоденстващите страни в световен мащаб. Осъвременяването на законодателството в различни сфери, поддържането на отлично функциониращa правна, здравна, социална и др. системи осигуряват на гражданите висок стандарт на живот и демократични права. Развитието на съвременен Лихтенщайн е съчетание от привързаност към традицията и предпазливи, добре обмислени промени. Най-голямото предизвикателство за Княжеството през последните петнадесет години е изчистването на името му от до голяма степен оправданите подозрения в некоректни финансови практики. Политиката на княза за отваряне на страната към света и приобщаването ѝ към европейските и световните институции е в унисон с нагласите на гражданите.

КУЛТУРА НА ЛИХТЕНЩАЙН

Културният живот в Лихтенщайн е белязан от спецификата на почти всичко в тази микродържава. И днес тя е с територия и население на малък европейски град, а допреди 60–70 години – изключително бедна и почти напълно изключена от европейските културни традиции и тенденции. До 1938 г. тук няма функционираща владетелска резиденция или поне един по-голям град, който да се развие като културен, образователен и търговски център.

След независимостта, която Княжеството получава през 1806 г., започва по-интензивно развитие – първо в селското стопанство, а после в търговията и началната индустриализация. С подобряването на икономическите условия настъпва и обществено и културно оживяване. Създават се първите свещенически и учителски дружества, читателски и спортни клубове, малки духови оркестри и театрални сдружения.

Едва след Втората световна война обаче втората вълна на индустриализация има дълбок и траен ефект. Благосъстоянието, а с него самочувствието на населението бързо нарастват. Княжеството се отваря към света отвъд двете съседни държави и започва собствена културна дейност със съответното ѝ институционализиране. Лихтенщайнците и до днес успешно поддържат особения баланс между признанието, че културата им няма как да бъде самостойна и сравнима с тази дори на средноголеми европейски страни, и същевременните усилия да пазят и подчертават своеобразието ѝ.

В хода на общия подем след Втората световна война започва прилагането на целенасочени мерки за компенсиране на тази самоосъзната незначителност. Те стимулират изследването и архивирането на собственото културно наследство и на всякакви свидетелства на чуждестранни автори за Лихтенщайн. Учредяват се културни и изследователски институции, организират се фестивали, изложби и конференции, стимулират се любителски дружества и инициативи във всички области на творческите изяви. В търсене на повече самостойност и по-изявена местна

идентичност Княжеството полага усилия да стане автономен участник в културния живот на региона.

Създаденото през 1901 г. Историческо дружество на Княжество Лихтенщайн е един от двигателите в културния живот не само като първа научна и изследователска институция, но и заради особената си роля в проучването и опазването на културното наследство на страната. Годишниците му и днес са едни от най-престижните издания в Лихтенщайн. Друга движеща сила в този процес е частната инициатива в лицето на много колекционери и радетели за културна еманципация на Лихтенщайн, без чиито усилия тя не би била възможна – Антон Фромелт, Фердинанд Ниг, Рудолф Райнбергер, Адулф Петер Гооп, Мартин Фромелт, Мартин Хилти, Роберт Алгойер и много други. Една от емблематичните с многостранната си дейност фигури е Герард Батлинер – съучредител на музикалното училище, инициатор за създаването на Лихтенщайн институт, активен участник в разширяването на художествените колекции и Националния музей, автор на научни разработки, министър-председател (1962–1970) и представител на Княжеството в международни организации.

Опитът да се представят обзорно основните области на културата в Лихтенщайн поставя изследователя пред няколко предизвикателства. Прави впечатление значителната неравномерност на проучванията в различните сфери, която отразява фактическата несъразмерност на тяхното развитие. Архитектурните паметници и забележителни сгради от древността до днес са детайлно проучени и описани в луксозни издания; на многобройните художници от XX в. също са посветени повече или по-малко изчерпателни и задълбочени монографии, каталози от изложби и други издания. Затова пък почти няма изследвания върху литературното, театралното и музикалното развитие в Лихтенщайн и това е обяснимо – творчески изяви в тези области има сравнително отскоро, при това все още под твърде силната инерция на любителското, за да бъдат предмет на по-мащабни проучвания.

Освен че наличните изследвания върху лихтенщайнската култура не са много, те са и твърде разнородни като концепция. Естеството на някои от тях предполага известна апологетичност

или есеистична стилистка (например каталог от юбилейна изложба). В други случаи няма възможност за задълбочаване, тъй като липсва значима творческа дейност в съответната област, съизмерима в европейски контекст. Вероятно има значение и фактът, че автори на някои от тези студии са не учени хуманитаристи, а творци, при това активни в поне две области на изкуството, а наред с това и изследователи, политици, обществени активисти.

АРХИТЕКТУРА

Вековната историческа маргиналност на Княжеството е оставила забележим отпечатък върху архитектурния му облик. По разбираеми причини тук архитектурните забележителности не са многобройни, рядко имат дълга история и представителност за някоя от европейските културни епохи. В Лихтенщайн няма впечатляващи катедрали, дворци, паркове, нито пък небостъргачи. Дори типичните постмодерни конструкции са сравнително малко. На фона на екстремната урбанизация в повечето европейски страни съвременното архитектурно и инфраструктурно развитие на Лихтенщайн изглежда белязано от умереност, сдържаност и запазен баланс между традиционния, предимно селски облик и адаптирането му към модерните тенденции от началото на XX в. насам. За местното население обаче, особено за по-възрастното, както и за специалисти в строителството и архитектурата, са настъпили необратими, пагубни за ландшафта промени. Тази гледна точка ще бъде представена в края на главата.

Архитектурата като пресечна точка на бита и творчеството е и една от най-благодатните за проучване области на материалната култура. През 1950 г. д-р Ервин Пьошел публикува „Паметниците на културата в Княжество Лихтенщайн“ – първата „инвентаризация“ на материалното културно наследство в страната. Днес тя е актуализирана в едноименно ново двутомно изследване от д-р Корнелия Херман. В него са описани всички повече или по-малко значими архитектурни обекти: храмове и

техният инвентар, светски сгради и замъци с историята на тяхното възникване, реконструкции и ремонти, смяна на собственост и предназначение, външно и вътрешно оформление и т.н. В следващите страници са скицирани някои от най-важните архитектурни обекти в Княжеството.

САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА

Като най-стара исторически значима постройка на територията на днешен Лихтенщайн се определя част от римска крепост в Шаан от времето на император Валентиниан (IV в.), в чиито зидове с дебелина 3,6 м е построен и първият параклис – „Св. Петър“. В следващите векове възникват параклиси и църкви и в други части на тази римска провинция, но твърде малко от тях са запазени. Оцелелите през вековете постройки са претърпели многобройни преустройства, които са заличавали отчасти или изцяло пластовете на предишните епохи. Няколко късноготически църкви и параклиси са били разрушени, а други няколко – запазени, наред с отделни елементи и артефакти като дърворезби, олтари и олтарни икони. В следващите векове върху някои от църквите, например в Тризен, Балцерс, Шаан, Бендерн, Ешен и др., оставят отпечатък южни ренесансови форми и барокови интериорни елементи. Едно от малкото изключения в тази палимпсестна практика е параклисът „Св. Мамертен“ в Тризен. Той остава почти непроменен образец на посткаролингска сакрална архитектура.

Чак до XVIII в. строителната дейност в Лихтенщайн е вяла и сравнително незначителна. Продължава разрушаването на църкви заради лошото им състояние или за да се направи място за нови, по-големи. През XIX в. обаче строителството на храмове се възражда – построени са втората енорийска църква в Балцерс (1807), църквите в Маурен (1843) и Тризен (1841–1846), а през втората половина на века или в по-ново време още няколко храма. Зад тези строежи стои намесата на княз Йохан II (1840–1929), който не само ги финансира с щедри дарения, но и възлага строителството на водещи архитекти от Виена. Спо-

ред г. Малин църквите, построени във втората половина на XIX в., не само надхвърлят местните нужди, но и в архитектурно отношение са далеч над средното ниво за региона. Той тълкува това като израз на новопридобито самочувствие и желание да се придаде духовно изражение на материалното благосъстояние (Malin 1984, 119).

При текущите реставрации или реконструкции на църкви и параклиси през вековете е изгубена голяма част от историческата субстанция: заличени са стенописи, унищожени или продадени в чужбина са много църковни произведения и утвар от късната готика и барока. За щастие обаче са запазени немалко дърворезби и олтари от периода XV–XVII в. (Hermann, Die Kunstdenkmäler des Fürstentum Liechtenstein. Das Unterland. Bd. 1. 2013, 43). Най-старите оцелели до днес дървени пластики са от втората половина на XIII и XIV в. Особено значими са работите на майсторите от Фелдкирх Еразмус Керн и Игнациус Йозеф Бин от втората половина на XVII в. Най-старите запазени стенописи са от втората половина на XIV и XV в., а най-старите стъклописи, всъщност само два късноготически фрагмента, от XV в. Съхранени са обаче многобройни стъклописи от периода 1850–1910 г., когато са построени или ремонтирани шест църкви. Реконструкцията им е дело предимно на австрийски майстори. През XX в. в конкурсите за обновяване на църкви участват вече и швейцарски архитекти, скулптори и художници, а от втората му половина насам – и лихтенщайнските творци Мартин Фромелт, Йозеф Зегер, Георг Малин, Хуго Марксер, Еви Климанд и Моника Фозер-Малкнехт (Hermann, Die Kunstdenkmäler des Fürstentum Liechtenstein. Das Unterland. Bd. 1. 2013, 48).

Един от най-старите средновековни артефакти е църковна камбана от 1300 г. в параклиса „Мариахилф“ в Балцерс. В двора на църквата в Бендерн са изложени още три камбани, съответно от XIV, XV и XVII в.

Сред храмовете на лихтенщайнска територия особено внимание заслужава църквата „Възнесение Богородично“[1] в Бендерн, една от най-старите и големи енории. От първото писмено споменаване през 1045 г. до късния XX в. храмът претърпява многобройни външни и вътрешни преустройства. При френското нападение през 1799 г. са ограбени и разрушени много произведения, невредим остава само Богородичният олтар (N. Hasler 1998, 405). Последното съществено реновиране и разширяване е направено през 1969–1970 г. от цюрихските архитекти Ханс и Канизиус Буркхард, които премахват неоготическите елементи и стъклописите от XIX в. На тяхно място са поставени модерни стъклописи от виенския художник Йозеф Зегер. Днес някои от отстранените през 1970 г. пластики от XIX в. са върнати в храма.

От няколко десетилетия църквата в Бендерн е известна най-вече с открития в нея артефакт с голямо културно-историческо значение, така нареченото великопостно платно[2]. През 1947 г. свещеник Алберт Шлатер го намира в изключително лошо състояние на тавана на старата енорийска къща, в която днес се помещава Лихтенщайн институт. Той го почиства и започва отново да го използва в богослужението по време на Великия пост. По инициатива на Историческото дружество през 1971 г. ценното произведение е реставрирано във Виена и от 1983 г. е изложено в Националния музей във Вадуц, а за богослужебни цели на храма в Бендерн е предоставено копие.

Предполага се, че платното е изработено през 1612 г. от Йохан Георг Клесин от Фелдкирх (Австрия) и е подарено на енорията от две жени от Хага. Върху грубо ленено платно с размер 470 x 630 см с водни бои са изобразени двадесет и четири библейски сцени, разделени вертикално на шест полета от стилизирани йонийски колони, а хоризонтално – от архитрави на четири регистъра. Надписи в готически шрифт посочват темата на сцената и съответния библейски цитат. В първия регистър на платното са изобразени сцени от Стария завет, а в останалите – от Новия завет.

[1] В Православната църква празникът, чието име носи храмът, се нарича Успение Богородично.

[2] Нем. Fastentuch. От XI в. в някои католически храмове има практика по време на Великия пост да се използва платно, което скрива като завеса олтарната част от богомолците, така че те само чуват богослужението, но не виждат ставащото зад платното.

Като модел за платното са използвани по-стари платна от Тобиас Щимер и Йост Аман, както и гравюри от Албрехт Дюрер и Егидиус Заделер, отчасти пряко, отчасти в по-свободна интерпретация. Разпределението на картините е в традицията на готическите и късноготическите платна, а оформлението им е в ренесансова стилистика. Платното от Бендерн е ценно бароково произведение на църковното изкуство и е един от най-значимите запазени екземпляри в региона на Боденското езеро (Hermann, Die Kunstdenkmäler des Fürstentum Liechtenstein. Das Unterland. Bd. 1. 2013, 142).

Наред със старинната църква в Бендерн една от най-впечатляващите храмови постройки в Лихтенщайн е модерната църква в Шеленберг. Тя е дело на швейцарския архитект Едуард Ладнер в стила на актуалните през 60-те концептуализъм и минимализъм. Автор на вътрешното оформление е Георг Малин. Олтарната част, амвонът, статуите на Богородица, стъклописите и въобще цялостната интериорна концепция са изцяло в авангарден стил. Връзката с вековните традиции в храмовото строителство вероятно е разпознаваема само за специалисти, затова пък предпочитанието към стилистиката на раннохристиянските векове е недвусмислено подчертано чрез крайно изчистена символност. Основите на християнската вяра са символизирани ясно и крайно семпло. Завършен две години преди края на Втория ватикански събор, храмът в Шеленберг е напълно в съзвучие с решенията му. Заради архитектурната си значимост от 1992 г. църквата се числи към защитените паметници на културата в Княжеството. Подобно на църквата в Шеленберг авангардистични елементи има в почти всички храмове в Лихтенщайн.

Неоготическият енорийски храм „Св. Флорин“ във Вадуц е построен само за четири години по планове на виенския арх. Фридрих фон Шмид и осветен на 5 октомври 1873 г. Също като другите храмове в страната преминава през множество преустройства. През 1997 г. във връзка с учредяването на архиепископия Вадуц получава статут на катедрала.

Едно от изключително ценните ѝ притежания е органът. През 1871 г. княз Йохан II възлага на композитора Райнбергер да организира набавянето на орган, достоен за „княжеската“ църква във Вадуц. Райнбергер прави първоначален проект на инструмента и възлага изработката му на известната немска фирма „Щайнмайер“. През 1874 г. инструментът е монтиран в църквата. В следващите десетилетия многократно е реконструиран, за да се адаптира към промените в музикалния стил. Тези намеси, отчасти радикални, променят до неузнаваемост и всъщност повреждат звученето му. През 2010 г. общинският съвет на Вадуц възлага на немската фирма „Ойле“ реставрация, която да върне органа в състояние, максимално близо до оригиналното, така че произведенията на най-известния лихтенщайнски композитор Райнбергер и неговите късноромантически съвременници да звучат по-автентично. Възстановеният орган е осветен отново на Великден 2013 г.

Други ценни произведения на църковното изкуство в „Св. Флорин“ са готическа дървена пластика *Мадона с младенеца* от края на XV в., която църквата получава като дарение при обновяването през 1965 г., и двете бронзови фигури в нишите при стълбището на катедралата, *Рождество* и *Пиета*, изработени от швейцарския скулптор Ханс фон Мат през 1961 г.

Кратката история на сакралната архитектура в Княжеството пряко отразява една от най-значимите промени в общественото му развитие: ако в миналото много от храмовете са били оставяни без поддръжка, докато се наложи тяхното разрушаване, икономическият и културен подем през втората половина на XX в. превръща храмовете в обект на общинска грижа, така че те да бъдат не само място за богослужения и духовни срещи, но и архитектурни забележителности.

СВЕТСКА АРХИТЕКТУРА

Сред най-древните постройки в Лихтенщайн са няколко отчасти възстановени крепости, възникнали в рамките на римското селищно строителство. Повечето от частично запазените руини носят архитектурните напластявания на вековете, а други са отстъпили място на по-нови здания.

Сред безспорните емблеми на Княжеството са двата най-значими крепостни замъка – Вадуц и Гутенберг. Възникнали по време на развитото Средновековие, с отчетлив късноромански силует, в течение на вековете те претърпяват периоди на разпад, опожаряване, възстановяване и реконструкции.

Замъкът Вадуц, високо в скалите над града, е превърнат в символ на монархическата идентичност на Лихтенщайн. Началото на своеобразната му история се губи някъде в XII–XIII в., а различните му собственици и наематели са сменяли предназначението и облика му. Известно време замъкът е обитаван от нисък ранг чиновници, после е превърнат в казарма за лихтенщайнския военен контингент, а когато през 1868 г. той е окончателно разпуснат, западналият замък е превърнат в гостилница. В началото на XX в. княз Йохан II го реставрира, но истинският му ренесанс е през 1938 г., когато княз Франц Йозеф II го превръща в своя постоянна резиденция. През 1945 г. тук се подслонява и Княжеската художествена колекция, която дотогава е изложена във виенските дворци на династията. И днес замъкът Вадуц е дом на княжеската фамилия. Не е отворен за посетители, но на поляната пред него се провеждат ежегодните честванията на националния празник 15 август.

Другата значима крепостна постройка, разположена на 70-метрова могила в югозападната част на страната в близост до Балцерс, е замъкът Гутенберг. За пръв път името му се споменава в средата на XIII в. От 1314 до 1805 г. е хабсбургско притежание, преживяло няколко войни и опожарявания и в крайна сметка изоставено на произвола на времето. През 1824 г. община Балцерс купува руината. Едва нейният следващ собственик обаче я възстановява и превръща в свой дом. Вадуцкият архитект, художник и скулптор Егон Райнбергер купува замъка през 1905 г. и за няколко години го превръща в еклектично произведение с архитектурни елементи от романиката до сецесиона. Той има възможност да даде пълна свобода на фантазията си, защото по времето на покупката от сградата и интериора е останало твърде малко. С богато въображение Райнбергер съчетава идеи от неоромантизма, артс-енд-крафтс, историзма, добавя средновековни елементи и фолклорни препратки. В този дом живее

със семейството си до края на живота си през 1936 г. (Hermann, Die Kunstdenkmäler des Fürstentum Liechtenstein. Das Oberland. Bd. 2 2007, 78). След временно отдаване под аренда през 1951 г. замъкът Гутенберг е продаден за пореден път и днес е частна собственост.

Егон Райнбергер (1870–1936) е продуктивен архитект и скулптор, който оставя и други значими следи в архитектурата на Лихтенщайн. Няколко години работи като художник и архитект за княз Йохан II фон Лихтенщайн и граф фон Вилчек в замъците Лихтенщайн и Кройценщайн в Долна Австрия. Негово дело са и преустройството на родната му къща във Вадуц, известна като Червената къща, както и реконструкцията на параклиса в Щег. Освен творческа той има и политическа кариера като депутат в лихтенщайнския парламент и съдия в Княжеския съд във Вадуц.

Сградата, в която днес се помещава Националният музей, е почти единственият пример за късноготическа светска архитектура в Лихтенщайн. Първоначално тя е гостилница. Хрониките са запазили датата 1 срещу 2 юни 1788 г., когато на връщане от Италия Гьоте пренощува тук. От началото на XIX в. сградата се използва като митница, от 1865 до 1905 г. и като седалище на правителството, а подземното помещение – за затвор. След последния ремонт през 1972 г. зданието е предоставено на музея.

На пръсти се броят и оригиналните барокови сгради в Лихтенщайн. Сред тях са старата гостоприемница „При лъва“ във Вадуц, малки части от жилищната част в замъка Вадуц, както и енорийските къщи в Балцерс, Тризенберг и Маурен.

Поради аграрния начин на живот и алпийското разположение на Княжеството жилищните сгради чак до XIX в. са дървени, най-често с традиционния обков от дървени плочки (шиндри), подредени като рибени люспи. Каменна зидария се използва предимно за обществени сгради и църкви, а в жилищното строителство – за изби и кухни. Първите многофамилни къщи в страната се строят през 30-те години на XIX в.

Строителството на обществени сгради в Лихтенщайн също започва късно. Чак до средата на XX в. управниците работят от

домовете си, а общинските служби, например пощата и митницата, се помещават в сгради под наем. С въвеждането на задължителното образование през 1805 г. общините възлагат построяването на първите училищни сгради. Днес са запазени само няколко от тях.

В Лихтенщайн има много малко сгради и в стила на класицизма и историзма. Частично обяснение за това е прословутата сдържаност и затвореност на лихтенщайнците, които нямат нужда от мащабни и скъпи архитектурни реминисценции. Решаващо значение има обаче закъснението и ограниченото въздействие на влиянията от големите европейски центрове. При това те достигат до Лихтенщайн не пряко, а чрез посредничеството на Австрия и Швейцария. С изключение на отделни елементи сецесион също почти липсва. Вероятно неговата модерност е изглеждала непривично „градска“, твърде буржоазна и може би малко разточителна за все още бедното и скептично към новостите местно население.

Като административен център Вадуц носи най-изявено отпечатъка на архитектурните тенденции, достигнали до Княжеството. Съвременният му облик се определя от немногобройните по-стари постройки, в по-голямата си част от XIX и началото на XX в., и предимно нови сгради. Сред тях са няколко вили по склоновете на града, построени в стиловете историзъм, сецесион и баухаус. През 1903–1905 г. във Вадуц е построена сградата на правителството в необароков стил по проект на виенския арх. Густав Ритер фон Нойман (Hermann, Die Kunstdenkmäler des Fürstentum Liechtenstein. Das Unterland. Bd. 1. 2013, 39).

Ернст Зомерлад е един от първите чуждестранни архитекти, които дълги години работят и живеят в Лихтенщайн. Десетилетната му дейност – от 20-те до средата на 70-те години на XX в. – е цяла епоха, в която осъществява близо сто проекта, сред които хотели, ресторанти, бизнес сгради и жилищни блокове. Още с първите вили за заможни клиенти над Мителдорф във Вадуц, които строи в актуалния през 20-те години в Германия стил баухаус, Зомерлад открехва за Лихтенщайн вратата към архитектурния модернизъм. Той е и първият архитект в Княжеството, който използва бетон и промишлено произведени готови елементи.

През 30-те години модернистичните тенденции си пропрявят път и чрез работата на местни архитекти. През 1933–1934 г. по поръчка на Mutual Life Insurance Company, англо-американска фирма за лотария, арх. Ервин Хиндерер, възпитаник на щутгартската архитектурна школа, строи първата сграда със стоманена конструкция в Лихтенщайн. Това е т.нар. Английска сграда (Engländerbau), станала емблематична за Вадуц. Тя се намира на главната улица в столицата, в съседство с Националния музей, Музея на изкуството, сградите на парламента и правителството. Фасадата ѝ не е особено впечатляваща, а и главната улица е твърде тясна, за да открие перспектива към зданията. Днес в Английската сграда се помещава Пощенският музей, а вторият етаж предоставя пространство за свободно изкуство. От 1992 г. е защитен паметник на културата.

Архитект Хиндерер строи и някои от вилите по слънчевите склонове на Вадуц, като концепцията му е, съчетавайки модерни и традиционни форми, да създаде за обитателите удобно, здравословно и красиво пространство (Hermann, Die Kunstdenkmäler des Fürstentum Liechtenstein. Das Unterland. Bd. 1. 2013, 42).

През 30-те години на XX в. в строителството навлизат модерни строителни техники. Като мярка срещу безработицата властите възлагат строителството на много нови сгради. Лихтенщайнският архитект Франц Рьокле, възпитаник на франкфуртската школа в модерното жилищно строителство, създава през 1932–1933 г. сградата на кметството във Вадуц. В този новаторски проект той съчетава архитектурни детайли от Средновековието и късния историзъм със съвременни строителни материали и методи, напр. желязна Т-образна носеща конструкция.

Постепенната модернизация и зараждащият се градски живот в Княжеството развиват още един, днес особено важен бранш – туризма. От средата на 20-те до 60-те години високоалпийското селище Малбун се превръща в съвременен ски курорт. Сред старите дървени къщи са построени ваканционни къщи и хотели, без да се допусне обезобразяване на ландшафта. Приема се, че днес вече не е останала нито една традиционна къща без преустройства и в напълно автентичен вид.

С началото на интензивната индустриализация в Лихтенщайн след Втората световна война строителната дейност получава силен тласък. Модерната архитектура достига пълен пробив през 70-те, предимно във Вадуц. Две от най-значимите сгради от това време са Училищният център „Мюлехолц“ и бившият Център за изкуство „Райнголд“ по поръчка на колекционера и художник Роберт Алтман. Той е дело на кубинско-френския архитект Рикардо Поро и негов първи проект на европейска територия.

Лихтенщайнският университет се помещава в една от интересните съвременни сгради в покрайнините на Вадуц, бившата тъкачницата Jenny, Spoerry & Cie, построена през 1882–1883 г. И днес тя се разпознава по специфичния назъбен силует на покривната конструкция. През 1985 г. държавата купува сградата и след преустройството през 2000 г. тя е превърната в модерен учебен комплекс. Както във външното, така и във вътрешното оформление прави впечатление контрастното съчетание между традиционни алпийски елементи и провокативен съвременен минимализъм – предпочитано дизайнерско решение и за други нови сгради в Лихтенщайн.

Сред забележителностите на столицата е първият мост в Лихтенщайн, построен през 1870–1871 г., за да свързва Вадуц с швейцарското село Севелен. Той е и последният запазен дървен мост над алпийските части на Рейн. От 1981 г. е със статут на защитен паметник на културата. След няколко реконструкции и укрепвания днес мостът се използва от пешеходци, велосипедисти и ездачи. Освен с културната си стойност 135-метровият мост е интересен и с това, че всяко преминаване по него означава прекосяване на лихтенщайнско-швейцарската граница, обозначена с малка табела в средата му.

С изброените няколко обекта почти се изчерпват архитектурните забележителности на Княжеството. Съчетанието от традиционни и модерни архитектурни решения придава на цялостния му градоустройствен облик известна еклектичност. В сравнение с високо урбанизираните градове по света обаче тук до голяма степен е запазен балансът между природа и строителство. Инфраструктурата е отлична, макар че в началото и края

на работния ден улиците се оказват тесни за хилядите автомобили на хора, които работят в Княжеството, но живеят в съседните Австрия и Швейцария. Дори индустриалните комплекси в покрайнините на селищата се съчетават безконфликтно със селскостопанските площи. Тази почти идилична за чуждестранните посетители картина се допълва от още една приятна особеност на публичното пространство: привичната за големите градове аудио-визуална маркетингова агресия тук е сведена до крайна дискретност. Тази минималистична ненатрапчивост е толкова предпочитана, че нерядко дори информационните табели са едва забележими.

За голяма част от по-възрастните жители на Лихтенщайн и за специалистите в ключовите сфери архитектура/пространствено планиране и опазване на околната среда обаче градоустройственото развитие в страна далеч не е удовлетворително. От много години те алармират, че в хода на благоустрояването на Княжеството ландшафтът става жертва на частни интереси. Строителната дейност на глава от населението, включително на пътища, е от два до четири пъти по-интензивна от тази в съседните държави (Broggi 2011, 103). От гледна точка на развитието на модерните градове това е напълно разбираем процес на наваксване, но в страна с традиционно селски облик чак до средата на XX в. закъснялото урбанизиране се възприема като неприсъщо и опасно, особено в епохата на екологични и климатични промени.

В своя критична статия Марио Броджи прави анализ на съвременното селищно развитие в Княжеството и настоява за спешна промяна на нагласата, която той определя като лицемерно отношение към местната природа и злоупотреба с понятието „културен ландшафт“. Критиката на автора е насочена най-вече към порочния политически, в частност законодателен, механизъм, който в съчетание с мощни икономически фактори и традиционни нагласи работи в ущърб на ландшафтната цялостност. Двете традиционни партии с минимална и лесно вариращa разлика помежду си отказват да предприемат непопулярни мерки, за да не изгубят крехкото си предимство. Общините разполагат с голяма власт и от тях зависят повечето градоустрой-

ствени решения. Те от своя страна зависят от финансовата мощ на възложителя. Всеки път, когато държавата се намеси в защита на общността, си навлича упреци в левичарство. Правната уредба принципно привилегирова правото на строителство. Обществените интереси са сведени до сума от частните (Broggi 2011, 106).

Една от причините Лихтенщайн да не изглежда презастроен е, че селищата са „разлети“, некомпактни. За собствениците или туристите това е предимство, но за специалистите е проблематично основно по две причини. От една страна, изграждането и поддръжката на добра инфраструктура в разпръснати селища са много по-скъпи, а от друга – този тип селищно планиране „изяжда“ земя и фрагментира ландшафта. Същевременно парцели в строителните райони стоят блокирани (Broggi 2011, 110). Авторът алармира и за нарушаването на басейна и бреговете на Рейн, „аорта на долината и безспорен символ на баланса между човек и природа“ (Broggi 2011, 114).

Броджи настоява, че единственият начин да се спре необратимото разрушаване на природата в Лихтенщайн е принципна промяна на порочната законодателна логика и практика. За него този процес има и безспорно етично измерение – не само защото се налага поставяне на граници на частната собственост в името на общността, а и защото недалновидното пространствено планиране е свързано с влошаване на качеството на живот. А тъй като досегашните приоритети и методи на планиране са изчерпани, са необходими нови концепции и инструменти, и то в контекста на регионалното развитие. Те са свързани с много разяснителна работа сред населението и убеждаването му в дългосрочната им смисленост и наложителност. При това правилният път за прокарването им е не както досега чрез държавни или общински разпоредби, а чрез преговори с представители на всички заинтересовани страни (Broggi 2011, 111). Броджи пледира да не се губи чувствителността към свободните пространства и да се прекрати хаотичното селищно строителство, за да може градът държава Лихтенщайн да се превърне в „град градина“ (Broggi 2011, 114).

Една от съвременните лихтенщайнски архитектки, Катрин Венавезер, споделя подобна позиция, макар и в по-конкретен архитектурен аспект. Като разсъждава за архитектурата като изражение на идентичността, тя намира, че в Лихтенщайн многообразието на индивидуалните вкусове в строителството е довело до смущаващ резултат:

> Всяко общество има архитектурата, която заслужава! Както мислят и чувстват хората, така и строят. А дори да не мислят и чувстват, пак строят. И това се вижда. После пък тази сграда формира човека и може да се превърне във физически и психически товар (Wenaweser 2001, 162).

Според Венавезер архитектурните решения са пряко отражение на индивидуални и колективни идентичности и имат както естетически, така и етични измерения:

> Естетиката има повече общо с истината, отколкото с красотата, доколкото участващите в строителния процес издават кои и какви са, или пък какви искат да изглеждат (Wenaweser 2001, 163).

На фона на драматичните градоустройствени и екологични проблеми, особено в отдавна индустриализираните региони в Европа и света, тревогите на местните архитекти изглеждат като буря в чаша вода. Те обаче илюстрират не само общите модернизационни и урбанизационни ефекти и конфликти, но и спецификите им в лихтенщайнски вариант.

ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО

По разбираеми причини почти до края на XIX в. художествената дейност в Лихтенщайн се изчерпва с църковното изкуство (утвар, стенописи, стъклописи, олтари, пластики и др.), при това дело на швейцарски, германски или австрийски художници и архитекти. В първата половина на XX в. започва неуверена, но донякъде самостойна дейност на лихтенщайнски творци, все още предимно в руслото на сакралното изкуство. Те са и първите от многобройни местни художници, проучени и популяризирани години по-късно. Поради липсата на специализирани образователни институции и културни традиции те получават художественото си образование и опит в Швейцария, Австрия или Германия, но намират поле за изява и в Княжеството. От началото на XX в. и до днес израз на особено творческо и обществено признание за всеки лихтенщайнски художник е предложението да нарисува серия пощенски марки. Наред с художници от съседните страни сред местните творци, които дават своя престижен принос към филателното изкуство, са Антон Фромелт, Антон Ендер, Ойген Верлинг, Рудолф Шедлер, Иван Мясоедов, Георг Малин, Луис Йегер и др.

КНЯЖЕСКАТА ХУДОЖЕСТВЕНА КОЛЕКЦИЯ

За разлика от другите области на културата, изобразителното изкуство в страната има история отпреди XX в., макар и тя да е свързана по-скоро с княжеската династия, и едва благодарение на обстоятелствата след 1938 г. – с Княжеството. Става въпрос за Княжеската художествена колекция. Със своето близо 400-годишно съществуване тя е една от най-старите частни сбирки в света и съдържа над 2 000 картини, скулптури и други художествени обекти. Особени акценти в нея представляват фламандската и холандската живопис от XVII в., италиански ренесансови произведения и творби от Виенския бидермайер (Smola 1999, 21). Династията Лихтенщайн, чиито резиденции векове наред са в пределите на днешна Австрия и Чехия, осигурява приемственост в колекционерството и меценатството и скоро след като избира замъка Вадуц за свое постоянно местожителство, пренася в него и голяма част от колекцията си.

В края на XVI и началото на XVII в. княз Карл I фон Лихтенщайн (1569–1627) вече разполага в пражката си резиденция със значителна сбирка от картини, килими, мебели, златни и сребърни предмети, съдове и други произведения на изкуството. Той е не само колекционер, но и възложител. Синът му Карл Еузебиус (1611–1684) наследява богатата колекция и страстта на баща си към изкуството и меценатството. Той ангажира архитекти, строители, скулптори и художници за редица строителни проекти, а освен това пише и трактати на различни теми. Мащабни поръчки за строителство и обзавеждане на няколко замъка възлага и синът му, княз Йохан Адам Андреас I (1657–1712). Негова особена заслуга за обогатяването на колекцията са няколко значими творби на Рубенс, Ван Дайк и други майстори на фламандския барок. Следващите князе от династията продължават попълването на колекцията. От 1708 до 1807 г. тя се помещава в замъка Лихтенщайн в центъра на Виена на ул. Банкгасе. След това княз Йохан I я премества в бароковия си замък в Росау (тогава предградие на Виена), където има по-подходящо пространство за създаване на галерия. Известният берлински изкуствовед и директор на берлинските кралски музеи Вилхелм фон Боде консултира попълването на сбирката, а през 1896 г. издава обновен, богато илюстриран каталог. Колекцията е отворена за посещения до 1938 г., ключова в историята на Австрия и на княжеската династия Лихтенщайн. Непосредствено преди Втората световна война тя включва повече от 2 700 експоната (Smola 1999, 42).

Заслугата за спасяването на ценната колекция от унищожаване или конфискация през военните години е на нейния директор Густав Вилхелм. Той отговаря за нея от 1940 до 1975 г., а от 1945 до 1973 г. поема и правителствената канцелария на княз Франц Йозеф II. В дневник, издаден от сина му, той описва подробно всяка стъпка от опасната, но в крайна сметка успешна мисия.

След присъединяването на Австрия от Германския райх през март 1938 г. там започва да действа германското законодателство, което позволява на собствениците да разполагат свободно с имуществото си. В същото време австрийската служба за опазване на паметниците поставя княжеската колекция под своя защита, т.е. забранява продажбата или изнасянето извън Виена на цялата сбирка или части от нея. Тези разпоредби засягат само експонатите в замъка Росау (Smola 1999, 44).

Многобройните възражения и опити за получаване на разрешение за изнасяне през тези няколко години са безуспешни. Затова г. Вилхелм започва дълга битка за намиране на подходящи убежища за експонатите и превеждането им във Вадуц. С огромни усилия и десетки експедиции успява да ги разпредели в няколко хранилища в Австрия, едно от които на остров Райхенау в Боденското езеро. През есента на 1943 г. започва нелегално да пренася ценни малоформатни картини с частния автомобил на княза (Wilhelm 1998, 18). Паралелно с това продължават опитите да получи официално разрешение за изнасяне на колекцията – отново безуспешно. След 1944 г. е нужно позволението вече и на германското Вътрешно министерство. В последните месеци на войната князът все пак получава разрешение, но при условие картините да бъдат върнати във Виена в рамките на три години. До края на 1944 г. с неимоверни усилия, лични връзки и подправяне на документи Вилхелм успява да прекара десет вагона ценни предмети, но настъпването на руските войски пречи да се спасят експонатите от две от хранилищата (Wilhelm 1998, 30). Буквално до последните дни на войната и с риск не само за колекцията, но и за живота си, Вилхелм продължава спасителната акция. На 21 април 1945 г. тя приключва с внасянето на последните ценности в Лихтенщайн (Wilhelm 1998, 48).

От гледна точка на княжеското семейство преместването на колекцията във Вадуц е било наложително, за да не бъде конфискувана или унищожена. За Австрия обаче то представлява неправомерно изнасяне на австрийско културно наследство. След войната австрийските власти повече от десет години правят опити да върнат Княжеската колекция във Виена, но всички те остават без успех. Князът отхвърля дори предложението

от 1956 г. за частични изложби във Виена. Загубата за Австрия е още по болезнена заради факта, че през 50-те и 60-те години собствениците на колекцията продават ценни експонати от нея (Smola 1999, 22). Въпреки тези обстоятелства сбирката и до днес остава под защитата на австрийския закон за опазване на паметниците.

От 2004 г. Княжеската художествена колекция отново се помещава в пищния виенски замък Лихтенщайн, ремонтиран основно през 2013 г. Още от 50-те години части от нея се представят в Английската сграда във Вадуц и на международни изложби.

ПЪТЯТ ОТ ДЪРЖАВНА ХУДОЖЕСТВЕНА КОЛЕКЦИЯ ДО МУЗЕЙ НА ИЗКУСТВОТО

Като почти всички други културни институции в Лихтенщайн Държавната колекция е създадена едва преди няколко десетилетия. През 1967 г., по повод сватбата на престолонаследника Ханс Адам с Мари Аглая, меценатът Морис Бишофсхайм, граф на Бендерн[3], подарява на държавата десет картини от холандската, фламандската и английската школа. Това дарение се превръща в повод за създаване и основа на Лихтенщайнската държавна художествена колекция. Неин пръв директор, останал на този пост 27 години, е един от най-ерудираните и активни културни дейци в Лихтенщайн след Втората световна война, д-р Георг Малин. С първоначално скромните средства той се заема да изгражда и обогатява колекцията с фокус върху модерно и

[3] Морис Арнолд Бишофсхайм (1879–1968), от еврейски произход, притежава австрийско, американско и британско, а от 1932 г. и лихтенщайнско гражданство. През 1899 г. получава от австрийския император Франц Йозеф титлата фрайхер (барон) фон Форест-Бишофсхайм. През 1911–1918 г. е член на долната камара на британския парламент. Участва в Първата световна война като британски лейтенант. Живее във Франция, Швейцария и Лихтенщайн. От 1935 г. е дипломатически съветник на княжеската фамилия. През 1936 г. княз Франц I му дава титла граф на Бендерн. Бишофсхайм спонсорира много спортни и благотворителни институции в Лихтенщайн (E-Archiv, 2016).

съвременно изкуство, включително от лихтенщайнски творци. Същевременно се занимава и с експозицията на части от княжеската сбирка в Английската сграда. Покупките на експонати за Държавната колекция са поверени на Историческото дружество, което поддържа основания малко преди това Национален музей (Landesmuseum).

През 80-те години значими частни дарения подобряват перспективите на колекцията. По това време първият проект за построяване на собствена сграда се проваля, но през 1996 г. група частни дарители отново подемат инициативата и този път тя е успешна. Събрани са 30 млн. франка от община Вадуц, частни дарители, трите големи банки и правителството, което предоставя и парцела. Водещи фигури при създаването на сградата и концепцията на музея са колекционерите и меценати Михаел Хилти и проф. д-р Херберт Батлинер (Malsch 2010). През август 2000 г. готовата сграда е подарена на държавата и се учредява Музеят на изкуството, наследник на Държавната художествена колекция. Днес той е представителна културна институция с ранга на национална галерия на Лихтенщайн, но и с подчертана образователна мисия – в него се помещават библиотека и архив в подкрепа на научните изследвания, редовно се организират семинари и други форми на общуване с различни групи посетители.

В международен план лихтенщайнският Музей на изкуството е нов и малък, затова е особено важно да му се придаде специфичен профил, който да го направи привлекателен в силната конкуренция с музеите в съседните страни. Политиката за попълване на колекцията е насочена не толкова към традицията на католическата живопис и скулптура, колкото към модерното и съвременно изкуство. Тази концепция представлява паралел между културното развитие и общата модернизация и отваряне към света на Лихтенщайн (Malsch 2010, 26). Въпреки кратката си история галерията впечатлява с творби от световноизвестни автори от класическата модерност, авангарда и постмодерните течения, сред които Едвард Мунк, Жорж Сьора, Йоханес Итен, Алексей Явленски, Паул Клее, Ханс Арп, Ернст Барлах, Жорж Брак, Марк Шагал, Макс Бекман, Емил Нолде, Кете Колвиц, Алфред Кубин, Антони Тапиес, Хенри Мур, Кристо, Вилем де Кунинг, Алберто Джакомети, Жина Пан, Пабло Пикасо и много други. Утвърждаването на музея като национална галерия не обвързва ръководителите му с придобиването на произведения на местни художници, освен ако те не са значими за цялостната музейна концепция. В колекцията присъстват творби на някои от най-значимите лихтенщайнски творци: Фердинанд Ниг, Георг Малин, Антон Фромелт, Еви Климанд и др.

Модерната си експозиционна концепция Музеят на изкуството във Вадуц заимства от лондонската галерия „Тейт“. Освен че е логично един музей, открит едва преди 15 години, да възприеме най-актуалните тенденции, зад този избор се крият и други, съвсем прагматични основания: със сравнително ограничения си фонд лихтенщайнската галерия едва ли би могла да се конкурира с утвърдените европейски музеи, въпреки постоянното участие на експонати от Княжеската и други частни колекции и чуждестранни музеи. Затова акцентът се поставя по-скоро върху провокативното аранжиране на творбите. Лихтенщайнската галерия пренебрегва подредбата по каквито и да било традиционни критерии – географски, хронологични, стилистични, жанрови или медийни. Приема за свой модел диалога между представените произведения отвъд всякакви възможни ограничения, като цели разкриването на тематични или други връзки между творбите от различни жанрове, епохи и медии с акцент върху по-непознатите автори и произведения. Замисълът е постоянната експозиция да участва и във временните, като творбите се пренареждат, за да се допълват и влизат в диалог, така че в променящи се контексти да разкриват различни свои аспекти.

Разбира се, този гъвкав, диалогичен подход би бил безсмислен без своя адресат – посетителите. Те са поставени пред предизвикателството да се откажат от ролята на пасивни наблюдатели на прегледни, информативни композиции и да открият нови перспективи чрез необичайните и противоречиви експозиционни решения.

Идеята за търсене на граници и контрасти е вложена и в архитектурното оформление на музея – черен куб от цимент и базалт без прозорци, но с оберлихт и светли отвори във фасадната

част, където се помещават музейното кафене и магазин. Интериорната облицовка от светло дърво контрастира с външното впечатление за непроницаемост и оптически увеличава пространството. Сградата на музея е замислена така, че да се отличава чувствително в архитектурната среда на Вадуц, колкото и еклектична да е тя. Целта е да излъчва крайна сдържаност, простота, прагматичност и да бъде вместилище на изкуството, а не негов конкурент (Malsch 2000, 38).

Лихтенщайнският Музей на изкуството особено се гордее с придобиването на частната колекция на кьолнския галерист и колекционер Ролф Рике – сделка, осъществена през 2006 г. заедно с швейцарския Музей на изкуството в Санкт Гален и Музея за модерно изкуство във Франкфурт на Майн. Тогава младият лихтенщайнски музей не разполага с достатъчно средства дори за своята една трета от покупката, но както в много други случаи, с финансовата намеса на частни спонсори и кредит от държавата успява да набави сумата. Тази покупка се смята за пробив от една страна заради особеното качество на колекцията, съдържаща американски творби от 60-те години, а от друга – заради новаторския модел на придобиване. Въпреки финансовото участие на трите музея колекцията се запазва цялостна, с право на всеки от тях да я използва в свои изложби.

Един от най-значимите фактори в културния живот на Лихтенщайн и ключов партньор на Музея на изкуството е Фондацията за изкуство „Хилти“ (Hilti Art Foundation). През 70-те години на XX в. създателят на известния концерн Мартин Хилти започва да колекционира художествени творби от края на XIX в. до днес. В началото на 90-те години се учредява фондацията и придобиването на ценни произведения на изкуството става по-систематично, за да достигне впечатляващия брой от около 200 картини и скулптури на част от най-значимите творци от последния век. Колекционерската дейност на Хилти получава публичност едва с първата изложба през 2005 г. Оттогава обаче творби от сбирката на фамилията редовно участват в експозиции на Музея на изкуството.

Наскоро това дългогодишно сътрудничество се институционализира и навлезе в нова фаза. През май 2015 г. Фондация „Хилти“ откри собствена сграда, която архитектурно и експозиционно допълва тази на Музея на изкуството и подчертава концепцията за диалогичност на двете галерии – те са едновременно самостоятелни и свързани. Новооткритата сграда – бял куб от полиран бетон – представлява цветови контрапункт на черния куб на Музея от същия материал. Външният дизайн и интериорното оформление на двете сгради са изцяло в една стилистика, а освен това ги свързва и подземен тунел – още една архитектурна метафора за симбиозата между тях. На пространство от 410 кв.м са изложени петдесет впечатляващи творби от колекцията „Хилти“, сред които творби от Гоген, Кандински, Клее, Пикасо, Кирхнер, Бекман, Архипенко, Бочони, Де Кунинг, Ротко, Кристо, Джакомети и много други (Zeitz, Die Würfel sind gefallen. 2015, 5–7).

Сравнително кратката история на създаването на лихтенщайнската Държавна художествена колекция, прерастването ѝ в Музей на изкуството и иновативното му разширение чрез Фондация „Хилти“, е показателна и в по-общ план. Тя е символична за безконфликтното и продуктивно сътрудничество между княжеската фамилия, държавата и частната инициатива, характерно за Лихтенщайн в много области на обществения и културния живот. Далеч преди да съществува Музеят на изкуството в днешния си вид, през 1984 г. дългогодишният радетел за създаването на национална галерия Малин я вижда като:

> хуманна, миролюбива, невъоръжена, перспективна, обозрима, скромна, фокусирана върху качеството общност, организирана в поляризираното единство на княз и народ, които между другото ще черпят основания за своето съществуване и своеобразие именно от тази културна институция (Malin 1984, 128).

В контекста на общия възход в икономиката и културния живот през 60-те и 70-те години се създават още няколко галерии и дружества. През 1968 г. с изложба на Ернст Фукс се открива галерия „Хаас“, първата частна галерия в Лихтенщайн, която в следващите десетилетия се утвърждава като една от водещите. През 1974 г. художникът, колекционер и галерист Роберто Ал-

тман открива Центъра за изкуство, който се помещава в една от най-екстравагантните сгради в столицата, проектирана от Рикардо Поро. Осем години Центърът популяризира предимно авангардно изкуство, докато през 1982 г. затваря поради липса на пари. Това кратко съществуване Йенс Дитмар нарича „най-интересната и най-тъжната глава в лихтенщайнската история на изкуството“ (Dittmar 1989, XXXV).

През 1975 г. във Вадуц се учредява и Лихтенщайнското дружество за изобразително изкуство, в което днес членуват близо 600 лица и институции. То е една от значимите организации, подкрепящи културния живот в Княжеството в последните десетилетия. Сред основните му заслуги е обработката на архива на Иван Мясоедов и учредяването на фондация на негово име.

Един от най-активните и популярни участници в съвременния културен живот на Лихтенщайн с разнообразни проекти и инициативи е клуб „Тангенте“, основан през 1979 г. в Ешен от няколко ентусиасти. Идеята им е клубът да бъде място за събития и срещи на почитатели на джаза и изобразителното изкуство. Началото не е особено обещаващо, но чрез някои от организираните тематични изложби възникват контакти, най-вече с млади художници. Само година след възникването на Тангенте ръководителите му инициират създаването на широкообхватна документация за изкуството в Княжеството. Започва събирането и класифицирането на всякакъв вид информация: статии, покани за изложби, плакати, речи от откриване на събития и др. От 2002 г. проектът получава финансиране от правителството. Днес изследването на миналото продължава, поддържат се и се активизират контактите с творците, включват се нови области на съвременното изкуство. През октомври 2005 г. и този проект е институционализиран чрез собствена фондация – „Документация на изкуството в Лихтенщайн“ (Stiftung Dokumentation Kunst in Liechtenstein), която между другото поддържа сайт с обширна обобщена информация за съвременния художествен ландшафт в Княжеството.

ХУДОЖНИЦИ

Ако в другите области на културата някаква самостойна дейност започва едва след 60-те години, десетки местни художници творят още в първата половина на XX в. Вероятно обяснение за това би могло да се крие в самото естество на изобразителното изкуство. То позволява повече независимост от фактори, решаващи при сценичните изкуства: дългогодишно образование, сцена за каквато и да е изява, колективна работа. А в Лихтенщайн те и до днес са само отчасти налице.

Изненадващо големият брой художници в първата половина на XX в. е само една от спецификите на тази сфера на културата в Княжеството. Друга особеност е разнородността на творческото им изразяване. Трудно може да се открие стилистично родство или приемственост между тях. Лихтенщайнските художници от това, условно казано, първо поколение чертаят свои оригинални траектории, които нито се вписват в определена школа, нито създават своя, но в ограничения културен контекст на своето проявление поставят начало и оставят значими следи. Затова пък по-късните творци, тези от 60-те години насам, се включват пряко в световните художествени тенденции на времето си, създават абстрактно изкуство, смело експериментират с техники, материали и жанрове. Повечето от тях работят в няколко полета на изобразителното изкуство (живопис, графика, скулптура, приложно изкуство, дизайн). Може би именно липсата на художествена традиция и приемственост в Лихтенщайн благоприятства особено много това нетърпение на творците да наваксат, да се включат пряко в световните тенденции. И при тях се проявява една особеност на лихтенщайнската „трудова етика“ – активната дейност в няколко сфери на изкуството и обществения живот. Повечето от съвременните художници са и писатели, най-вече есеисти и поети, нерядко изследователи, съучредители и участници в творчески организации, общественици, а понякога и политици. Емблематична личност в това отношение е Антон Фромелт, който ще бъде представен по-долу.

Тази „възрожденска“ многостранност, която напомня българското „ускорено развитие“, бележи културния живот в Кня-

жеството в последните десетилетия. При това в него се съчетават ентусиазъм и енергичност с типично лихтенщайнска умереност, реалистичност на очакванията, баланс между самочувствие и скромност.

Подобно на другите области в лихтенщайнския културен живот проучванията на изобразителното изкуство започват едва в последните три десетилетия на XX в. Повечето значими художници са почетени с един или повече сборници, с каталог от изложба, съдържащ репродукции, анализи, спомени на съвременници или специално изследване. Известна трудност при използването на тези източници произтича от непълнотата на данните и архивите, от напълно разбираемата склонност на авторите към апологетизиране, а вероятно и от липсата на традиция и опит в изкуствоведските проучвания. Все пак те са достатъчна основа за един бегъл обзор на по-изявените творци в кратката история на изкуството на Лихтенщайн. Тъй като намирането на стилистични, тематични и други сходства и контрасти между тях е твърде проблематично и несигурно, за представянето им тук е избрана хронологична последователност.

МОРИЦ МЕНЦИНГЕР (1832–1914) е първият художник, чийто живот е трайно свързан с Лихтенщайн. Информацията за него е сравнително оскъдна, не е запазен негов архив и няма обстойно написана биография. Роден е в Унгария, но когато е на една година, родителите му се преселват във Вадуц, където той израства. Няма данни къде се е учил да рисува, но запазени негови рисунки като 10-годишно дете издават автентичен, зрял талант. След като завършва кадетското училище в Зигмаринген (Баден, Германия), Менцингер започва работа в канцеларията на баща си, който тогава е княжески наместник и сътрудник в землемерската служба. От този период са първите му пейзажни скици от Княжеството. Активните му години са белязани от постоянната мобилност на офицерския живот. През 1854 г. постъпва в австрийската армия, с която заминава за Германия. От това време са и първите познати акварели на Менцингер. Франкфуртският период (1857–1860) се смята за един от ключовите за творческия му характер заради приятелството и силното стилистично влияние на немския акварелист романтик Карл Теодор Райфенщайн (Rheinberger; Hasler 1986, 18).

Военната кариера на Менцингер го отвежда през 1861 г. и в Италия, която го вдъхновява за много пейзажи. Едва през 1870–1871 г., вече на зряла възраст, той завършва Художествената академия във Виена, но за студентските му години също няма почти никаква информация, освен че е участвал с акварели в няколко изложби. Следваща спирка в живота на офицера художник е Вайскирхен (днес Хранице, Чехия), където работи като учител по рисуване. Прекарва десет спокойни години, последвани от поредна военна служба. През 1889 г., на 57 г., се пенсионира и като баща си се заселва в Юберлинген на Боденското езеро, където доста дистанцирано заедно с неомъжената си сестра прекарва последните 25 години от живота си. Самият той никога не създава семейство. След прекъсване от шестнадесет години отново рисува акварели и графики с лихтенщайнски пейзажи. Менцингер завършва живота си на 82 г. в Юберлинген. Картините си, предимно акварели и семейни портрети, завещава на градския архив. Близо тридесет от тях са унищожени от пожар през 1936 г., но за щастие оцеляват няколко папки с около 550 листа, съхранявани на друго място.

По това време реалистичният бидермайер стил на Менцингер вече е неактуален, колкото и да се цени от приятелите му. Сред оскъдната информация за него са спомените на Виктор Мецгер – баща и син, познати на бащата и сина Менцингер от периода в Юберлинген. В спомените си Виктор Мецгер-баща описва с много топло чувство благородните, естествени порядки в семейството на художника, а самия него – като много фин и скромен човек без следа от надменност и артистична маниерност. През целия си живот той рисува по-скоро за собствено удоволствие, а не за известност и печалба. Вероятно именно заради липсата на амбиция за популярност творчеството му остава неразвито и неопознато (Rheinberger; Hasler 1986, 140–142).

Специално признание творчеството на Менцингер получава с емисия от три пощенски марки с негови пейзажи от Лихтенщайн, издадени през 1982 г. по повод 150-годишнината от рождението му.

ФЕРДИНАНД НИГ (1865–1949) е единственият лихтенщайнски художник с международно значение от първата половина на XX в. и един от най-самобитните в творческия си стил и техника – текстил и по-специално бродерия. След художествено образование в Цюрих работи като литограф в Мюнхен и Аугсбург (1895–1898), а после – на самостоятелна практика в Берлин като художник, текстилен дизайнер и книгооформител. През 1903 г. е поканен да преподава в Школата за приложни изкуства и занаяти (Kunstgewerbe- und Handwerkerschule) в Магдебург, където поема курсовете по обща и актова графика, скици, книгооформление. Още на следващата година започва специален курс по ръчно тъкане и бродерия. Участва в изложби за приложно изкуство в Базел (1905), Дрезден (1906) и Берлин (1907). За последен път показва свои творби на голямата изложба на Германския съюз на приложните творци през 1914 г., чийто член е от седем години.

Най-значимият период в живота и творчеството му са годините, които прекарва в Кьолн (1912–1931). В Училището по приложни изкуства води класове по книгооформление и текстил и се обръща към религиозната тематика, на която след Първата световна война се посвещава почти изцяло както в живописта, така и в работата с текстил. Ниг превръща курса си по текстил в курс по параментика (изработка на богослужебни одежди и тъкани) – до този момент непозната в Германия дисциплина.

През 1926 г. на един от склоновете на Вадуц, близо до княжеския замък, Ниг си построява къща по собствен проект с помощта на братовчед си – споменатия вече архитект, художник и реставратор Егон Райнбергер. Тя е една от първите модерни сгради в Лихтенщайн. През 1931 г., след близо четиридесет години работа извън Княжеството, Ниг заживява изолирано там. Той не допуска никого до творчеството си, не участва в изложби, няма поръчки и остава почти напълно непознат като творец. Въпреки че е смятан за особняк, се радва на всеобщата симпатия на съгражданите си. С идването на хитлеристкия режим през 1933 г. Ниг е уволнен от академията в Дюселдорф и получава забрана да упражнява професията си с обвинението, че изкуството му не е достатъчно „народно“.

Въпреки необщителния си характер Ниг е в активна кореспонденция с учениците си, помага им с материали, съвети, препоръки за изложби и пари, нерядко анонимно. Със своята постоянна, дискретна подкрепа си спечелва сред тях прозвището Татко Ниг. Интензивната кореспонденция с бившите му ученици е прекъсната от Втората световна война, но по-късно възстановена с някои от тях. Почти всички писма са изгубени, липсват и други записки.

Пръв колекционер, популяризатор и биограф на този самобитен и самовглъбен художник е една от най-ярките фигури в лихтенщайнския обществен и културен живот – Антон Фромелт. През 1950 г. той започва обработка и опис на архива на Ниг и с това поставя начало на изследванията на творчеството му. Две трети от наследството на Ниг отива у наследници в САЩ, но племенникът на А. Фромелт, Мартин, също художник, успява да откупи обратно голяма част от него, която става основа на Фондация „Фердинанд Ниг“. Останалата една трета остава частно притежание и е добре запазена. Част от архива на Ниг днес се съхранява във Фондация „Свещеник Фромелт“ във Вадуц.

След смъртта на Антон Фромелт негова приемничка в проучването на Ниг става художничката и писателка Еви Климанд – една от ключовите фигури в съвременния културен живот на Лихтенщайн. Тя задълбочава изследванията върху творчеството на Ниг с много нов материал и анализи и през 1985 г. по възложение на Фондация „Фердинанд Ниг“ ги публикува в монография.

През 1965 г., по повод 100 г. от рождението на художника, в Лихтенщайн се организира първата голяма изложба, придружена от каталог с репродукции на голяма част от творбите му. Творческото наследство на Ниг съдържа около 65 литографии, 55 линогравюри, 1 200 скици, 50 малки и големи бродерии и многобройни учебни скици. С малко изключения творбите му не са датирани (Kliemand 1986, 248).

В ранния си период – последните години на XIX в. – Ниг прави натуралистични рисунки, докъм 1903 г. минава през актуалните тогава влияния на сецесиона. В зрелия си период намира своята изразна форма – съчетание от опростена експресия

и конструктивизъм (Allgäuer, Ferdinand Nigg (1865–1949) 1990, 10). Въпреки че не може да бъде причислен към никое от авангардните течения, Ниг възприема част от изразните им средства и със своя самобитен почерк „въплъщава за лихтенщайнското изкуство отварянето към модернизма“ (Allgäuer, Ferdinand Nigg (1865–1949) 1990, 12). Художественият му почерк се характеризира с острота, трескавост, безпокойство, ранимост. Творчеството му изглежда крайно семпло, но геометризираните, ритмични форми и светли цветове пленяват с искреност, чистота, дълбочина и диалектическото общуване на действие и съзерцание (Kliemand 1986, 16).

Ниг никога не е рисувал на платно и с маслени бои, затова пък линографиките заемат важно място както в ранното, така и в късното му творчество. Работи много в областта на приложното изкуство – дизайн на фирмени знаци и издателства, проекти за винетки, книгооформление, плакати, рекламни проспекти, дизайн на цигарени кутии, бланки за писма, десени за тъкани.

Най-подчертано пристрастие Ниг има към бродерията. На нея посвещава голяма част от времето и енергията си, въпреки че никога не излага работите си. Познати са около 60 значими гоблена, както и многобройни фрагменти и модели.

В творческото на Ниг се забелязват повтарящи се теми и мотиви (Kliemand 1986, 249). В центъра винаги е човекът – било чрез отношението му към животните или в срещата му с невидимото и непонятното. В това отношение Климанд открива близост с образния свят на съвременника му Ернст Барлах, както и мотиви и теми от старонорвежкото текстилно изкуство (Kliemand 1986, 85, 200).

Религиозните творби на Ниг са във фокуса на първоначалното изследване на архива му (1950 и 1965 г.). Едва през 1977 г. излиза малка разработка за работата му в Магдебургската школа (1903–1912), където се предусеща естетиката на баухаус (Allgäuer, Ferdinand Nigg (1865–1949) 1990, 19). Ниг изработва десетки бродерии по евангелски сцени. Последният му гоблен изобразява св. Франциск от Асизи, а гобленът „Св. Георги“ дълго време украсява кабинета на лихтенщайнския министър-председател. В художествено отношение Ниг внася в религиозното

изкуство авангардни изразни форми – кубистични, експресионистични и конструктивистки елементи. В един многозначителен пасаж от текста си за Лайпцигската изложба на художника М. Фромелт смята, че „всеки творец, който се захваща с религиозни теми, или трябва чрез висше изкуство да постигне интегриране на изискванията на двете неща – на изкуството и на темата – или остава аутсайдер“ (Allgäuer, Ferdinand Nigg (1865–1949) 1990, 26). Той подчертава, че Ниг постига високи стандарти на художественото изразяване по тази тематика, но

> никога не достига върховете на изкуството – за това всъщност му липсва гениалност, но той се движи на висини, достойни за уважение, много над средното ниво. Скиците от последния му творчески период са творби в смисъла на абсолютното изкуство, на които липсва само довършителна техническа обработка. А технически завършените творби на неговите бродерии са ограничени в емоционалния си израз и не достигат до нивото на високото изкуство (Allgäuer, Ferdinand Nigg (1865–1949) 1990, 26).

Очевидно е, че въпреки симпатията и признанието към таланта и новаторството на Ниг, авторите, писали за него, не преувеличават значимостта му с неправдоподобни суперлативи. Всеобщо е признанието, че силата на художника е основно в полето на приложното изкуство. Творческият процес при Ниг минава през многократни преработки и вариации на формата, композицията, орнаментацията, но изследователите смятат, че в крайна сметка винаги остава известна схематичност, рационалност и недостиг на фантазия. Вероятно една от причините за това е тревожната, скромна, интровертна натура на художника, която поставя граници на свободното му себеизразяване.

Интересна част от архива на художника са няколко от малкото запазени писма – с братовчед му Егон Райнбергер и братовчедка му Хермине. Тя е авторка на романа „Гутенберг-Шалун“ и търси мнението на Ниг както за съдържанието, така и за оформлението на книгата. Кореспонденцията между тях разкрива

художника като взискателен, но искрен човек: „Донякъде ме успокоява съзнанието, че в крайна сметка не всички са толкова критични като мен. По тези въпроси за мен само най-доброто е достатъчно“, пише й Ниг относно проектите за печат на книгата (Kliemand 1986, 149).

Днес творбите на Фердинанд Ниг се ценят като национално богатство. Част от тях са в колекцията на Музея на изкуството.

АНТОН ФРОМЕЛТ (1895–1975) е една от ключовите, многостранно активни и продуктивни личности в лихтенщайнския обществен и културен живот. Удивителни са разнообразието на интересите и интензивността на усилията му. Колкото и да е обичайно в Лихтенщайн да се съвместяват няколко длъжности, при него съчетанието е впечатляващо: свещеник, водещ политик, учител по рисуване, фотограф, познавач и изследовател на билки, камъни и вкаменелости, планинар, нумизмат, училищен деец, консултант и посредник по въпроси на културата, документалист, дългогодишен член на управителния съвет на Историческото дружество „и почти някак между другото таен, скромен художник“, както сам споделя за себе си (Kellenberger; Frommelt 1995, 12). Той е първият лихтенщайнец, който системно и на държавно ниво се заема с проблемите на културата в Княжеството и им посвещава целия си живот.

Антон Фромелт е роден в Шаан и е единадесето дете в селско семейство. Следва богословие в Швейцария и през 1920 г. е ръкоположен за свещеник. Преди да бъде избран за енорийски свещеник в Тризен, работи две години като учител по рисуване. През 1928 г. влиза в политиката и дълги години има определяща роля в обществения и политическия живот в Лихтенщайн. До 1945 г. е член на парламента и негов председател. През 1933 г. се оттегля от свещеническата си дейност в полза на политиката – избран е за заместник министър-председател в правителството на Йозеф Хооп. През всички години на обществената си работа е училищен съветник и комисар, има определяща роля за създаването на Закона за училищата в Лихтенщайн. През 1938 г. поема и правителствения ресор „Строителство, училища и пощи“. Той включва една от основните приходни дейности на Княжеството – емитирането на пощенски марки – затова голяма част от местните художници дължат именно на Фромелт престижната поръчка да изработят дадена серия.

След седемнайсет години активна политическа дейност на най-високо ниво, когато често е в светлината на прожекторите и е натоварен с огромна отговорност, веднага след Втората световна война Антон Фромелт се оттегля от длъжностите и се отдава на собствените си занимания с живопис. Тогава той е на 50 години, но с влошаващо се артритно заболяване, което силно ограничава движението му и почти го приковава в инвалиден стол. Въпреки това той продължава да участва в културния живот на страната като консултант и посредник в конкурси за изграждане на паметници, проекти за пощенски марки, набавяне на картини, както и в създаването и поддържането на контакти с чуждестранни художници.

Зрялото творчество на Фромелт включва около 130 пейзажа, 100 натюрморта и 70 портрета, предимно масло, но също акварел и темпера, както и линогравюри и витражи. Подобно на други лихтенщайнски художници той работи и в областта на приложното и църковното изкуство: проектира килими, кахлени печки и каменни кръщелни купели. След 1945 г. изработва и няколко серии марки.

Антон Фромелт съчетава изключителна трудоспособност и интелектуална активност със сдържаност и скромност по отношение на собственото си изкуство. Изобразява предимно своето най-близко обкръжение, вероятно и заради ограничената си подвижност. Природата, най-вече планината, е негово постоянно вдъхновение. Картините му излъчват сериозност и строгост с нотки на експресионистична изразност, характеризират се с яснота на композицията и цвета. Фромелт работи бавно, с много преработки и усъвършенстване на детайлите. Тъй като не се поддава на моди, а следва изцяло свой начин на изразяване, творчеството му понякога се окачествява като твърде „консервативно и безобидно традиционно“ (Kellenberger; Frommelt 1995, 25). Самият Фромелт обаче споделя:

> Нямам амбицията да изглеждам модерен и при цялото ми уважение към новите стремежи, все пак оставам консервативен, дори с риска да се струвам на подчертано „модерните“ отживял. Мисля, че това подхожда повече на моята природа и възраст. Освен това красивото със сигурност се намира по-дълбоко, отколкото в един залепен етикет (Kellenberger; Frommelt 1995, 26).

Въпреки съзнателната дистанция от актуалните тенденции художникът ги следи с интерес, отчасти и чрез племенника си Мартин Фромелт, който тогава учи изкуство в Париж (1952–1962). Двамата винаги са имали силна връзка и освен художественото възпитание, което племенникът получава от чичо си, става и негов приемник в каузата за запазване и изследване на архива на ФердинандНиг. Изследователският дух на Фромелт намира изява и в други полета. Той оказва значима подкрепа на д-р Ервин Пьошел в проучването и описването на лихтенщайнското културно наследство в споменатата книга „Паметниците на културата в Княжество Лихтенщайн“. Заедно с Давид Бек Фромелт изиграва основна роля и за утвърждаването като институция на Националния музей и попълването на колекцията му.

Антон Фромелт не е любител на пътешествията. Сред малкото му пътувания извън тесните предели на Лихтенщайн са тези до Рим, Берн и Виена, но така и не стига до Франция. Според собствените му думи обаче основно влияние в художествения му вкус имат именно френските ранни импресионисти, най-вече Ван Гог и Писаро. В едно от писмата до приятеля си геолог Рудолф Блазер споделя:

> Отношението ми към импресионистите би било неразбираемо, ако се изключат Ван Гог и Писаро. Митничаря не ми е по вкуса, може би точно защото му липсва пластичност. Реноар като цяло ми е твърде плосък, а Дега – твърде пастелен. Така че от тази гилдия остават Тулуз-Лотрек, Ван Гог, Гоген и Сезан, а преди тях Писаро със своите пейзажи (Kellenberger; Frommelt 1995, 27).

Разбира се, заниманията на Фромелт с история на изкуството не се ограничават с късния XIX в. Той се връща чак до изкуството на дороманския стил, готиката, ренесанса. Особено го интересуват Дюрер и нидерландската живопис. По-късно открива Матиас Грюневалд, за чийто късноготически шедьовър – Изенхаймския олтар – пише кратко изследване.

Антон Фромелт се съгласява да изложи свои творби само два пъти – през 1965 г. по повод 70-годишнината си и няколко години по-късно – при издаването на три папки с негови репродукции. Картините на други художници, които колекционира години наред, стават притежание на създадената от него фондация „Свещеник Фромелт“ (Kanonikus Frommelt Stiftung), но той отказва да включи в колекцията ѝ собствените си картини (Kellenberger; Frommelt 1995, 27).

След като се оттегля от активния политически живот, Фромелт живее в къщата си във Вадуц, която построява в началото на 30-те години. Домът му остава отворен за колеги, съмишленици и приятели. Сред посетителите му са княжеското семейство, други благородници и политици и разбира се, творци.

Заради изключителните си заслуги той е почетен член на няколко институции и почетен гражданин на родната си община Шаан.

АНТОН ЕНДЕР (1898–1984) е друг забележителен художник от кратката, но интензивна история на лихтенщайнското изобразително изкуство. Роден е в Блайхах (Германия), но детството си прекарва във Фелдкирх (Австрия). През 1918 г. младият Антон заминава за Швейцария, където остава четири десетилетия. Посещава Школата по приложни изкуства в Берн. Други значими станции по пътя му са Мюнхен и най-вече мечтаният Париж.

Първата му изложба в Лихтенщайн е през 1940 г. във Вадуц по инициатива на тогавашния премиер Хооп; до 1958 г. следват още няколко. През 1941 г. по инициатива на Ендер се създава Швейцарското сдружение на художниците, в което членуват над 200 художници от цяла Швейцария, а самият той три години е негов председател. През 1943 г. основава в Берн и собствена школа по рисуване.

През 1946 г. художникът заминава за Италия и прекарва повече от година там. В този период рисува предимно пейзажи и градски сцени. Италианската атмосфера уплътнява и стопля цветовете на картините му. Познанството на Ендер с швейцарския художник Куно Амие, член на влиятелната експресионистична група Ди Брюке, повлиява на теоретичните му възгледи.

През 1959 г. художникът се връща в Лихтенщайн. Посрещнат е с радост, а сред многото му почитатели са князът и премиерите Хооп и Фрик. Скоро след завръщането си във Вадуц Ендер и тук основава школа по рисуване.

Той е сред най-успешните, но и сред най-интересните лихтенщайнски художници, а Йенс Дитмар го определя като „значим, но от втори ранг“ (Dittmar 1989, XXXIII). В творчеството му не се очертават конкретни периоди, дори напротив. Характерни за него наред с жанровото разнообразие (портрети, интериори, натюрморти, пейзажи) са честите и резки смени на техниката и стила, продуктивното им съчетаване, без то да изглежда непоследователно или незряло. След сравнително ранния му парижки период с импресионистични влияния настъпва една по-скоро експресионистична строгост, която се запазва като трайна тенденция. Чрез нея картините на Ендер придобиват както наситена предметност, така и абстрактност. Той минава и през други авангардни течения (кубизъм, конструктивизъм), а още по-късно експериментира и с ташистки елементи. При него цветът играе доминираща роля – избягва твърдите контрасти и почти не използва чисти цветове. Въпреки авангардните концепции, които прилага, Ендер не прибягва до крайно трансформиране и деконструкция, включително на човешките фигури и природните форми. Този подход се тълкува като респект към изобразяваните обекти и въздържане от прекомерна провокация (Anton Ender. Ein Liechtensteiner Maler des 20. Jahrhunderts 1981, 13).

Признанието, което Ендер получава в Лихтенщайн, се изразява във възлагането на обществени поръчки и поканата през 1959 г. да нарисува серия марки. За нея той избира сцени от селския бит.

През 1979 г. е учредена фондация на негово име.

Един от творците с особено оригинален почерк е **РУДОЛФ ШЕДЛЕР (1903–1990)** – художник, композитор, хотелиер и активист на организирания туризъм в съвременен Лихтенщайн. Той е роден в една от най-старите лихтенщайнски фамилии. Образованието му е доста несистематично – очевидно още от малък проявява склонност към известна ексцентричност и неподчинение на правила. В същото време у него има една особена религиозност и съзерцателност, но не самовглъбена като у Фердинанд Ниг, а витална, действена, експресивна. По собствените му думи:

> Още от най-ранната ми младост ме въодушевяват два идеала: свободата и връзката с природата. Чужд на всякаква безцветна теория, предпочитах да бродя из горите или да следвам козите пътеки по скалите. Викът на дивата коза и вятърът, свирещ в арфите на клека, ме привлякоха към музиката (Allgäuer, Rudolf Schädler, Musik und Baumgebilde 1989, 123–124).

Тази привързаност към природата намира пряк художествен израз в причудливите дървени пластики от сухи клони и стволове, от чиято естествена неповторима форма Шедлер с въображение и ирония извежда образи и смисъл. Неговите „своенравни“ пластики изобразяват най-често животни и хора, включително фигури на Христос и светци, както и автопортрет на художника. Нерядко фигурите му са без заглавие, така че възприемането и тълкуването им е оставено на фантазията на зрителя. Подчертаното свободолюбие придава на творчеството на Шедлер автономност и игривост. Неговото „творческо самовластие“ се изразява в „принципа на липсата на принцип, в многообразието на средствата, които той привидно без усилие опитва и овладява“ (Allgäuer, Rudolf Schädler, Musik und Baumgebilde 1989, 123).

Връзката с природата на Рудолф Шедлер е определяща и в другото му житейско поприще. Той наследява от баща си алпийски хотел в местността Гафлай, който управлява от 30-те до 50-те години и превръща в туристически и културен център. Сред многобройните му гости и съмишленици е и австрийска-

та поетеса Грете Гулбрансон, с която го свързва дългогодишно приятелство.

Шедлер изработва няколко дървени пластики специално за първия лихтенщайнски игрален филм „Чудно лято“, заснет през 1958 г. Той е сред лихтенщайнските художници, които участват и в държавните филателни колекции: коледната марка през 1970 г. изобразява негова пластика от дърво, следва цяла серия през 1972 г., а септемврийската серия през 1989 г. съдържа още три негови фигури.

В биографията на Шедлер има една смущаваща линия, която някои от изследванията за него премълчават. Става въпрос за симпатията му към националсоциалистическата идеология, въпреки че в Лихтенщайн тя почти няма практическо изражение. През 1933 г. той участва в т.нар. афера „Ротер“, за която е осъден заедно с още трима участници и получава присъда от една година, но е освободен предсрочно (Dittmar 2000, 183). След това става член на Лихтенщайнер Хайматдийнст (Liechtensteiner Heimatdienst)[4], през 1938 г. става съучредител на Движението на германците в Лихтенщайн, за кратко е и негов ръководител. Пише дописки в пресата на различни теми, най-вече в органа на движението в. *Дер Умбрух*. След войната се отказва от политическа дейност и се отдава на изкуството си.

Особена екстравагантност в лихтенщайнската история на изкуството внася **ИВАН МЯСОЕДОВ (1881–1953),** alias Евгений Зотов, който прекарва в Лихтенщайн петнадесет години от бурния си живот. Роден е в Харков, Украйна. Баща му, Григорий Мясоедов, е известен художник, член на Петербургската академия на изкуствата, съучредител на Дружеството на предвижниците и близък с Иля Репин.

Екстравагантната и авантюристична личност на Иван Мясоедов се проявява още в младежките му години. Наред с художественото си образование в Москва за голямо разочарование на баща си той се занимава активно с тежка атлетика (борба, бокс, вдигане на тежести, участия в състезания и циркови програми). Вълнува го и фотографията; самият той често позира, най-често за актови серии, които тогава все още са рядкост. Предпочита естетизираните антични образи (Бакхус, Август, Херакъл, Хермес, победител в атлетично състезание, фавн и др.), като чрез съответните пози и атрибути превръща самия себе си в произведение на фотографското изкуство. Този „диалог, който художникът води със собственото си тяло чрез фотоапарата“ (Billeter 1997, 47), е един от начините да отговори на силната си склонност към себеизява и себеинсцениране с подчертан култ към голото тяло, най-вече собственото.

По удачен начин тези лични пристрастия на Мясоедов се вписват в тогавашната художествено-образователна среда. В първите две десетилетия на XX в. в Петербургската художествена академия все още властват неокласицистичните (неоакадемични) принципи: митологични и исторически сюжети от Античността, незаинтересованост от съвременните събития, рационален подход към композицията и педантично оформление на детайлите. Тези характеристики до голяма степен могат да се отнесат и към картините на Мясоедов.

Домът на художника в Павленки става място за срещи на съмишлениците му – художници, спортисти и привърженици на необвързващия начин на живот. Влечението му към тежката атлетика споделят и други предреволюционни руски творци – Наталия Гончарова, Казимир Малевич, Иля Машков, братя Бурлюк, Михаил Ларионов и др. „Тялото е живият водач на душата“, пише самият Мясоедов (Erbentraut 1997, 111). През 1911 г. в петербургския сборник „Голотата на сцената“, който съдържа текстове от и за Сара Бернар, Айседора Дънкан, Олга Дезмънд, Леон Бакст и др., той публикува свой „Манифест за голотата“, илюстриран с негова актова снимка, в който се занимава с този феномен в танца, театъра и киното.

Когато Първата световна война залива Европа, Мясоедов се възползва от правото си на завършил Петербургската царска художествена академия да се освободи от военна служба. Вместо това работи като илюстратор в спортното списание *Геркулес*, издавано през 1912–1916 г. от приятеля му спортист, педагог, лите-

[4] Паравоенна организация в Лихтенщайн през 30-те години с нацистка ориентация.

ратор и актьор Владимир Лебедев. За списанията *Неделя* и *Вершины* също рисува антигермански илюстрации, алегории както против революцията, така и против царя. Според Ербентраут те изразяват повече емоция и техничност на изпълнението, отколкото лично преживяване на войната, каквото Мясоедов всъщност няма. Паралелно с това рисува също жанрова живопис, най-вече пейзажи с носталгичен, идеализиран характер. Публикува и несистематични есеистични записки срещу държавата, църквата и войната (Erbentraut 1997, 80).

През 1919 г. Мясоедов бяга със семейството си от Павленки на Крим, а оттам през Севастопол, Истанбул и Триест в Мюнхен. Баварската столица му отказва разрешително за престой, затова Мясоедови заминават за Берлин, където остават тринадесет години (Kunstsammlung 1997, 21). През 20-те години германската столица е убежище за стотици хиляди емигранти от цяла Европа, сред които и около 90 000 руснаци. Мясоедов рисува в берлинските барове бързи портрети и картини по поръчка на клиенти от средната и богатата класа, прави и фотографии. Съпругата му Малвина Верничи представя на забавите на руската общност фолклорни танци от различни страни (сирийски, индийски, арабски, испански, италиански и т.н.), а Мясоедов е хореограф, художник по костюмите и сценограф на нейните представления (Kunstsammlung 1997, 66–69).

Берлинският престой на семейството е белязан от криминална афера, която няма да остане прецедент. През 1922–1923 г. художникът и съпругата му са арестувани по обвинение във фалшифициране на пари. Мясоедов е осъден на 3 години затвор и 5 години отнемане на гражданските права, а Малвина – на 9 месеца, излежани в следствения арест. Мясоедов е освободен предсрочно още на следващата година. Няколко години по-късно, през 1932 г., следва ново обвинение във фалшифициране на пари и отново затвор. През 1936 г. с чешки паспорти, издадени на имената Евгени и Малвина Зотов, съпрузите заминават за Брюксел при свой роднина. Новото си име художникът заема от украинския си кръстник и го използва близо десет години. По време на краткото си пребиваване в белгийската столица в италианския консулат Мясоедов рисува портрет на Мусолини, който на 28.03.1938 г. е публикуван на първа страница на в. *L'Italie Nouvelle*.

През юли 1938 г. по покана на живеещата в Лихтенщайн руска емигрантка Антони Улман семейството пристига във Вадуц и остава в Княжеството петнадесет години. За разлика от активния живот, който водят в големите градове до този момент, тук те живеят изолирано и с несигурни доходи. Все пак само шест месеца след пристигането си, а и през всички следващи години, Мясоедов получава обществени поръчки. Освен тях рисува пейзажи, портрети, плакати и др., предимно за частни клиенти. Много от поръчките, които изпълнява, са всъщност изплащане на дългове или глоби. Едва в края на 50-те години благодарение на колекционера Адулф Петер Гооп Мясоедов придобива известна популярност в тесните граници на Княжеството, но в общи линии остава аутсайдер и странник за мнозина. През всички тези години подписва картините си най-често с Евгени Зотов или „проф. Е. Зотов" – титла, която всъщност не притежава (Kunstsammlung 1997, 23).

Една от значимите поръчки, които получава Мясоедов, е портрет в профил на новопристигналия в страната княз. През 1939 г. рисува и специална серия пощенски марки по поръчка на Антон Фромелт. Изработката на марка с номинал 10 франка с образа на Богородица от Дукс, отново по поръчка на Фромелт, не се осъществява заради войната, но Мясоедов все пак получава своето възнаграждение. През 1942 г. излизат още две серии негови марки, и този път придружени от договорни недоразумения (Kunstsammlung 1997, 25). В същата година художникът рисува и годежен портрет на княза с графиня Георгина. Годините на Втората световна война Мясоедов прекарва в Лихтенщайн, отново далеч от военните действия. Творбите му от този период са предимно алегории.

Наред с художествено творчество той оставя в архива си и множество тетрадки с хаотични записки върху изкуството и цивилизацията. За него „маскулинизма" в държавната и църковната власт са причина за злините в света, сред които са и ефектите на индустриализацията: разрушаване на занаятите и културата, фрагментиране на човека и превръщането му в полумашина (Erbentraut 1997, 87).

За неспокойната и динамична личност на художника животът в Княжеството е белязан от ограничение и неудовлетвореност. С възрастта се задълбочава психическата нестабилност на свръхемоционалната му натура, подвластна на неврози, страхове, депресии, параноя, натрапчиви и самоубийствени мисли. Отколешната му склонност към скандалност, прекрачване на граници и търсене на силни усещания в по-късни години намира ново проявление – Мясоедов влиза в символичния образ на руския творец с толстоевски вид (Kunstsammlung 1997, 52). През 1952 г., малко преди да напусне Княжеството завинаги, Мясоедов позира на лихтенщайнския фотограф Петер Оспелт като гръцки учен или старозаветен пророк. Пресиленият патос на автоинсценировките му (поява в женски дрехи, татуиране на клепачите за по-голяма изразителност), донякъде разбираем в младежките му години, започва да придобива обезпокоителни проявления. Един от странните проекти на Мясоедов е в сферата на паранаучното.

> С месианско, панславистко съзнание за мисия, което може да се нарече почти трагично, той се опитва сам да предложи на човечеството спасителен план под формата на речник, за който не успява да спечели никого за сътрудник и който така и не се отпечатва. Този *Лексикон на общоутвърждаващите понятия* трябвало да съдържа 27 до 35 „словни монографии“ на базата на етимологични наблюдения, с разчленяване на думи, които напомнят на съответния подход в *Glossalolia* на Андрей Бели (Erbentraut 1997, 89).

Реакциите на най-близките му приятели разкриват подозренията им, че с възрастта Мясоедов все повече губи чувството за реалност и мярка и става все по-подвластен на манията си за величие (Erbentraut 1997, 90).

През 1946 г. следват нови изпитания за емигрантското семейство – чешкият консулат в Швейцария съобщава на лихтенщайнското правителство, че паспортите на съпрузите „Зотов“ са фалшификати. Отново е отнето гражданството им. Още през следващата година при обиск в жилището им са открити матрици за 100-доларови банкноти. Лихтенщайнският съд осъжда Мясоедов на 2 години тежък тъмничен затвор и екстрадиране. Освободен е само след два месеца и веднага започва подготовка за преселване в Аржентина.

1952 година е последната от пребиваването на семейството в Княжеството. През пролетта на 1953 г., отново с истинското си име Иван Мясоедов, художникът тръгва за Аржентина със съпругата си Малвина, негова вярна спътничка и съмишленичка през целия му живот. Още по време на пътуването здравословното му състояние се влошава. В Буенос Айрес се опитва да работи, но на 27 юли умира от рак на черния дроб. Погребан е в аржентинската столица.

Малвина се връща в Европа с архива му. Живее първо в Хамбург при дъщеря си, а после с кратки прекъсвания от 1959 г. до края на живота си във Вадуц.

Колоритната личност на Иван Мясоедов приживе не получава вниманието, което се опитва да привлече. Все пак той прави две изложби в Княжеството: първата е през декември 1940 г. в Английската сграда, а другата през 1952 г. През 1959 г. Малвина Верничи организира във Вадуц възпоменателна изложба на съпруга си. През същата година в сборника на Историческото дружество излиза първа публикация за Мясоедов, с която се поставя начало на проучването на творчеството му. В родната му Украйна то започва едва през 90-те години. В Художествения музей в Полтава се пази най-богатата колекция от негови ранни творби. През 1992 г. с помощта на много дарения лихтенщайнската фондация Prof. Eugen Zotow – Ivan Miassojedoff придобива голяма част от архива му: 3 200 картини, снимки и текстове. Сериозен принос към изследването на живота и творчеството му в Лихтенщайн представлява многократно цитираният тук обемен луксозен сборник, издаден през 1997 г. от Лихтенщайнската държавна художествена колекция и Фондация „Иван Мясоедов“ (Kunstsammlung 1997).

Както съвременниците на Мясоедов, така и днешните изследователи са сдържани в оценките си за творчеството му. Те

констатират липса на въображение и самостоен стил, както и по-задълбочена връзка с историята на изкуството (Raev 1997, 115).

> Мясоедов всъщност така и не преминава границата, която прокарва с *Пътуването на аргонавтите* (дипломната му работа в Петербургската академия, б.а.). Много от по-късните му работи повтарят основната му творба или третират сходни теми от академичния репертоар (Bowlt 1997, 104).

Мясоедов черпи импулси от творбите на Франц фон Щук, по онова време популярен в Русия, но не се тревожи особено от това, че понякога цитатът в картините му е повече от собствения му принос. Очевидно не се вълнува и от авангарда, а остава неизменен поклонник на античността и класицизма.

Независимо от дефицитите на художествения си стил и странностите на личния си характер, Мясоедов безспорно е една от най-колоритните личности в лихтенщайнския културен живот от първата половина на XX в.

Още няколко художници, предимно австрийски и швейцарски, творят във Виза Лихтенщайн: Йоханес Тройер, Матиас Шийстл, Йоханес Хугентоблер и др. Поръчките за храмов интериор или пощенски марки, които получават, отново са благодарение на Антон Фромелт (Kellenberger; Frommelt 1995, 169).

Във втората половина на XX в. лихтенщайнският художествен живот става още по-интензивен. Сред най-изтъкнатите съвременни творци е **ГЕОРГ МАЛИН** – скулптор, художник, изкуствовед, историк, политик и общественик. Роден е през 1926 г. в Маурен, син на строителен техник, реставратор и майстор на гипсови орнаменти, което до голяма степен повлиява на визуалното му възпитание. Следва история, археология, история на изкуството и философия в Цюрих и Фрибур, а по-късно защитава и докторска дисертация по политическа история на Лихтенщайн в периода 1800–1815 г. Научните му занимания обаче стигат и до праисторически и ранноисторически периоди в лихтенщайнската история. Малин ръководи няколко археологически проекта в Лихтенщайн, а от 1968 до 1996 г. е директор на Лихтенщайнската държавна художествена колекция, по-късно и автор на първия ѝ каталог.

Освен заниманията си с изкуство и наука Малин развива и обществено-политическа кариера. В периода 1954–1966 г. е мирови съдия във Върховния съд, а през 1966–1974 г. – депутат в парламента и член на комисията, която подготвя влизането на Лихтенщайн в Съвета на Европа, както и представител на Княжеството на учредителната конференция на ОССЕ. Следва и един министерски мандат (1974–1978) с ресор „Околна среда и култура".

Дългогодишната творческа дейност на Малин включва вътрешно оформление на десетки църкви и параклиси в Швейцария, Австрия и Лихтенщайн и многобройни скулптури от различни материали (желязо, стомана, бронз, гранит), изцяло в авангардна стилистика. Занимават го теми и мотиви, свързани както с природата, така и с обществено-политически процеси като Студената война, екологичните движения и др. Доминиращо присъствие в творчеството му имат геометричните форми, най-вече кубовете. В края на 80-те години интегрира в тях буквени елементи. Сред най-известните му кубове е т.нар. Z-куб, който Малин интерпретира през годините с различни размери (от 34 см до 5 м). Много от тях са разположени на открити пространства в Лихтенщайн, Швейцария, Австрия и Германия.

Георг Малин твори и в областта на живописта (предимно акварел) и графиката, отново с абстрактна естетика като при скулптурата. Разбира се, като изтъкнат лихтенщайнски творец дава своя значим принос и за „националното изкуство" на Княжеството – филателията. В годините между 1963 и 2006 Малин е автор на близо сто пощенски марки.

Дълбочината, ерудицията, талантът и творческият морал правят личността и изкуството му още по-симпатични и впечатляващи. В един разговор относно работата си с акварел Малин често подчертава необходимостта от самодисциплина на твореца, зачитането на определени правила, които го предпазват от стерилна абстракция или безплодна самозабрава. Според

него художникът непременно трябва да притежава скромност, умереност, респект както към собствената си творческа сила и свобода, така и към енергията и ограниченията на материала и процеса. Акварелът е игра, в която три неща са еднакво важни за успеха: случайността, правилата и умението. Очарованието на тази техника е именно в импровизацията и непредсказуемостта на резултата (Koschatzky 1991, 13). Тъй като при нея художникът няма възможност за дълго обмисляне и много корекции, от него се изисква смирение пред своенравието на материала и много самокритичност (Koschatzky 1991, 17). „Спонтанното има дълга предистория; в акварела спонтанността може да се постигне само след дълго упражнение", твърди Малин (Koschatzky 1991, 76). Влечението си към акварела той обяснява с потребността от балансиране: от една страна спрямо твърдия материал и силовата обработка на скулптурната работа; от друга – като противотежест на многото и различни обществени и политически длъжности и задачи, с които е ангажиран (Koschatzky 1991, 12).

Георг Малин има многобройни изложби, отличия, публикации и ярко присъствие в художествения живот на съвременен Лихтенщайн.

ГЕРТРУД КОЛИ е друга изтъкната съвременна лихтенщайнска художничка. Родена е през 1945 г. в Ругел. Дълбоката връзка с природата определя творческата ѝ нагласа. Образователният ѝ път обаче я отвежда чак във Филаделфия, където между другото се запознава и с будистката философия и таоистката пейзажна живопис, оказали трайно влияние върху изкуството ѝ. След САЩ Коли продължава художественото си образование в Швейцария (Санкт Гален и Берн), а през 1971 г. се завръща в родния Ругел. В следващите години предприема пътувания в Европа, Африка и Австралия, от които черпи импулси за творчеството си. Самата тя намира, че от западноевропейските художници най-силно влияние ѝ оказват Юлиус Бисие и Джорджо Моранди.

Творчеството на Коли е белязано от преходи и тласъци, експерименти с материали и техники, но в него неизменно присъства силната обвързаност човек – природа. В картините и текстовете ѝ се съчетава медитативното самовглъбяване и застиване от далекоизточната традиция с динамиката и експресивността на западноевропейското изкуство (Inama 2005, 14). След смъртта на мъжа ѝ при катастрофа през 1996 г. тя се оттегля задълго от рисуването и търси отговори в будизма и кабалата. След това създава цикъла от дванадесет части „Животът – само дъх", за който избира възможно най-семпъл израз, работейки почти само със символи и прости форми. След като през 1998 г. развива алергия към разтворители и рисуването става почти невъзможно за нея, Коли започва да търси нови техники и материали за творчеството си.

Роденият ландшафт присъства особено силно в ранните ѝ картини. Мотивът „ириси" я вълнува цял живот. За нея те са не просто типично „лихтенщайнски" цветя, ярко присъстващи в спомените от детството ѝ, но и носители на подчертана символичност – според художничката и в християнската, и в гръцко-митологичната образност ирисите са израз на връзката между божественото и земното.

Както много други съвременни лихтенщайнски творци, Коли пише кратки, аморфни текстове – рефлексии върху собствените си творби и изкуството въобще. Обща нагласа на повечето местни художници и писатели е изострената чувствителност към опазването на околната среда, бдителността и тревогата от всякакви промени в нея. В една от многобройните си бележки Коли сравнява собствената си личност с родната защитена местност в Ругел – мека, плодородна, щедра, недопускаща изкуствено замърсяване; съчетание от неопитоменост и ред, лишена от зрелищност, естествена и умерена. Текстовете ѝ действително опосредстват този натюрел – те са точни, задълбочени, поетични и искрени, напълно лишени от маниерност. Именно такъв е художественият израз, който търси Коли – „прост и неподправен… Първичността не значи примитивност, а простота. Не връщане, а път напред, към съкровеност, широта и тиха прозрачност" (Inama 2005, 14), споделя тя. Именно човечността художничката поставя на първо място, творчеството нарежда едва след нея. Отговорността към семейството и всички хора, към природата и нещата въобще е неотменима основа и в лич-

ния живот, и в изкуството. За Коли цел е не създаването на конкретна творба, а самият процес, заниманието, общуването с темите и различните материали.

Особено в по-зрелите си години тя се вълнува от визуализирането на противоречия и контрасти: ден – нощ, безредие – ред, бяло – черно, пълно – празно. Подобно на Георг Малин Коли проявява интерес към свеждането до опростени знаци, до някакъв вид писменост. Черно-белият цикъл „Азбука на живота“ (2003) създава на пръв поглед впечатлението за непонятна, но богата и красива азиатска азбука. Тези уж крайно семпли знаци опосредстват по един медитативен начин личния опит на художничката и пълнота от послания и преживявания. Дългогодишният интерес на художничката към актови скици тук намира зрял абстрактен израз в загатнати елементи.

Творчеството си от 1978 г. до днес Гертруд Коли представя в многобройни изложби. Последната от тях с надслов „Пространство – светлина – живопис“ е през 2015 г. в галерия „Газометер“, Тризен (Kohli 2016).

Друга много продуктивна и многостранно активна художничка, писателка и публицистка е **ЕВИ КЛИМАНД**. Родена е през 1946 г. в Санкт Гален, Швейцария, а от петгодишна живее в Лихтенщайн. Подобно на г. Коли прекарва две години (1961–1963) в Ню Йорк, световен център на актуалните тогава течения поп арт, информел, абстрактен експресионизъм и др. След завръщането си учи изкуство в Цюрих и Санкт Гален. Веднага след това, през 1969–1970 г., става съучредителка на първото Дружество на художниците в Лихтенщайн, на ателието Колектив-Векщат, инициаторка и съучредителка на първата детска школа по рисуване в страната, а в следващите години и до днес – активна участничка във всички области на културния живот в Княжеството.

Освен в изобразителното изкуство Климанд е много продуктивна и в литературата, изследванията и публицистиката. Литературните ѝ текстове, предимно есеистични и лирически бележки, сентенции, „секвенции“ (фрагменти), са публикувани в поредицата „Листа“ (Blätterwerk) I, II и III. Климанд е авторка и на многобройни публикации върху творчеството на други художници от Лихтенщайн и региона (Ханс Климанд, Паул Грас, Мартин Фромелт, Роберт Алтман, Ермано Маджини), на каталожни и публицистични текстове и др. От 1965 г. до сега е участвала в десетки литературни четения.

Еви Климанд твори в различни области на изобразителното изкуство – живопис, графика, дърворезба и колажи. Занимава се също с фотография, включително като авторка на теоретични текстове. Подобно на Гертруд Коли се интересува най-вече от темата ландшафт и симбиозата му с човека, както и от грижата за опазване на природата като морална нагласа. Творчеството ѝ е почти изцяло абстрактно, „тя изпразва пространството на картината от всички предметни значения, за да освободи място за своите цветове и форми“ (Sagmeister 1989, 24).

С Гертруд Коли я сродява и интересът към изследване на контрасти. В работата ѝ върху полюсите телесност – духовност/душевност, външен – вътрешен свят и др. дълго време преобладава акцентът върху вътрешните преживявания, но в по-зрелите ѝ години като че ли настъпва известен баланс.

Десетилетното творчество на Еви Климанд е представено в многобройни изложби в Лихтенщайн и региона и е удостоено с много отличия.

Сред съвременните творци с ярко и специфично присъствие е и **ЛУИС ЙЕГЕР** – художник, карикатурист и автор на сатирични текстове. През 1960 г. изработва първата си пощенска марка, наречена „Европа“, която има неочаквано голям успех, донякъде поради твърде ограничения си тираж. Днес той е един от най-популярните и продуктивни филателни художници на Лихтенщайн; негово дело са 132 марки, емитирани от Княжеството. Като приложен график работи в областта на дизайна и индустрията.

Още многобройни съвременни художници в Лихтенщайн създават с творчеството и обществените си инициативи климат на интензивен културен живот. Сред най-изтъкнатите от тях са Хансйорг Квадерер, Регина Марксер, Андреа Кристен, Фабио Корба, Ойген Шюп, Бенямин Щек и много други.

ЛИТЕРАТУРА

В няколкото десетилетия от 60-те години насам се полагат непрекъснати усилия за издирване, проучване и публикуване на всички текстове от местни и чужди автори с отношение към Лихтенщайн. Старанията да се постави начало както на лихтенщайнска литературна история въобще, така и на нейното изследване са в контекста на липсващи собствени традиции, опит и широка публика. Вероятно това е една от причините и до днес да няма по-обширно обзорно изследване, което да представи (макар и краткото) литературно развитие в Княжеството. Не са много на брой и специализираните изследвания върху конкретни проблеми или автори. Съвременната лихтенщайнска литература се представя основно от годишниците, които издава Литературхаус Лихтенщайн. Наред с тази организация за активизирането и популяризирането на литературния живот в Княжеството основна роля играе Литературният салон – Лихтенщайн, инициатива на писателите Даниел Батлинер и Армин Йори от 2011 г. Заедно с Националната библиотека във Вадуц те организират редовни литературни четения („салони“), с цел да предоставят сцена на все още неизвестни млади автори и да създават и поддържат контактите между тях.

Сайтът, поддържан от Литературния салон, и статия в Историческия лексикон на Лихтенщайн от 2013 г. предлагат единствения съвременен обзор на развитието на лихтенщайнската литература (Literatursalon Lichtenstein, 2016; Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein, Band 1, 2013). В тях за условно начало се приема XIII в., когато Хайнрих фон Фрауенберг (1257–1314), собственик на крепостта Гутенберг, прави опити в жанра минезанг[5]. Пет от стихотворенията му са публикувани в прословутия Манески кодекс. При това съвсем уместно се напомня, че това първо свидетелство едва ли може да се приеме конкретно за лихтенщайнска литература само защото авторът е живял на

[5] Minnesang (нем.) – късносредновековна любовна лирика в Германия, изпълнявана от благородници и рицари през XII–XIII в.

територията на днешното Княжество, което тогава дори не е съществувало като такова, а няколкото лирически текста нямат и съдържателно отношение към региона.

Същинското начало на местната литература се вписва в десетилетията на буржоазно-либералното движение от средата на XIX в., обхванало цяла Европа. Петер Кайзер (1793–1864), най-значимият обществен деец от това време, историк, политик, представител на Княжеството във Франкфуртския парламент, поставя началото на лихтенщайнската лирика със своето стихотворение „Песен около огъня“ (ок. 1817). Много по-значима е обаче първата „История на Княжество Лихтенщайн“, която той публикува през 1847 г. и която може да се приеме за основа на изграждането на лихтенщайнска колективна идентичност. От това време е и патриотичният текст от Якоб Йозеф Яух, който с малки промени се превръща в национален химн на Княжеството.

Специфичното историческо и културно развитие на Лихтенщайн по презумпция го предпазва от грандомански национални идеи и амбиции. Тук няма национален героичен епос или национални герои, които да бъдат естетизирани в литературното творчество. Затова дълго време то се изразява в предимно аматьорски, наивно идилични литературни опити, които черпят материал най-вече от народното творчество. Един от най-продуктивните представители на това течение е духовникът Йохан Баптист Бюхел (1853–1923), който приживе публикува повече от 40 произведения: сборник стихотворения, по които Йозеф Райнбергер пише музика, пътеписи от Италия и Шотландия, пиеса по повод 200-годишнината от основаването на графство Вадуц и др. Заради политическата и литературната си дейност е удостоен с титлите „княжески съветник“ и „папски почетен прелат“.

Началото на лихтенщайнската проза се поставя от няколко жени. Първата от тях, Хермине Райнбергер (1864–1932), сестра на архитекта и художник Егон Райнбергер, публикува още през 1897 г. историческия си роман „Гутенберг-Шалун“, който получава много добри отзиви. За съжаление усложненията от едно заболяване разклащат непоправимо физическото и психическото ѝ здраве и тя прекарва 30 години от живота си в психиатрич-

ни клиники.

Германската писателка Мария Матей (1871–?), която под псевдонима Мариане Майдорф публикува приказки, любовни романи и юношески разкази, през 1908 г. има успех и с романа „Вещицата от Тризенберг“, изграден на основата на лихтенщайнски легенди.

Модернизмът и авангардизмът от края на XIX и началото на XX в. не достигат до малкото алпийско княжество. Тук обвързаността с природата, селския труд и княза (въпреки че по това време той все още не живее в страната) продължава да бъде доминираща нагласа и да намира израз най-вече в идилична битова и патриотична поезия.

В женската проза настъпва известно затишие до началото на 50-те години на XX в., когато Мария Грабхер-Майер (1898–1970) публикува сборника с разкази „Селото на моето детство“ в две издания. Преди това тя вече е придобила известна популярност с други свои текстове на диалект, статии по теми, свързани с Лихтенщайн, и изяви по австрийското радио „Форарлберг“.

След Втората световна война, с подема в икономическото и културното развитие на Княжеството, започва и по-интензивно търсене на собствена колективна идентичност. Нейно изражение в литературата е първата вълна на интерес към местните диалекти. Голяма част от творбите, написани на диалект, са аматьорски, най-често хумористични лирически творби с псевдофолклорно звучене и пренебрежима литературна стойност, които се изпълняват по семейни и общински празненства.

Сред по-значимите представители на диалектната проза са Ида Оспелт-Аман (1899–1996) и най-вече Едвин Нут (1922–1991). Подобно на повечето други лихтенщайнски творци, той е политически активен – секретар е на Прогресивната гражданска партия и главен редактор на един от двата вестника на Княжеството *Лихтенщайнишес Фолксблат*. През 1955 г. Нут издава сборник лирика на книжовен немски език, и после чак през 1982 г. сборника на диалект „При кладенеца“. В следващите осем години до смъртта си публикува ежегодно по една книга с текстове на диалект, които тематично са потопени в спомените от

детството и младостта, а стилистично звучат като хроника. За да публикува лирическия си сборник „Самотен път“ през 1959 г., авторът създава собствено издателство – „Мадриза“. Творбите на Нут са изцяло ретроспективни, в патетично патриотичен тон и със спорна литературна стойност, но пък твърде показателни за консервативния и все още твърде затворен климат в Лихтенщайн през 50-те (Jahrbuch 7, Passage, 151).

Въпреки че творбите на диалект поставят ограничения както на темите, така и на потенциалните читатели, в Лихтенщайн има и „втора диалектната вълна“ през 80-те години. Тя също не е особено продуктивна в литературно отношение. Далеч по-смисленото ѝ изражение е интензивното проучване и описване на диалекти, обичаи, имена и родословия в опит да се изтъкне местното своеобразие, да се уплътни културната памет и да се почерпи самочувствие от спецификата на културното наследство в Лихтенщайн.

Затова пък още в началото на 70-те години новото поколение автори, вдъхновени от протестното напрежение в цяла Европа и преломите в други части на света, търси по-значими теми и по-адекватни на времето изразни средства. Чрез тях лихтенщайнската литературна сцена се разширява и осъвременява, осъществява контакт с „непознатия“ свят, най-вече чрез опита на съседните немскоезични страни, но нерядко и с преки отвъдокеански впечатления. Младите писатели интензивно наваксват пропуснатия авангард с неговите радикални жестове и усвояват актуалния през 60-те и 70-те (Виенски) акционизъм. Както лириката, така и прозата придобиват силно абстрактен, жанрово неопределен характер, най-често под формата на есеистично лирични импресии. Духът на анархизъм и провокация намира ясно графично изражение в пренебрегването на пунктуацията и главните букви, популярно през 70-те и 80-те години. Въпреки че този подход отдавна изгуби оригиналността си, някои автори продължават да го използват и до днес. Сред най-изявените от това поколение са Роберто Алтман (р. 1942), Ханс-Йорг Райнбергер (р. 1946), Еви Климанд (р. 1945) и др. Като повечето творци в Лихтенщайн те не ограничават дейността си само в сферата на литературата и още по-малко в един жанр, а същевременно са и

сред най-активните инициатори в изграждането на литературни организации и участници в различни културни инициативи и събития.

През 1978 г. учителят и публицист Манфред Шлап учредява лихтенщайнската секция на ПЕН-клуб. Днес в него членуват 35 местни автори. Особена заслуга за виталността на литературния живот има Роберт Алгойер – княжески съветник по въпросите на културата, президент на Културния съвет към правителството, един от основателите и пръв директор на Националната библиотека и Националния архив във Вадуц, издател и изследовател с многобройни публикации върху историята на Княжеството.

С идването на ново поколение автори, сред които Михаел Донхаузер (р. 1956), Ирен Ниг (р. 1955), Щефан Шпренгер (р. 1962), Хансйорг Квадерер (р. 1958) и много други настъпва чувствителна промяна на климата. Като своите предшественици те продължават да експериментират с жанрове и изразни средства и внасят теми от лихтенщайнската съвременност, които дотогава все още са табу – например ролята и значимостта на монархията, проблематичността на финансовия сектор в Лихтенщайн, разрушителната намеса на човека в ландшафта и др. От това поколение автори е и Йенс Дитмар (р. 1950), дългогодишен критик и издател. На него се дължи издаването на няколко антологии с кратки текстове за Лихтенщайн от местни и чуждестранни автори, които и досега са изходни точки в опознаването на Княжеството. От 2008 г. Дитмар пише и художествена проза.

Нотка екзотика в лихтенщайнската литература внася самолетният механик и пилот Курт Йегер (р. 1935). През 90-те години той започва да публикува романи, отразяващи дългогодишните му пътешествия в различни части на света, най-вече в Африка. Йегер е изключително продуктивен – издава нов роман почти всяка година, а в някои години и по два. Последният от тях е „Приключение в небето“ от 2016 г.

Най-младите съвременни лихтенщайнски писатели Патрик Болтсхаузер (р. 1972), Маурус Федершпийл (р. 1974), Амелия Блекууд (псевдоним на Мирям Байер-Щудер, р. 1976), Армин

Йори (р. 1978), Даниел Батлинер (р. 1988) и все повече други творят не само в традиционните жанрове, но експериментират и в съвсем нови като фентъзи, вампиризъм, Poetry Slam, интернет роман и др.

Наред с краткия преглед на обозримата лихтенщайнска литература сайтът на Литературния салон предлага и също така обозрим списък на всички книги от лихтенщайнски автори, излезли от 1897 г. до днес – общо 165 заглавия (Literatursalon Lichtenstein 2016). Въпреки че това начинание изглежда малко куриозно на фона на богатата литературна традиция на повечето европейски страни, то е показателно за Лихтенщайн в няколко отношения. На първо място заради откритостта, с която местната литературна общност изтъква липсата на дълга история. От друга страна такъв списък е изцяло в концепцията за последователно създаване на архив без пропуски, издирване и документиране на миналото и текущото творчество. Наред с това, особено при спомената липса на цялостна студия върху развитието на литературата на Княжеството, този регистър е ценен справочник за някои количествени характеристики на местната литературна продукция, както и за най-актуалните заглавия и автори.

Общите тенденции в непретенциозната история на лихтенщайнската художествена литература никак не са изненадващи. За близо век, от 1897 до 1980 г., са излезли общо 15 самостоятелни книги от местни автори. Чувствително увеличение на заглавията се забелязва едва в началото на XXI в. – от 2000 г. насам излизат по 3 до 12–15 заглавия годишно.

Наред с усилията за професионализиране на литературната дейност в Лихтенщайн и включването ѝ поне в регионалния контекст се стимулира и любителското писане. През 1996 г. Работната група за обучение на възрастни в Ешен издава сборника „Десет години поетични четения Ешен“, с който представя 38 автори със стихове, импресии, разсъждения по житейски въпроси, спомени, впечатления от ежедневието, природата и др. Както може да се очаква, тези кратки любителски текстове нямат особена литературна стойност, но са затрогващи с желанието за участие във и споделяне на някакъв вид творческа дейност

и разбира се, със своята непресторена и привързаност към малката родина. Местното им своеобразие и „домашно“ звучене се изразяват и в това, че голяма част от тях са написани на диалект, почти неразбираем за читатели извън неговите носители.

Малката лихтенщайнска литературна сцена се поддържа активна от няколко организации, които си сътрудничат и я насищат със събития. От 1991 г. по инициатива на Роман Банцер се провеждат Лихтенщайнските литературни дни (LieLit), от 1998 на всеки две години. С още по-голяма честота – поне четири пъти годишно – са литературните салони, инициатива на най-новото (от 2013 г.) литературно дружество ИГ Ворт (IG Wort) и Националната библиотека. Те осигуряват публичност и взаимни контакти най-вече за младите писатели от Лихтенщайн и съседните страни.

През 2001 г. като част от общоевропейска мрежа е учреден Литературхаус Лихтенщайн. Задачата му е да осигурява двупосочна международна връзка, да организира четения, срещи и други инициативи. От 2006 г. издава годишник, чрез който съвременните автори от Лихтенщайн, Германия, Австрия и Швейцария получават публичност, а читателите – пряка връзка с актуалната литературна продукция. Въпреки че повечето автори, макар и млади, не са дебютанти, голяма част от текстовете в годишниците оставят впечатлението за незрялост и недотам успешно подражателство. Нерядко стилът е едноизмерен, фабулата насилена, личи натрапчиво търсене на оригиналност и експеримент. Често композиционните и езиковите техники са самоцелни и формални; изразяват се най-вече във фрагментарност, честа и труднопроследима смяна на разказвача, предпочитание към 2 л. ед. ч. Познатият от предишните десетилетия интерес към творби на диалект все още се поддържа с по няколко текста в алманасите. Поради рецептивната им ограниченост те са ценни по-скоро като писмено съхранение на диалекта и свидетелство за привързаност към местното своеобразие.

Фактът, че някои от текстовете, включени в годишниците, са по-скоро на любителско ниво, би могъл да се обясни с вече многократно подчертаните специфики на лихтенщайнското културно развитие. Желанието на местните културни институции

и деятели за повече международна или най-малкото регионална видимост и участие на повече хора в културните инициативи може би в известна степен снижава критериите. От друга страна обаче именно натрупването на литературен текстов масив е абсолютно необходима фаза на културната еманципация и израстване.

От 2000 г. Лихтенщайн редовно е представен на Франкфуртския, а от скоро и на Лайпцигския панаир на книгата. Княжеството се включва във все повече международни инициативи и проекти, например в наградата на ЕС за литература, в мащабната международна мрежа за превод „Традуки“ и др.

МУЗИКА

Подобно на другите области на културата корените на музиката в Лихтенщайн са в народното творчество и обичаи. Специфичният за алпийските региони на Южна Германия, Швейцария и Австрия фолклорен стил на пеене йодел[6] (Jodeln) е разпространен и тук. Липсват обаче свидетелства за особено развит песенен и танцов фолклор (Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein, Band 2, 2013, с. 633). За начало на по-представителното музикално движение в региона на Боденското езеро, към който обикновено се причислява и Лихтенщайн, се приемат съставите за военна музика от края на XVIII и началото на XIX в. Придобиват популярност т.нар. турски състави – формации от голям тимпан, триангел, чинели и турски полумесец[7]. Военните оркестри стават все повече и все по-добри. Те са предшественици на днешните оркестри, чрез които навлиза културата на градските концерти. В Княжеството липсва организацията на градския музикален живот, въпреки че много хора са ангажирани в хорове или свирят на някакъв инструмент (Eichner 1992, 29–38).

[6] Специфична техника на пеене без думи, бърза смяна на фалцетен и гръден регистър.

[7] Вид музикален инструмент, jingling Johnny (англ.).

Във втората половина на XIX в. започва създаването на малки музикални дружества, състави и хорове, но повечето от тях не се възстановяват след прекъсването през Първата световна война. През 1879 г. във Вадуц се провежда първият певчески фестивал, в който участват няколко хорови състава от Лихтенщайн и близките швейцарски и австрийски селища. През 1886 г., отново във Вадуц, следва и първият местен фестивал за оркестри, предимно духови и струнни, с общо шест участващи състава (Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein, Band 2 2013, 635). В края на XIX и началото на XX в. в хода на усилията за утвърждаване на лихтенщайнски национален химн придобиват популярност патриотичните песни. Текстовете им често следват немския модел в този жанр и някои от тях звучат неуместно в лихтенщайнския исторически и културен контекст. Десетина композитори пишат музика по такива стихове, но те не придобиват особена популярност. Две от патриотичните песни с музика от Йозеф Габриел Райнбергер (1839–1901) са сред малкото, които се утвърждават трайно (J. Frommelt 2005, 34).

Безспорно той е най-значимият лихтенщайнски композитор и може би единственият с международно, при това неоспоримо, значение. Още много малък показва изключителен музикален талант, на 12 години вече учи в Мюнхенската консерватория, а на 19 самият той става учител по пиано, а малко по-късно и преподавател по хармония, контрапункт и история на музиката в Консерваторията в Мюнхен. Седем години по-късно Райнбергер е назначен за професор по орган и композиция в новосъздаденото Кралско баварско музикално училище. Следват още много длъжности и дългогодишно престижно участие в мюнхенския музикален живот. През 1899 г. е удостоен със званието „Доктор хонорис кауза“ на Философския факултет на Мюнхенския университет. Негова съпруга е поетесата Франциска (Фани) фон Хофнаас, авторка на някои от либретата, по които Райнбергер пише музика.

Богатото му творчество включва разнообразни жанрове: клавирни и органни творби, църковна и светска хорова музика, камерна музика, симфонии, увертюри, опери и др. Както бе споменато, негов е и проектът за органа в църквата „Св. Флорин“ във Вадуц.

През 1949 г. тленните му останки са пренесени от Мюнхен в гробището на църквата. В непосредствена близост се намира родната му къща, една от най-старите запазени постройки в Лихтенщайн. След реставрирането ѝ през 1967 г. в нея се помещава Музикалното училище, в което днес се обучават 2 600 млади музиканти. През 2003 г. е учредено и международно дружество на името на Райнбергер.

По повод 100-годишнината от рождението му през 1939 г. се провежда конкурс за изграждане на паметник. Както обикновено, основна роля в тази инициатива изиграва Антон Фромелт. Вероятно това е бил първият конкурс от такъв тип – използвани са формуляри на швейцарската комисия по изкуство, ръкописно пригодени за лихтенщайнските нужди (Kellenberger; Frommelt 1995, 149). От явилите се седем участници от Германия и Швейцария и двама от Лихтенщайн е избран швейцарският архитект и скулптор Франц Фишер. Той взима присърце изработката на паметника. Изхождайки от убеждението си, че мемориалната пластика трябва да е понятна и близка на обикновените хора, прибягва не до символични съдържания и алегорични фигури (Kellenberger; Frommelt 1995, 152), а изработва напълно реалистичен бюст на композитора, поставен пред родната му къща – Музикалното училище.

Сред малцината други композитори в Лихтенщайн и с далеч по-скромни възможности и творчество е споменатият вече художник Рудолф Шедлер, познат с дървените си пластики. Повечето от музикалните му композиции са в жанра на популярната песен и включват около 50 солови песни, 30 хорови произведения и 20 композиции за различни инструменти. Музикалното образование на Шедлер (пиано и хармония) е от ученическите му години. По-късно учи няколко семестъра в консерваторията в Базел с основна специалност „Орган“. За кратко посещава и уроци по композиция в Мюнхен. Осъзнавайки, че няма достатъчно специализирано образование и опит в композирането, Шедлер се обръща към по-утвърдени музиканти с молба за мнение и редакция, преди да публикува творбите си.

В първата половина на XX в. музикалният живот в Княже-

ството като цяло е на любителско ниво. Двете най-стари оперетни сцени в Балцерс (1913) и Вадуц (1940) възникват от аматьорски мъжки хорове и оркестри, които изнасят и театрални постановки.

Паралелно със стимулирането на непрофесионалните занимания с музика през 80-те години започва интензивно създаване на музикални дружества, институции, фестивали и инициативи. През 1988 г. е основан Лихтенщайнският камерен оркестър, който прераства в Симфоничен оркестър с 80 музиканти и разнообразна концертна програма.

Другата значима музикална институция в Княжеството е Оперното дружество – Вадуц. От основаването си през 1997 г. е поставило осем опери и няколко оперни концерта. В състава му участват предимно местни хорови изпълнители и солисти от региона. От същата година съществува и Liechtenstein Musical Company (LMC). Освен професионално подготвените мюзикъли, които се представят на всеки две години в Балцерс, оркестърът участва в концерти на операта, оперетата и други музикални формации. В репертоара му досега са „класически“ мюзикъли като „Коса“ (2014), „Аида“ (от Елтън Джон, 2012), „Кабаре“ (2008), „Евита“ (2004) и др.

Както в другите сфери на изкуството, малката музикалната сцена на Лихтенщайн се поделя между многобройни участници. Сред тях са Биг Бенд Лихтенщайн, Лихтенщайнският певчески съюз, Дружеството на духовите музиканти, китарен кръжок Ligita, клуб по хармоника, клуб по йодел, десетки хорове и музикални групи. Музикалната дейност в Княжеството се поддържа и от обичайното за региона сътрудничество между професионалисти и любители. Тя е далеч от елитарността на развитите европейски метрополи, но пък реалистичният ѝ приоритет е достъпност и участие на възможно най-много хора в творчески инициативи.

ТЕАТЪР И ТАНЦ

След десетилетия на изцяло любителски театрални представления и в контекста на авангардистките настроения сред тогавашните местни бунтари, отново благодарение на частна инициатива възниква една от първите модерни театрални формации. През 1964 г. Алоис Блюхер основава Кабаре „Кактус“ (едноименно с швейцарското на Алфред Расер от 1943 г.). От сцената му прозвучават първите сатири към обществото, политиците и манталитетните нагласи в Княжеството. Кабаре „Кактус“ не просъществува дълго, но става ядро на основания през 1970 г. Театер ам Кирхплац (ТаК) в Шаан. Той бързо се превръща в център не само на театралния, а и на културния живот въобще. ТаК става организатор или домакин на много различни събития, образователни поредици и занимания за деца, най-често в сътрудничество с други културни сдружения и групи. Представленията са от различно естество: театрални постановки, танц, кабаре, концерти. На сцената му редовно гостуват и чуждестранни творци, оркестри и ансамбли с регионално и дори световно значение. В киносалона ТаКино към театъра се прожектират студийни филми, а след реконструкцията през 1972 г. се открива и художествена галерия.

Кабаретната традиция в Лихтенщайн е продължена през 1994 г. от Das Liechtensteiner Gabarett (LiGA), създадено от братята Инго и Матиас Оспелт и Марко Шедлер. До 2006 г. те представят ежегодна кабаретна програма, в която основни теми са „своеобразията“ на лихтенщайнската политика и манталитет. След това екипът на LiGA създава следващата си инициатива – Дас Шльослекелер (Das Schlösslekeller) – като място за камерно сценично изкуство и специална подкрепа за начинаещи творци.

Лихтенщайн има и Младежки театър (Junges Theater Liechtenstein), който с помощта на професионален ръководител от 2001 г. дава ежегодни представления.

Сред няколкото непрофесионални театрални трупи по-амбициозни цели си поставя Театър „Карусел“, създаден през 2004 г. в Ешен от единадесет любители на сценичното изкуство.

Намерението им е да поставят веднъж годишно представление, за предпочитане от областта на булевардния (развлекателен) театър. Актьорите са както от Лихтенщайн, така и от Австрия и Швейцария. С помощта на специалисти – режисьори, сценографи и др., се работи за повишаване на професионализма и качеството на любителския театър, отново с акцент върху изявата на млади таланти. Театър „Карусел“ използва сцената на ТаКино в Шаан.

Танцовото изкуство в Лихтенщайн се представлява основно от възпитаниците на Барбара Киндле, бивша учителка по спорт в гимназията. Още през 1977 г. тя започва да води избираем курс по джаз танци. Интересът е толкова голям, че възниква идеята да се създаде Танцарена Лихтенщайн. До края на 80-те години заниманията се провеждат в спортни зали в Шаан и Вадуц, а от 1991 г. клубът има собствено танцово студио „BaKi“ в Тризен. Представят се пред публика танцови спектакли, мюзикъли и приказки. Танцьорите редовно участват и в оперети, модни ревюта, фестивали и др. Хореограф и ръководител на всички представления е създателката на клуба Барбара Киндле.

МУЗЕИ

В последните години на XIX и най-вече в първите десетилетия на XX в. Княжеството изгубва многобройни артефакти с културна стойност, най-вече праисторически и римски обекти: украшения или фрагменти от бронз, оръжия, легионерски шлемове от началото на I в. и римски монети от IV в. Въпреки че голяма част от археологическите находки стават плячка на иманяри, те не са унищожени, а продадени – предимно на Националния музей в Брегенц в съседната австрийска област Форарлберг и на швейцарски музеи (N. Hasler 1998, 407).

Значимостта на културното наследство започва да се отразява в административни актове в края на XIX в. През 1888 г. е издадена правителствена разпоредба, с която за продажбата на антикварни предмети се изисква изрично разрешение и се поставя

срок от три дни за деклариране на новооткрити археологически находки. За съжаление особено подобрение на ситуацията не настъпва (N. Hasler 1998, 408). По инициатива на Историческото дружество през 1944 г. е приет закон за защита на паметниците на културата, заменен от нов през 1977 г.

През втората половина на XX в. в Княжеството се създават и развиват музеите, които днес са основни фактори в съхраняването на културното наследство и поддържането на интензивен културен живот.

НАЦИОНАЛЕН МУЗЕЙ

Още в края на XIX в., скоро след постъпването си на длъжност, княжеският наместник Фридрих Щелваг фон Карион (1852–1896) планира създаването на музей в замъка Вадуц, най-вече за да се възпрепятства изнасянето на културни обекти от Лихтенщайн. Идеята му е музеят да има три отдела: един за антики и ценности, един природо-исторически и един с произведения на местната индустрия и занаяти (N. Hasler 1998, 406). Намерението е подкрепено от княз Йохан II. Той предоставя помещения в замъка, където да бъдат изложени събраните обекти. От 1910 г. Историческо дружество на Княжество Лихтенщайн поема поддръжката и разширяването на колекцията.

В следващите десетилетия музеят се помещава в различни сгради, включително в тези на правителството и кметството. През 1967 г. държавата купува бившата гостилница „При орела“ във Вадуц, прави основна реконструкция и през 1972 г. в нея се открива Лихтенщайнският национален музей (Liechtensteinisches Landesmuseum). В същата година се учредява и едноименна фондация, която поема от Историческото дружество отговорността за поддръжката на музея. През 1992 г. той е затворен за няколко години заради щети по сградата, причинени от строеж в съседство. Открит е отново през 2003 г. след основен ремонт и разширяване на сградата.

Най-новата колекция, с която Княжеството се гордее, е откритата през 2015 г. в Английската сграда „Съкровищница“ като нов отдел към Националния музей. Гръмкият надслов „От

Княжеството през света към космоса“ загатва съдържанието на колекцията. По-голямата част от ценните експонати са притежание на княжеската фамилия, някои от тях с четиривековна история. Друг акцент представляват ценни предмети от колекцията на изтъкнатия лихтенщайнски колекционер Адулф Петер Гооп (1921–2011), който през 2010 г. я дарява на държавата. Тя съдържа най-богатата извън Русия сбирка от яйца на Фаберже и почти всички картини от поредицата „Пътуване по Рейн“ на Йохан Лудвиг Блойлер (1792–1850).

В новооткритата лихтенщайнска „Съкровищница“ е представена и първата пощенска марка от 1912 г. – портрет на княз Йохан II. Неин създател е художникът Коломан Мозер, един от основоположниците на Виенския сецесион и Виенските работилници (Wiener Werkstätte).

„Космическата перспектива“ в мотото на експозицията се основава на пет лунни отломъка от мисиите Аполо 11 и Аполо 17, подарени на държавата от американския президент Никсън. Тази чест е оказана на Княжеството заради произведеното от местната фирма „Балцерс АГ“ защитно покритие на космическите кораби, използвани при експедициите (Zeitz, Die Schätze Liechtensteins. 2015, 10).

Към Националния музей се числят още два музея: откритият през 1994 г. Етнографски музей в Шеленберг, а от 2006 г. и Пощенският музей във Вадуц.

ПОЩЕНСКИЯТ МУЗЕЙ е открит през 1936 г., а от 1957 г. се помещава в Английската сграда във Вадуц. В него се проследява историята на филателията и пощата в Лихтенщайн. В колекцията му се пазят всички издадени от самото начало през 1912 г. пощенски марки, които бързо придобиват световна слава заради сложната си техника на изработка, а за Княжеството десетилетия наред са един от основните източници на приходи. В Пощенския музей могат да се разгледат оригинални проекти и скици на марки, както и документи и инструменти от лихтенщайнската пощенска история.

Другият филиал на Националния музей – **ЕТНОГРАФСКИЯТ МУЗЕЙ (HEIMATMUSEUM)** – се помещава в къща, построена през 1518 г. изцяло от дърво в типичен за тогавашното време стил. Наречена е Бийдерманхаус – по фамилното име на семейството, което я обитава в периода 1814–1964 г. В течение на вековното си съществуване къщата три пъти е била разглобявана и сглобявана отново на различни места в местността Шеленберг (съответно през 1687 и 1793/94 и 1992/93 г.). В Етнографския музей могат да се разгледат мебели, предмети от бита, инструменти и други вещи, които създават представа за начина на живот през вековете. От 1993 г. къщата е със статут на защитен паметник на културата, а от следващата година е музей. Той е отворен за посещения от април до октомври, но само в два следобеда в месеца.

ВАЛЗИЙСКИ МУЗЕЙ (WALSERMUSEUM). През 1961 г. по инициатива на свещеника Енгелберт Бухер (1913–2005) в 300-годишна къща е открит Музеят на валзийците. Той съхранява и представя историята и бита на тази народностна група, заселила се през XIV в. във високопланинската област Тризенберг. През 1981 г. музеят е преместен в друга сграда на центъра на общината. В партерното помещение може да се разгледа и постоянна експозиция на дървените пластики на Рудолф Шедлер.

Грижата за опазването и опознаването на лихтенщайнските обичаи и бит се поддържа от още няколко музея и обекта с етнографски характер: Pfrundhaus в Ешен, Küefer-Martins-Huus (защитени постройки) в Ругел, MuseumMura в Маурен и др. Музейното разнообразие в Лихтенщайн се допълва от DoMus (Dorfmuseum Schaan, Galerie und Museum), Музей на антиките в Шаан (Antikmuseum Schaan) и Ски музей във Вадуц.

ОБОБЩЕНИЕ

Доминиращите фактори в развитието на лихтенщайнското общество – съзнание за общност и способност за постигане на съгласие чрез успешни механизми на самоуправление, подчертана привързаност към традицията, но и (предпазлива) откритост за новости – правят възможна перспективата за устойчиво развитие и успехи и в сферата на културата. Благосъстоянието, постигнато още в първите следвоенни години, позволява придобиването на многобройни ценни творби от световен ранг. По-голямата част от артефактите, с които Лихтенщайн днес се гордее, са били или все още са притежание на княжеската династия или други частни колекционери. Плодотворното сътрудничество между меценатите и държавата отдавна се е утвърдило като успешен модел на културна политика с полза за всички участващи в него, не на последно място за творците и тяхната публика.

След няколко десетилетия интензивно наваксване на пропуснатото днес продължава стремежът към разнообразие и новаторство, но най-вече към професионализиране и профилиране, без това да означава отказ от широкото участие на любителите. Дори напротив, повече от 10% от населението членува в дружества и клубове в една или повече области на изкуството, така че е не просто публика, а пряк участник в културния живот (Brandt 2015, 12).

Въпреки разбираемите преувеличения в някои информационни кампании и изследователски текстове може да се каже, че лихтенщайнските културни дейци и институции имат реалистични очаквания и цели: възползвайки се по напълно естествен начин от предимството да е във високоразвитата немскоезична среда, културата на малко известното Княжество да устрои в нея своя собствена ниша. С други думи, еманципацията от богатата култура на съседните Швейцария и Австрия би била смислена и постижима само ако е частична.

В представянето на Министерството на външните отношения, образованието и културата на правителствения сайт една от декларираните цели на културната политика е поддържането на лихтенщайнската национална идентичност. Следващата глава представлява опит за скициране на този сложен, но интересен и особено значим феномен – при всички условности и рискове на изследването му.

ЛИХТЕНЩАЙНСКАТА ИДЕНТИЧНОСТ

Феноменът колективна, в частност национална, идентичност от десетилетия е във фокуса на неизброими научни изследвания, най-често с интердисциплинарни подстъпи към неговите същност и проявления. Преплитанията и напластяванията на принципни аспекти и конкретни случаи, както и тяхната променливост не позволяват еднозначно тълкуване и поддържат въпроса за националната идентичност винаги открит. Теоретичен екскурс към неизчерпаемия проблем за същността, границите и формите на нацията и националната идентичност с позоваване на еталонните изследвания на А. Смит, Ъ. Гелнър, Б. Андерсън и многобройни други по-стари и по-нови концепции би бил прекалено обширен за границите на това изложение. Затова в хода му ще бъдат споменати само няколко основни положения, за да послужат като опорни точки. Това се отнася в частност и за въпроса има ли въобще лихтенщайнска нация, за да се говори за нейна национална идентичност.

Съвсем обобщено казано: няма обективни критерии за „констатиране“ на наличието на нация. Всяко общество в определени, приемани за „национални“, граници има специфично развитие, повлияно от многобройни и взаимно обвързани фактори за формирането на национално самосъзнание. Това прави твърдението, че дадено общество в суверенна държава е или не е нация, в голяма степен зависимо от субективните възгледи и пристрастия на автора.

Колективната идентичност като унаследена или избрана принадлежност (Kellenberger 1996, 22) изразява желанието на дадена общност да намери мястото си в света и да направи част от него своя собствена, разпознаваема както за колектива, така и за непринадлежащите към него. Същевременно това очертаване на граници е търсене на признание и деклариране на привързаност към определени ценности. Заедно с това историческата и културната памет осигуряват приемственост, която балансира непрекъснатите промени, особено ускорени в последните десетилетия. Все по-ясно става, че въпреки предимствата и неизбежността на глобализацията и транскултурализацията повечето хора продължават да имат потребност от определени граници и те нерядко са именно тези на националната държава. Организираното, йерархизирано пространство на сигурност, стабилност и идентификация, което тя по правило създава, служи като утвърден ориентир в свръхдецентрализираното, а вече и дигитализирано глобално общество. Така че „завръщането към традиционния модел на национална идентичност не би следвало да се отхвърля като анахронизъм при процесите на глобализация“ (Петкова 2013, 55).

Безспорно е, че две от същностните условия за формирането на колективна идентичност – континуитет и общност (Kellenberger 1996, 21), в Княжеството са налице, както и достатъчно други фактори, характерни за модерните нации: общи територия, история, език, религия, правна система и най-важното – воля и чувство за съпринадлежност към това общество.

Колкото и парадоксално да звучи, именно за държава джудже като Лихтенщайн националната идентичност е от ключово значение и има своите стабилни основания. Тя поддържа самочувствието и спойката на тази миниатюрна страна, суверенна от векове, но по-скоро незначителна в международен план освен с ролята си на финансов център. Всеобщото благосъстояние на лихтенщайнските граждани в последните десетилетия се оказва основен, макар и силно оспорван компонент на колективната им идентичност. По-устойчиви заради историческата си вкорененост са други фактори: привързаността както към монархията, така и към комуналното самоуправление, към спецификите, произтичащи от изключително малката територия, към местния диалект, традициите и др.

Върху чувствителния терен на въпроса за колективната, респ. национална, идентичност лихтенщайнските изследователи стъпват много предпазливо. Повечето от тях признават, че формулирането на някакви ясни очертания и съдържание им се изплъзва. И едва ли би могло да бъде другояче – усещането за неуловимост придружава всяко занимание с този абстрактен, дифузен, променлив и силно зависим от личната перспектива конструкт. По-проблематичен изглежда опитът на други автори

да отричат съществуването на колективна, респ. културна и/или национална, лихтенщайнска идентичност въобще, срв. Брунхард (R. Brunhart 2005, 7). В своето изследване върху лихтенщайнската колективна идентичност Гщьол цитира следното мнение на Амелунксен:

> Причината тук да не се развие нация не е в малката територия на страната, а във факта, че гражданите ѝ много късно стигат до политическо волеизявление, до социокултурна самостоятелност. Народът на Лихтенщайн в предишните векове почти не е бил питан дали и как иска да оформи своето съжителство и бъдеще (Gstöhl, Wir sind wer! Wer sind wir? 1999, 15).

Разбира се, това становище има своите основания, но повдига най-малко две възражения. Първо, както бе показано в историческия преглед, лихтенщайнците векове наред упражняват местно самоуправление и пряко определят голяма част от правилата на живота в общността. Второ, спрямо каква мярка волеизявлението на лихтенщайнските граждани започва твърде късно, за да е значимо в процеса на национално осъзнаване? Дори ако в сравнение с други европейски държави то действително е закъсняло, това прави ли го нелегитимно и недостатъчно за формирането на лихтенщайнска нация? Ярък пример е „закъснялата нация“ Германия, чието съществуване едва ли някой би оспорил. Ако по-голямата част от бурния XIX в. за германските територии преминава в неуспешни опити за създаване на държава и придобиване на демократични граждански права, почти анонимното Княжество, практически отдавна суверенно, през 1806 г. получава и международноправно потвърждение на своята независимост. Фактът, че общностите и техните идентичности са конструирани, а не есенциални, оставя голяма свобода за решението кои елементи пораждат идентичност, в какви отношения са помежду си, доколко и откога са релевантни за процесите на консолидиране и т.н. Затова и няма пречки формирането на лихтенщайнска нация и нейната идентичност да се

разглежда като един от всички частни случаи в неговия специфичен политически и културен контекст.

Въпреки съмненията, критиките и подчертаването на особеностите на лихтенщайнската колективна идентичност, някои местни изследователи без специални уговорки я приемат именно за национална. Сред тях е един от най-уважаваните учени в полето на социалните науки в съвременен Лихтенщайн Вилфрид Марксер. Своето обширно изследване от 2006 г., многократно цитирано в следващите страници, той озаглавява „Анкета относно националната идентичност на Лихтенщайн“ (Marxer, Umfrage Nationale Identität Liechtensteins – Dokumentation 2006), без да проблематизира понятието „национална идентичност“. Очевидно не подлага на съмнение съществуването ѝ, а освен това предлага широкообхватно емпирично изследване, което разкрива разнообразни нейни аспекти. Настоящото изложение изхожда от това, че лихтенщайнска национална идентичност има, колкото и проблематична да е тя, и представлява опит да се разкрият няколко от основните ѝ компоненти.

Безспорно е, че спецификите на Княжеството го отличават твърде много от повечето европейски национални държави. От една страна тук са налице суверенитет, обща история, институции, закони и най-вече съзнание и воля за принадлежност към общността. В същото време липсват типичните за формиране на национална идеология елементи: естетизиране на славни моменти в историята и образи на национални герои, отпор срещу някакъв дългогодишен общ враг, самостойни език и култура. Освен това геополитическите обстоятелства правят практически невъзможно развитието на войнстващ национализъм в Княжеството. Политическото, общественото и културното му развитие в огромна степен го определя като сателит на съседните две държави. В същото време обаче нарастването на благосъстоянието и самочувствието на населението през втората половина на XX в. засилва желанието на институциите да демонстрират собствена, донякъде независима от Швейцария и Австрия политика, без да предприемат крайни и рисковани стъпки. Полагат се непрестанни усилия

за изграждането на забележим и характерен собствен колективен образ във всички области на политическия и културния живот.

Опитите да се дефинират по-конкретно аспектите на националната идентичност в Лихтенщайн през последните десетилетия поставят в центъра на дискусиите именно въпроса за самостойността на държавата и културата. Хубавото в лихтенщайнския случай е, че комплексът за историческа и културна малоценност е осъзнат и преработен, поради което и неболезнен и дори е превърнат в харесвана местна особеност. Лихтенщайн непрекъснато потвърждава своето място в обозримите граници на региона и в разумното съотнасяне спрямо Австрия и Швейцария, не търси компенсиране в грандомански проекции и изобретяване на несъществуващо величие. Колективното чувство на удовлетвореност от обстоятелствата, каквито са, и осъзнаването, че пътят на Лихтенщайн няма нито минало, нито бъдеще извън регионалната обвързаност, създават основа, която не се подлага на съмнение. Върху нея в последните десетилетия се изгражда една по-скоро крехка обвивка от строго локални особености, някакъв вид „микроидентичност“, която да бъде по мярка на лихтенщайнската „микронация“.

Както ще стане ясно по-долу, идентичностен проблем се оказват не малката територия и негероичното минало, а общественото и индивидуално благосъстояние. Повечето автори оспорват пригодността му да представлява ядро за изграждане на национална идентичност, а след международното дискредитиране на Княжеството като данъчен оазис подлагат на сериозна критика лицемерието и липсата на самокритичност на лихтенщайнското общество.

В геополитическото, социалното и културното развитие на Княжеството са малко нещата, които не са странни – за щастие в повечето случаи по един безобиден или дори симпатичен начин. Дълго време ключовият, макар и неточен въпрос „Какви са лихтенщайнците?“, получава апофатическия отговор: нито швейцарци, нито австрийци. Вековната историческа, културна и икономическа обвързаност с двете съседни страни е отразена в кратък и ясен автостереотип: „Има поговорка: лихтенщайнецът търси в Швейцария кесията, а в Австрия – сърцето“ (Schlapp 1980, 52). Вариация на това саморазбиране Джордж Майкс формулира иронично: „Със сърцата си сме в Австрия, а с умовете в Швейцария, казват лихтенщайнците, ако не ги слуша швейцарец“. Той открива отражение на тази двойственост и в домовете им: „Външно къщите им по швейцарски блестят от чистота, а вътре цари симпатичната австрийска немарливост“ (Mikes 2000, 17). Друг автор пък открива ясно доловима нотка южняшки, романски чар: „Съвсем осезаемо във въздуха на Лихтенщайн се носи една мекота и дори само по нея бихме усетили, че римляните дълго време са пребивавали тук, ако не го знаехме от историята“. Според него името Вадуц също има римска етимология – Vallis dulcis (сладка долина), от което после германите извели Вадуц (Combarnous 2003, 103). Това обяснение звучи наистина очарователно, но според съвременната топономастика името Вадуц се извежда от стародеторомански, водейки назад до латинското *aquaeductus*.

Рейн и Алпите са основни идентификационни топоси за региона на немскоезичните страни. Боденското езеро – общата водна граница между Германия, Швейцария и Австрия, е друг обединяващ географски и културен фактор. Докато търсят някаква есенциална своя идентичност, лихтенщайнците се чувстват по-скоро удобно в тесните предели на своята родина (Kellenberger 1996, 30). Освен това е безспорно, че страната е особен до куриозност исторически конструкт, а тази изключителност подхранва националната гордост. Поданиците на Княжеството възприемат себе си като галеници на съдбата. Без да се смущават особено, повечето местни изследователи изхождат от твърдението, че родината им е твърде незначителна, за да бъде обезпокоявана от някого.

Приемането на тази историческа незначителност никак не пречи на лихтенщайнците да са доволни от гражданството и местожителството си, без да влагат особен патос. В представителното проучване върху лихтенщайнската национална идентичност отпреди десет години 43% от запитаните твърдят, че много се гордеят да са лихтенщайнци, за също толкова (44%) това важи само донякъде, а едва 6% посочват, че никак

не се гордеят (Marxer, Umfrage Nationale Identität Liechtensteins – Dokumentation 2006, 68). В следващите страници, които разглеждат по-отблизо основните компоненти на местната национална идентичност, данни от това проучване често ще бъдат използвани за илюстриране на определени нагласи в лихтенщайнското общество.

ЕЛЕМЕНТИ НА ИДЕНТИЧНОСТТА

В изследването си върху лихтенщайнската колективна идентичност Зиглинде Гщьол привежда резултати от анкета, проведена през 1998 г. На въпроса кои са типично лихтенщайнските особености повечето запитани са дали следните отговори: алеманският диалект, историята, културното, географското и социалното обкръжение, монархията и държавната принадлежност. Авторката се изненадва, че сред тези лихтенщайнски „особености" не са намерили място неутралитетът и липсата на армия, комуналната автономност и пряката демокрация, много по-развити, отколкото в Швейцария, както и регионалната интеграция (Gstöhl, Wir sind wer! Wer sind wir? 1999, 18). Известно е, че отговорите твърде често зависят от начина, по който са зададени въпросите. В изненадата на Гщьол обаче проличава желанието и нетърпението да чуе съвсем конкретни неща. И разочарование, че в самия край на XX в. лихтенщайнците все още не свързват колективния си образ с някакви белези на по-зряло политическо и обществено съзнание, а най-вече с традиционни от векове, по-скоро културни, при това регионални обстоятелства. Въпросът защо дадена общност се идентифицира с едни неща, а не (и) с други, може да получи различни отговори, но те никога няма да са еднозначни и окончателни. Опитът да се моделира гъвкавото, изплъзващо се явление „колективна идентичност" по определен *желан* модел крие риска от насилване и неискреност. Затова, освен неуспешен, е и безсмислен.

Гщьол определя лихтенщайнската колективна идентичност като латентна и дефинирана чрез отрицание (Gstöhl, Wir sind wer! Wer sind wir? 1999, 17). Тя вменява на обществото дефицити като политическа незаинтересованост и фиксиране върху финансовото благосъстояние. „Постматериалистичната епоха все още не е настъпила. Визии, динамика, иновации, инициативност и креативност за нас все още са чужди думи – както впрочем и идентичност" (Gstöhl, Wir sind wer! Wer sind wir? 1999, 11). Това твърдение е проблематично не само защото е силно обобщаващо, а и защото всъщност се опровергава от съвременното икономическо и обществено развитие на страната. Освен това авторката предпоставя някакви „положителни" параметри на идентичност, очакването за адекватност спрямо по-общи, да кажем, присъщи на западните общества ценности, каквито Княжеството според нея няма. От една страна то е в сърцето на западноевропейската цивилизационна система, но историческото и обществото му развитие са толкова специфични, че го отличават съществено от повечето европейски страни и в много отношения го характеризират като мета частен случай на Швейцария (Gstöhl, Wir sind wer! Wer sind wir? 1999, 24).

В изграждането на колективната идентичност по сложен начин си взаимодействат прилики и различия с други общности, причастност и разграничаване, рационални избори и емоционални привързаности. Те изцяло са в сила и за Лихтенщайн. Разочарованието на някои автори, че колективният образ на родината им не е достатъчно привлекателен и зрял, а конституиращите го елементи са някак съмнителни, неблагоприлично егоистични, е понятна и напълно естествена нагласа. Да се твърди обаче, че идентичност няма, само защото е нехаресвана, е поредно завъртане на онзи омагьосан кръг от фалшива самооценка, която повечето от тях критикуват.

Сред утвърдените автостереотипи в Лихтенщайн и до днес се посочват спестовността, разумността, „алеманският" скептицизъм към новото. Разбира се, такива обобщения по принцип са спорни, а и проучването на Марксер показва съществено изместване на колективните нагласи от тези стереотипи. Той констатира видимо желание за обновление и напредък, но непременно при запазване на реда, сигурността, яснотата на обстоятелствата, без резки промени и поемане на излиш-

ни рискове (Marxer, Umfrage Nationale Identität Liechtensteins – Dokumentation 2006, 78–86). В анкетата се установява, че с най-голяма важност лично за анкетираните са ландшафтът (88%), историята на страната (75%), силата ѝ като финансов център (72%), обичаите (66%), монархията (65%) и местните диалекти (62%) (Marxer, Umfrage Nationale Identität Liechtensteins – Dokumentation 2006).

РЕЛИГИЯ

Религията е фактор с безспорно силно значение както за персоналната, така и за колективната идентичност. Обвързаността на Княжеството с двете му съседни страни по интересен начин се отразява и в сферата на вероизповеданията. Многовековното политическо и културно влияние на Хабсбургска империя не допуска проникването на протестантизма в Княжеството въпреки съседството с Швейцария. От друга страна обаче до края на 90-те години на XX в. то е институционално обвързано със западната си съседка, бидейки част от диоцеза на епископия Кур. Обособяването му в самостоятелна архиепископия през 1997 г. е прекъсване на една вековна връзка като демонстрация на автономност и жест на нараснало национално самочувствие. Според немалко политици и изследователи обаче това самоизолиране в търсене на съмнителна църковнойерархична идентичност е безсмислено, защото миниатюрната архиепископия Вадуц не е способна да води самостоятелен, реален църковен живот (Biedermann 2001, 27). Редица обстоятелства около отделянето го обременяват с обществено неодобрение и дискредитират двете институции с огромно влияние – Църквата и княза.

Отпечатъкът на католицизма върху културното и общественото развитие на Княжеството е една от най-съществените му характеристики. Както бе посочено по-горе, чак до началото на XX в. по-голямата част от сътвореното във и за Лихтенщайн в архитектурата и изкуството е поръчано и изработено в католическата църковна традиция. Все пак дълбоката секуларизация на християнска Европа, макар и със закъснение, достига

и Лихтенщайн. В процеса на вътрешно- и външнополитическо еманципиране, започнал през 60-те години, много лихтенщайнци се отдалечават от църквата и свеждат връзката си с нея до един номинален католицизъм.

ЕЗИК/ДИАЛЕКТ

В Лихтенщайн официален е швейцарският вариант на книжовния немски език, но 75% от населението използва в ежедневието някой от местните диалекти. „Медиалната диглосия“ (говори се на диалект, а се пише на книжовен език) се изразява и в това, че повечето деца усвояват езика първо в диалектната му форма и едва в училище започват да учат книжовната (Banzer 1998, 155). Тъй като диалектите нямат правописни правила, те са въпрос изцяло на лично усещане. То получава най-ярък израз в публикуването на лирика на диалект, което за някои автори и до днес е начин да демонстрират локалната си идентичност.

Макар и сходни с говорите в съседната австрийска област Форарлберг и с тенденции към уеднаквяване (Banzer 1998, 150), диалектите в Лихтенщайн са няколко – колкото и странно да звучи, всяко селище има свой местен говор. Сред тях особено се откроява валзийският диалект.

Съвсем близо до Лихтенщайн минава не само древният римският път Via Mala, но и романо-германската езикова граница. Романският езиков субстрат придава на лихтенщайнските диалекти звучене, което според Хинтбрунер го прави мелодичен като никой друг от немските диалекти (Hiltbrunner 2000, 71). И ако това е въпрос изцяло на субективно възприятие, извън съмнение е най-важната му роля – да бъде средство за опазване на местната традиция, белег на историчност и непренебрежим елемент на персоналната и колективната идентичност.

ИСТОРИЯ

Анонимността и изостаналостта съпътстват малкото княжество чак до късните десетилетия на XX в. По силата на щастливи исторически обстоятелства то остава пощадено от повечето катаклизми в Европа, но и изключено от значимите културни и социални процеси. Няколко характеристики на историческото развитие на Лихтенщайн са се утвърдили като безспорни: първо, „външнополитическа незабележимост“ и „лишена от зрелищност история“ (Längle 2001, 69); второ, „получен“, а не извоюван суверенитет, „случил се“ вследствие на поредица от извънредно благоприятни исторически обстоятелства; и трето, липсата на врагове, национални герои и митологеми, така продуктивни в конструирането на идентичността на повечето нации. Княжеството търси своите специфични разграничения спрямо две напълно благоразположени съседни държави, от които е силно зависимо в политическо, икономическо и културно отношение.

Липсата на драматизъм и героичност в историята на страната се изразява в няколко основни факта. Държавата възниква не в хода на завоевателни или освободителни войни и революции, а чрез търговска сделка. Династичното име на купувача става и име на бъдещото княжество. Резиденциите на князете Фон Лихтенщайн са във Виена и Прага и до 1842 г. те нито веднъж не са посетили малкото си алпийско владение. Ако за повечето страни извоюването на суверенитет де факто предхожда признаването му де юре, в лихтенщайнския случай е обратното. Фактическата и юридическа независимост, получена през 1806 г. и потвърдена от Виенския конгрес, също не е съпътствана от особени трудности.

Не е изненадващо, че Лихтенщайн никога не е бил в състояние да поддържа собствена войска, освен малък контингент в рамките на Германския съюз и няколко десетки войници в Наполеоновия Рейнски съюз. Кратката „история на дипломацията“ на Лихтенщайн също не е лишена от куриоз – според историците в хода на по-важните си занимания и подготовката за учредяване на Германския райх пруските политици са забравили да

сключат мирен договор специално с тази незначителна, но суверенна държавица. Този факт е по-скоро в редицата анекдоти, които добронамерено компенсират липсата на международна значимост. Неутралитетът, който Лихтенщайн напълно логично избира, а и липсата на военна традиция въобще, са причина гражданите му да не са развили чувство за военна представителност.

Революционните вълнения в Европа през 1848 г. засягат и малкото княжество, макар и без особени сътресения. Със своя призив на народа да се гледа като на граждани, а не като на поданици, историкът Петер Кайзер задава мото на гражданската еманципация. Тя се превръща във важна обществена задача и ядро за изграждане на собствена колективна идентичност. В обръщение към сънародниците си от ноември 1848 г. Кайзер призовава не към бунт, а към спокойствие, смирение, лична и колективна отговорност на гражданите, недопускане на необмислени действия. Той смята, че положението на страната не е толкова лошо, но на хората им липсва самоувереност и смелост. Въпреки бедността, дълговете и малката територия, плодородието на земята и собствените сили са източник на надежда. Кайзер подчертава, че много от проблемите на големите страни са спестени на Лихтенщайн: запазени са редът, спокойствието и законността, свободата не се е изродила в беззаконие, а това според него са най-ценните условия, за да не настъпят насилие, тирания и произвол. Законността изисква гражданите да уважават властите и да се подчиняват на разпорежданията им и по този начин да покажат, че са свободни граждани – само справедливият може да очаква в отговор справедливост.

Кайзер съвсем реалистично оценява външнополитическата позиция на своята малка страна – безопасна, но изискваща уважение. Той настоява пред своите сънародници, че Лихтенщайн не бива да търси подобрение на положението си чрез присъединяване към друга, по-голяма държава, да се намесва в работите на съседите, нито пък да разчита прекалено много на чужда помощ, например на германска, защото тя може да се окаже твърде скъпа. Напълно в духа на традиционната алпийска независимост Кайзер смята, че най-добре е този, който разчита на

себе си. Затова и Лихтенщайн, макар да е малка и слаба държава, трябва да е независима, но вярна на княза, собствените си закони и конституцията на Германския съюз.

В обобщение на поучителния си текст авторът напомня на сънародниците си, че в основата на големите злини са два порока: незнанието, защото то превръща хората в инструменти на лукави интереси, и себичността, защото тя е разрушителна за всяка общност. Затова и двата стълба, чрез които всеки разумен народ трябва да противостои на външни заплахи и на които да крепи обществото си, са училището и религията (Kaiser, An meine Landsleute! 2000, 86–88).

Обръщението на Кайзер показва, че подобно на повечето други обстоятелства в развитието на лихтенщайнската държава и нейното общество желанието за гражданска еманципация тече в спокойните води на умереността, законността и придържането към доказали се традиции. Именно тези характерни за лихтенщайнското население разумност, прагматизъм, овладяност се приемат за част от причините страната да запази своята независимост, да се предпази от погрешни решения и търпеливо да изчака слабостта ѝ да се превърне в сила.

Век по-късно Георг Малин потвърждава тази нагласа, като твърди, че защитните механизми на малките държави включват „лукавство, ум, изобретателност, скромност и търпение“ (Malin 1984, 109). И още:

> Нищо не стои на малкия така зле, както надменността и арогантността; когато джуджетата се правят на великани, смешното често се обръща в противно (Malin 1984, 122).

Историята на Княжеството през втората половина на XIX в. е под знака на два „брака по сметка“ – първо с Австрия, а после с Швейцария. В една своя реч през 70-те години престолонаследникът Ханс Адам II описва това обстоятелство с крилатата фраза, че Лихтенщайн просто е преминал от една раница в друга (Kellenberger 1996, 41).

Близо двадесет години по-рано, по повод 150-годишнината от държавния суверенитет, сп. *Маулвурф* (12/1956, с. 3) публикува негово читателско писмо, в което той подчертава ползите от доскорошната икономическа изостаналост на страната си:

> Ако се проследи историята на Лихтенщайн, ще се установи, че тази страна е запазила независимостта си не само благодарение на „службата на наемните войници“ и дипломатическата находчивост на моите предци, а заради *стратегическата и икономическата си незначителност*. Можем само да предполагаме, но лично аз съм убеден, че ако тогава имаше технически високоразвита икономика, с каквато разполага днес, Лихтенщайн нямаше да може да предотврати насилственото си присъединяване към Третия райх (Kellenberger 1996, 47).

Тъкмо незначителността изглежда е безспорният фактор, на който Лихтенщайн дължи щастливата си съдба. Малкото владение няколко пъти е било заплашвано от анексия или продажба, но дори тези опасности не са били особено големи и благоприятното стечение на обстоятелствата неведнъж са го запазвали. Тук не е имало революционни вълнения и освободителни войни, а това обуславя липсата както на национални герои, така и на национални врагове – нещо, с което малко държави могат да се похвалят. За повечето страни образите на съседите и променялите се през вековете държавни граници са натоварени с болезнени и трудно преодолими исторически ресентименти. За Лихтенщайн обаче съседните Австрия и Швейцария не само предлагат военен заслон, икономическа изгода и културен фундамент, но и не са проявявали сериозен интерес към териториално присъединяване на малкото княжество. Именно частичните зависимости, прикрепянето и адаптирането към други държави са се оказали успешната стратегия за оцеляване и опазване на суверенитета му.

Лихтенщайнците не изпитват особено притеснение от липсата на героично минало. Има обаче един случай, който им дава основателен повод за гордост. Както България се гордее със спасяването на своите евреи, Княжеството изтъква заслугите си за спасяването на 500 руснаци в самия край на Втората световна война. Вместо да ги репатрира и с това да ги изложи на сигурна

смърт при режима на Сталин, населението на Лихтенщайн, по онова време наброяващо 12 141 бедни жители, ги укрива, осигурява им щедра двегодишна издръжка, а после поема и разходите по емигрирането им в Аржентина. Първоначално властите са против тези действия и настояват за репатрирането на войниците, но след граждански протести все пак се съгласяват да ги приемат. В следващите години този акт започва да се представя като официална държавна реакция на Лихтенщайн, да се героизира и да се използва за подхранване на националната гордост. През 1980 г. в Хинтершеленберг, на границата с Австрия, е поставена паметна плоча със следния надпис:

> Тук, в Хинтершеленберг, в нощта на 2-ри срещу 3-ти май 1945 г. търсещите убежище около 500 души от Първа руска национална армия на Германския Вермахт под командването на генерал-майор А. Холмстън-Смисловски в пълно бойно снаряжение прекосиха границата на Великия германски райх с Лихтенщайн. В странноприемница „При лъва“ се проведоха първоначалните преговори, които доведоха до предоставяне на убежище от страна на Княжество Лихтенщайн. Така Лихтенщайн е единствената страна, която се противопостави на съветските изисквания за репатриране. След две години и половина на руснаците беше осигурена емиграция в страна по техен избор.

Макар и само няколко дни преди безусловната капитулация на Третия райх, реакцията на местното население е проява на доблест в лицето на два гиганта – един победител и един победен. Страна с размерите на Лихтенщайн практически няма други средства да окаже съпротива и да изрази позиция, освен с такива жестове на хуманитарна грижа. Десетилетия по-късно тя продължава да е един от основните акценти на външната политика на Княжеството. Украинският художник Иван Мясоедов, който по това време живее в Лихтенщайн, представя съотношението на силите между СССР и Княжеството в една своя алегория – „Мечка и пиленце“.

Много години по-късно Лихтенщайн отново дава символичен отпор на съветската агресия – дипломатически и икономически. Заради нахлуването на съветските войски в Афганистан Княжеството отменя емисията на серията пощенски марки „Летни олимпийски игри Москва 1980“, от което претърпява загуби за милиони (Schlapp 1980, 216).

Според находчивата метафора на Георг Малин в малката държава няма пътници, всички са от екипажа (Malin 1984, 122). Той оспорва мнението на цитирания от него Карл Шедлер, че Лихтенщайн няма „ресурс и сила да изгради държава“, и смята, че именно от „малката територия могат да израснат сила, самоувереност и идентичност“ (Malin 1984, 124).

МОНАРХИЯ

Нека припомним, че Алоис II е първият княз от династията Лихтенщайн, удостоил владението си с лично посещение през 1842 г.; Франц Йозеф II пък е първият княз, заселил се постоянно в страната през 1938 г., а синът му, настоящият монарх Ханс Адам II, е първият, израснал и ходил на училище тук. Изграждането на близка връзка между монарха и немногобройните му поданици е отнело близо век, но затова пък тя е скрепена не само конституционно, но и емоционално. И до днес монархическата институция и личността на княза са от изключителна важност за повечето граждани на Лихтенщайн. Според местните хора трогателен израз на това отношение е непосредственият поздрав към княза „Hoi Fürscht!“ (Schlapp 1980, 30)[1].

На дълбоко вкорененатa монархическа институция в Лихтенщайн се поставят ограничения от конституцията и политическата практика. Правомощията на суверена се поделят между народа и княза. Съчетанието от представителна и пряка демокрация и монархия Кибер сполучливо нарича народно княжество. Според него тази форма отговаря най-точно на по-

[1] „Здрасти, княже!“ (Hoi Fürscht! – нем.) – местен вариант на книжовния поздрав Hallo и произношението на Fürst в южнонемските говори, Д.Д.

литическите потребности на лихтенщайнските граждани. Сред тях се радва на популярност обичайният промонархически аргумент, че князът представлява последната независима инстанция, която стои над партийните противоречия и гарантира приемственост и стабилност (Schlapp 1980, 118).

Институцията и княжеската фамилия се радват на преобладаващото одобрение на гражданите, а мнозина го определят дори като култово. Историческата и емоционалната обвързаност между монарха и неговите поданици представлява силен идентификационен импулс. Освен това монархията в Лихтенщайн се свързва пряко с икономическото благоденствие на държавата. Няколко пъти князът се е намесвал с лични средства за разрешаване на трудни ситуации. Днес той не се възползва от полагащата му се по конституция издръжка, а я дарява обратно на държавата. Колективното чувство на благодарност към княжеското семейство се дължи и на факта, че по време на Втората световна война именно неговите връзки с влиятелни политици от Великите сили изиграват основна роля за запазването на държавния суверенитет (Längle 2001, 60).

Един от лайтмотивите на местната идентичност е успешното съчетаване на монархия и демокрация. От време на време идилията между княз и народ се смущава от прояви на демократично разногласие или републикански повеи. Най-значимото им проявление е т.нар. конституционен спор от 90-те години, който завършва през 2003 г. с обновена конституция и представлява значим праг в най-новата история на Княжеството. През 1993 г., още в началото на кризата, князът заявява пред парламента, че в такава малка държава няма смисъл от монарх с представителни функции, Лихтенщайн не само дължи съществуването си като държава на политическото решение на владетеля, но и „винаги е имал полза от решенията на съответния княз“ (Kellenberger 1996, 44). Поддръжниците му действително се опасяват от загуба на идентичност, ако Лихтенщайн престане да бъде монархия и князът се върне във Виена. Страховете имат и чисто икономическо изражение, защото ако князът се оттегли, ще го направи заедно с капиталите си. Очевидно привързаността към княза е не само емоционална, а и финансова.

Лихтенщайн става независим, преди идеята за нация да се развие и узрее, но тази независимост се крепи от княжеския род Фон Лихтенщайн. От своя страна икономически напълно безинтересното малко княжество е необходимо на династията заради титлата, която ѝ носи. Поради тази взаимна зависимост Брунхарт говори за „феодална идентичност“, разпознаваема и до днес (R. Brunhart 2005, 7). Въпреки че в анализа си подчертава двустранната полза за населението и княжеската фамилия, особено след преместването на резиденцията и капиталите ѝ от Виена във Вадуц, авторът твърди, че липсват рационални аргументи в подкрепа на монархическия модел, а устойчивостта му идва по-скоро от емоционалната нагласа на поданиците: страх от промяна, от загуба на влияние, стабилност и сигурност, недоверие в демократично избраните институции. В съответствие с декларираната си антимонархическа нагласа авторът тълкува тази неувереност, това политическо „непълнолетие“ като страх от поемане на отговорност, така че според него с подкрепата си за княза лихтенщайнците демонстрират по-скоро антидемократична, отколкото конкретно монархическа позиция. Това твърдение звучи по-скоро предубедено, отколкото убедително; независимо как ще бъдат обяснени монархическите пристрастия на гражданите на Лихтенщайн, практиката на пряка демокрация и комунално самоуправление е толкова дълбоко исторически и социално вкоренена, че на нея обществото дължи и държи поне толкова, колкото и на княжеската институция.

Ралф Келенбергер също си служи с опозицията разум и чувства при анализа на политическия модел в Княжеството. Според него в конституционноправен смисъл лихтенщайнската идентичност има две измерения: рационално се избира демократичният, а емоционално монархическият елемент (Kellenberger 1996, 57). Без да се оспорват ирационалните аспекти на някои политически решения и привързаности, нито пък доказаните (особено в миналото по-скоро рационални) взаимни ползи за княза и народа, може да се обобщи: исторически обусловено е населението на Лихтенщайн да обвързва държавността си с наследствената монархия, и то не толкова защото не познава друг принцип, а защото няма достатъчно основания за недоволство

от познания. Двата стълба – княжеска власт и местно самоуправление, са така устойчиви не само защото са традиционни, а и защото са доказали ефективното си взаимодействие.

През 2010 г., няколко години след турбуленциите около личността и институцията на княза, Ханс Адам II публикува книга с програмното заглавие „Държавата през третото хилядолетие“. В нея той взима отношение по основни въпроси на държавността, за да утвърди чрез аргументи и примери своята управленска концепция. На въпроса на свой приятел, професор по философия на правото, към коя област може да се причисли книгата му – труд по конституционно право, политически манифест, мемоари или история, Ханс Адам отговоря, че все повече я оприличава на готварска книга с политически рецепти, които неговото семейство събира от векове, а самият той – от десетилетия. Целта е една: да направи държавата през третото хилядолетие по-добро място за възможно най-много хора (Liechtenstein 2010, 7). След дългогодишен дипломатически опит и като глава на една малка, но модерна и богата държава, сега е убеден в следния принцип: „Не питай какво гражданинът може да направи за държавата, а какво държавата може да направи за гражданина по-добре от която и да е друга организация“ (Liechtenstein 2010, 8). Крилатата фраза на Дж. Ф. Кенеди, когото Ханс Адам II е познавал лично, е придобила за него ключово значение с преобърнат смисъл. Това мото подчертава нагласата му на монарх, но звучи привлекателно и за републиканци, защото съдържа основния елемент на всяко държавно управление: грижа и отговорност за поданиците, респ. гражданите.

Същевременно князът не пропуска още в предговора недвусмислено да наблегне и на другия основополагащ принцип в обществено-политическия живот на Лихтенщайн: самоопределението и местното самоуправление. Пренебрегването на смислеността и ефикасността им илюстрира с разпадането на многонационални държави и други мащабни формации (деколонизацията в Азия и Африка, разпадането на СССР и Югославия, сепаратистките настроения в Квебек, създаването на кантона Юра в Швейцария и др.).

В хода на изложението си Ханс Адам засяга и други ключови за Лихтенщайн въпроси. Той признава, че подготвяйки се за княз на една толкова малка държава, задълбочено е изследвал принципа „колкото повече, толкова по-добре“. За негово удовлетворение бързото икономическо развитие на Лихтенщайн от края на войната насам доказва, че този принцип не е универсален и в много случаи отношението големина – мощ на държавата не е правопропорционално. Той не пропуска възможността да полира образа на Княжеството си, като напомня, че обратно на честите твърдения, успехът на страната се дължи не толкова на финансовите услуги, туризма и издаването на пощенски марки, колкото на индустриализацията. Съвсем в съзвучие с консервативните възгледи, подобаващи на монарх, авторът подчертава, че оспорването на държавния авторитет е антична утопия (напр. гръцката анархия), опровергана от историческия опит. Неприкосновеността на частната собственост като организационен принцип на обществото е необходимо, но далеч не достатъчно условие за стабилността му, защото предполага солидна правна система, чието поддържане без държавни механизми е крайно съмнително.

През 2000 г. князът става инициатор и дарител за създаването на Лихтенщайн институт по самоопределение (Liechtenstein-Institute on Self-Determination) в Принстън, чрез който популяризира не само своята малко известна страна, но и ключовите за нея принципи на държавно устройство (Liechtenstein 2010, 23).

В хода на споменатия конституционен спор Ханс Адам II предлага проект за конституция на Лихтенщайн, която съдържа възможност за отхвърляне на монархията с референдум и замяната на княжеската институция с президентска. Такива настроения засега няма, а и князът не дава поводи да бъде нежелан.

Както в Швейцария, така и в Лихтенщайн има ясно изразена подозрителност към етатизма и бдителност по отношение на закони, които биха ограничили свободата на гражданите. Те знаят „как се прави държава с малко държава“ (Schlapp 1980, 91), защото и в това отношение отдават приоритет на качеството, а не на количеството.

Двете най-големи партии в Лихтенщайн имат трудно различими консервативни концепции и програми, но пък верни избиратели, които по правило не сменят лагера. Вероятно защото в това едва ли има голям смисъл – основната критика към политическия живот е именно, че практически опозиция почти липсва, а и няма много чести поводи за сериозни спорове и дебати. Една от многобройните духовитости за куриозите в страната е, че парламентът се състои от любители депутати, чиято основна задача е да адаптират швейцарското и/или австрийското законодателство към местните условия.

НАЦИОНАЛЕН ПРАЗНИК И ХИМН

Датата на националния празник на Лихтенщайн, 15 август, обединява два определящи елемента на лихтенщайнската колективна идентичност: принадлежността към католицизма и верността към княжеската институция. На този ден Църквата отбелязва Възнесение (в православните страни Успение) Богородично, а на 16 август е рожденият ден на вече покойния княз Франц Йозеф II. Премествайки местожителството си в замъка във Вадуц, той създава прецедент в историята на династията и Княжеството. Вероятно именно това е бил решаващият подтик две години по-късно, през 1940 г., 15 август да бъде избран за дата на националния празник. Година след смъртта на княз Франц Йозеф II през 1989 г. тя е потвърдена, но първоначалната ѝ връзка с рождения му ден е заместена с по-абстрактен и осъвременен смисъл: „изповядване на общодържавните основни ценности и чувство на съпринадлежност“ (Kellenberger 1996, 68). И до днес честванията на националния празник са повод за непосредствена среща на княжеската фамилия с поданиците.

Химнът на Княжество Лихтенщайн като един от символите на национална идентичност заслужава особено внимание, защото променливата му история е показателна за важни нагласи и процеси в страната.

Най-голямата му особеност е мелодията – английският химн „God save the King (Queen)“. Тържествената творба с оспорвано авторство много бързо след създаването си става популярна и в континентална Европа с адаптиран спрямо обстоятелствата текст. Първата страна извън британските владения, която усвоява мелодията като химн за краля, е Дания. Прусия и повечето други страни от Германския съюз, Швейцария (от 1820 до 1961) и дори Швеция и Русия също я използват за свои национални химни (J. Frommelt 2005, 22). Музикалният резонанс на мелодията е толкова силен, че тя става основа за вариации в произведенията на десетки европейски композитори, сред които Йохан Кристиан Бах, Бетховен, Брамс, Хендел, Паганини, Верди и др. (J. Frommelt 2005, 59).

Затова не е странно, че химнът е познат дори в затънтеното Княжество. Още през 1895 г. някак естествено той се определя като национален химн (J. Frommelt 2005, 10), въпреки че ще мине близо век, докато получи този официален статут. Най-старата записана нотна версия на химна в Лихтенщайн е открита в партитури на Флориан Киндле (1838–1909) от Тризен, автор на над 60 композиции (обработки на танци, концертни пиеси и църковни химни) за основания от него през 1862 г. духов квинтет (J. Frommelt 2005, 31).

Големите спорове от втората половина на XIX в. предизвиква всъщност текстът. Приема се почти без съмнение, че негов автор е швейцарският каплан Якоб Йозеф Яух и че той го е написал с конкретното намерение да бъде национален химн на Лихтенщайн (J. Frommelt 2005, 26). Яух идва през 1852 г. като свещеник в Балцерс с много напредничави идеи извън духовната област. Опитва се да направи нововъведения в образованието и селското стопанство. Очевидно обаче опитите му за модернизация срещат съпротива, защото само четири години по-късно се налага да напусне Лихтенщайн и да замине с швейцарски военен контингент за Палермо, където и умира през 1859 г. (J. Frommelt 2005, 25).

В хода на зараждащите се национални движения в цяла Европа през XIX в. изразите в текста „на германския Рейн“, „германското отечество“ и „германски страж“ започват да смущават патриотично настроените кръгове, въпреки че се отнасят до членството на Лихтенщайн в Рейнския, а по-късно и в Герман-

ския съюз (1806 респ. 1866 г.). „Германският Рейн“ е заменен с „младия Рейн“ още преди 1850 г. и в края на века тази фраза става устойчив образ в колективното съзнание, намирайки израз и в други текстове. Част от по-будните лихтенщайнски граждани, които живеят в Швейцария, първи започват да се тревожат от заплахата за малката им родина от надигащия се германския империализъм. Още преди края на Първата световна война Густав Алфонс Мат (1891–1966), живеещ в Швейцария лихтенщайнски търговец и историк, е един от активистите и автор на променен текст на химна, който публикува на 15.06.1918 г. във в. *Оберрайнише Нахрихтен*. Пресата в Княжеството обаче оказва обратна тяга – присъствието на „германския“ елемент все още се възприема като есенциален за лихтенщайнската идентичност. Реакцията на в. *Лихтенщайнер Фолксблат* от 28.06.1918 г. е еднозначна. В статия със заглавие „Нашият национален химн“ се казва:

> По желание на мнозина накратко ще се върнем на дописка относно нашия народен химн, публикувана в бр. 25 на *Оберрайнише Нахрихтен*. На г-н подателя със сигурност не му липсват добра воля и добро намерение. Изглежда обаче му убягва чувството за германското и германската общност. Според него нашият обичен Рейн и още по-обична малка страна изведнъж вече не са германски! Ние и нашият Рейн обаче сме германски – макар и не имперски германски – такива искаме и ще останем по Божията воля. А нашия стар достоен химн ще оставим както си е. Във всеки случай той не бива да бъде обезобразен от звучни фрази и неверни думи (J. Frommelt 2005, 41).

След Първата световна война спорът за химна за кратко отшумява. Противоречията между реформаторите и германофилите обаче не престават и в началото на 30-те ескалират. Чести поводи за конфликти между местни младежки организации и членове на Хитлерюгенд са именно патриотичните песни, в които едните пеят за „младия Рейн“ и „скъпото отечество“, а другите – за „германския Рейн“ и „германското отечество“ (J. Frommelt 2005, 42). Кулминация на споровете настъпва около

1938–1940 г., когато национализмът намира свои страстни привърженици и в Лихтенщайн. Статия в органа на тяхното движение в. *Дер Умбрух* от 13.10.1940 г. заклеймява като предателство към родината опита да се зачеркне думата „германски“ от химна. Сред критиците на разграничаването на лихтенщайнската общност от германската е и художникът Рудолф Шедлер, поддръжник на националсоциалистическото движение и редовен автор в *Дер Умбрух*.

Годините на Втората световна война са твърде травматични дори за неутралното княжество, за да се отделя специално внимание на националния химн, но само няколко дни след края ѝ Г. А. Мат продължава своята мисия. В писмо до правителството той настоява остарелият текст да се осъвремени, особено с оглед на положението в Европа. Освен засилващото се чувство за национална идентичност все повече хора осъзнават, че всеки намек за подкрепа на великогерманския дух би бил пагубен. „Германското“ е толкова дискредитирано, че този път почти няма съпротива срещу промяната на текста. В нейна подкрепа с писмо до правителството се включва и престижното Историческо дружество. Още няколко опита да се официализира коригираният текст се провалят, но на 18.12.1963 г. парламентът най-после утвърждава за национален химн на Княжество Лихтенщайн текста на Яух с променени фрази и съкратен до две строфи. И до днес обаче специален закон за химна като национален символ няма (J. Frommelt 2005, 45–46).

Тази демонстрация на национално самочувствие предизвиква незабавна саркастична реакция в австрийската преса. Само няколко дни след парламентарното решение в. *Форарлбергер Нахрихтен* (22.12.1963) публикува следната бележка:

> …Право на лихтенщайнците е да не искат повече да са германци, но донякъде и тази нагласа е остаряла, защото въпреки освобождаването от множество политически травми се оказа, че германската култура е толкова стара и добра, че думата „германски“ все пак не може да се остави само на една отминала епоха и един насилнически режим, който е злоупотребил с нея. Сега можем да

> очакваме с интерес дали лихтенщайнците в бъдеще ще откажат да приемат като платежно средство германската марка и в международните си отношения ще говорят просто за марка (J. Frommelt 2005, 47).

Язвителността на тези редове недвусмислено показва нараненото самочувствие и проблематичната идентичност на една бивша вековна империя. След края на Първата световна война Австрия е сведена до малка алпийска република с ограничено влияние и по неизбежност част от немскоезичната културна общност, която освен всичко друго изгубва и икономическото си доминиране в Лихтенщайн в полза на Швейцария. Затова сарказмът в статията е насочен и към „специалитета“ на вече укрепналото и забогатяло Княжество – финансовата „услужливост“ в международен план.

Затова пък швейцарската позиция съвсем логично е в подкрепа на лихтенщайнската поне по две причини. От една страна самата Швейцария не желае да се идентифицира с Германия само заради употребата на немски език в част от държавата. От друга страна тясното обвързване с Княжеството има столетна история, потвърдена през 20-те години с валутния и митнически съюз. Промяната на текста на лихтенщайнския химн става повод за размяна на дописки в пресата между Швейцария и Австрия в опит да защитят собствените си политически модел и национална идентичност и не на последно място да покажат кой има по-голямо влияние в Княжеството – дълговековната консервативна австрийска традиция или също толкова дълговековният швейцарски либерален път. Затова не е изненадващо, че в. *Нойе Цюрихер Нахрихтен* публикува отговор на австрийската дописка под заглавие „Съседско заяждане“:

> Странна е критиката към решението на лихтенщайнците. Определението „германски“ се промени или поне се стесни. Онова, което преди сто години се отнасяше предимно към културните или широките географски измерения на тогавашния Германски съюз, доста се промени спрямо понятието имперскогермански (reichsdeutsch), респ. федералногермански (bundesdeutsch). Навремето ние в Швейцария предотвратихме нежеланите политически смислови асоциации, привиквайки да говорим за немскоезична вместо за германска Швейцария... Сега лихтенщайнците следват нашия пример. Това, че именно форарлбергски орган става адвокат на накърнената германска общност (Deutschtum), е забележително, да не кажем нещо повече (J. Frommelt 2005, 47).

Размяната на остроти и намеци за исторически загуби продължава с официалната реакция на Вадуц. На 27.12.1963 г. пресслужбата на правителството изпраща на в. *Форарлбергер Нахрихтен* следното съобщение:

> На първо място решително отхвърляме обозначаването на нашия парламент като „швейцарски помощник“. Авторът на тези редове изглежда е изостанал по отношение на чувството за такт и учтивост. По останалите позиции може да се каже, че Лихтенщайн като суверенна държава може сама да решава дали е уместна промяна на националния ѝ химн или не. Други държави вече неведнъж са променяли както националния си химн, така и държавната си форма... Ще се наложи да признаят, че историческото развитие отдавна направи неактуални за лихтенщайнския химн думите „горе, на германския Рейн“ и „в германското отечество“ (J. Frommelt 2005, 49).

Зад дипломатичния тон на дописката за пореден път недвусмислено прозвучава напомнянето, че Република Австрия е само остатък от могъщата Хабсбургска империя с произтичащите от това ефекти в политически и културен план.

Всъщност случаят с лихтенщайнския химн не е уникален. Някои от най-влиятелните европейски страни също са предприемали много промени в текста на химните си (Великобритания, Германия, Австрия, Швейцария и др.), и то чак до 90-те

години на XX в., а за да избегнат излишни напрежения около интерпретацията, някои държави са приели само инструментално изпълнение на националния си химн.

Така или иначе промените в текста са факт. За самите поданици обаче остават някои смущаващи обстоятелства. Според дългогодишна традиция изпълнението на химна е съпроводено с вдигане на дясната ръка. Въпреки че този жест твърде много напомня хитлеристкия поздрав и е притеснителен най-вече за чужденците, тази практика се запазва до 80-те години. По-младите поколения вече я игнорират. Необратимо компрометирани са и изразите на възхвала „hoch“ (във втората строфа на химна) и „heil“. По тази причина, а и заради различната нагласа на съвременните хора много патриотични песни от първите десетилетия на XX в. вече не се изпълняват. През 1990 г. дългогодишният изследовател на историята на химна Йозеф Фромелт провежда анкета, за да установи актуалното отношение към него. Особено интересни са резултатите от въпроса дали при изпълнението на втората строфа запитаните вдигат ръка според традицията. 135 от 260 запитани са отговорили утвърдително. Най-често посочените причини са „в чест на княза“ (48), „заради традицията“ (38) и „защото всички го правят“ (21). Сред отрицателните 106 отговора причините са: „напомня хитлеристкия поздрав“ (39), „неактуален култ към личността“ (21), „като критика към държавния глава“ (14), „не съм патриот/не съм националист“ (12) и др. (J. Frommelt 2005, 63).

Един от най-вълнуващите поводи, по които прозвучават националните химни, са спортните победи. Покрай успехите през 80-те години на лихтенщайнските скиори Хани и Анди Венцел, Паул Фромелт, Вили Фромелт и др. химнът на Княжеството става популярен сред международната общност. Изненадани да чуят познатата мелодия на „God save the Queen“, много композитори предлагат услугите си да напишат нова мелодия, смятайки, че дотогава неизвестната държава джудже няма собствен ресурс да го направи (J. Frommelt 2005, 54). През 1983 г. правителството възлага на Йозеф Фромелт на основата на различните вариации да разработи мелодия. Той предлага три версии, едната от които е приета за официална месец по-късно.

Дългогодишните спорове около утвърждаването на националния химн са показателни в няколко отношения. От една страна безспорна е принадлежността на Лихтенщайн към могъщата немскоезична общност и зависимостта му от нея. От друга страна обаче става ясно, че колкото и малко и периферно да е Княжеството, промените в геополитическите и културните обстоятелства го карат да търси не просто *някаква* колективна, а конкретно *национална* идентичност. Тя се легитимира и подхранва най-вече от статуса му на суверенитет. За разлика от много държави в Европа, които се конституират на основата на нацията, специфичното обществено развитие в Лихтенщайн, независимо княжество още от 1806 г., трасира обратния път – от държава към нация.

В по-общ план споровете по текста на химна разкриват комплексния и проблематичен смисъл на понятието „германски“, респ. „немски“. От преплитането и разграниченията между езиковите, политическите и културните му измерения произтичат многобройни и трудно разрешими въпроси, които нямат еднозначен отговор и са силно зависими от конкретния контекст.

ВЪНШНА ПОЛИТИКА

За страна с абсурдно малки размери, шеста сред най-малките в света, е трудно да придобие международно влияние с политически средства. „Лихтенщайн отново и отново трябва да си напомня, че иска да е държава. И винаги ще се трябва да се бори срещу неудобството на своята малка територия“ (Batliner 2001, 12). В пряк и преносен смисъл тя няма необходимото пространството, за да развие мащабни идеи и акции. Според Георг Малин тесните граници обуславят ограничените възгледи; нито подкрепата, нито съпротивата на обществото са достатъчно големи – „липсата на резонанс в малките общности е латентна опасност“ (Malin 1984, 123). Наред с това: фактът, че голяма част от хората се познават лично, на пръв поглед се тълкува като човечност, но пък „мнимата предвидимост на обществото може да доведе до охладняване на отношенията в ущърб на спонтанността,

сърдечността, откритостта и готовността за разбиране“ (Malin 1984, 123). Малин смята, че един от най-тежките проблеми на микродържавата е създаването на същинска идентичност и възможността държавната общност да се приема като самопонятна. Въпреки това той настоява, че всяка държава, независимо колко е малка, трябва да поеме отговорността, произтичаща от този статут, и „не може безнаказано да има претенция за държавност, но същевременно да се измъква от отговорността да действа и изглежда като държава“. Това се отнася в частност и за външната политика, която малките държави нерядко пренебрегват именно с оправданието, че са твърде неспособни да окажат значимо влияние (Malin 1984, 122).

Благоприятно преодоляло много превратности на европейската история, след Втората световна война Княжеството е изправено пред предизвикателството да се утвърди не само в икономическо, но и във външнополитическо отношение. През 1972 г. юристът д-р Херберт Виле, по-късно зам. министър-председател, пише, че гражданите на Лихтенщайн все още са с нагласа от XIX в., при която държавата не означава много за тях. Това слабо изразено съзнание за държавност потвърждават и други изследователи. Едно от най-ярките му изражения е допитване през 1972 г. относно това дали Лихтенщайн да влезе като кантон в пределите на Швейцария. Резултатът е категоричен – 85% против с довода, че това е „безсмислена идея“. От една страна той показва, че държавното самосъзнание на лихтенщайнското население може да е латентно и аморфно, но не липсва – дори в контекста на много тясна обвързаност с Швейцария. От друга страна обаче е показателно, че такова предложение не само се е зародило, но и е било разглеждано достатъчно сериозно, за да се постави на общонародно гласуване. При това идеята е възприета като безсмислена, но не и като скандална, шокираща, недопустима, каквато би се сторила на гражданите на повечето други страни. Този пример е ярко свидетелство за характерната, но трудно определима позиция на Княжеството между самостоятелност и зависимост, при това без чувство на особен дискомфорт от това.

Точно двадесет години по-късно лихтенщайнските политици и граждани демонстрират напреднала еманципация от западната си съседка. Референдум за членство в ЕИП се провежда след този в Швейцария, но обратно на отрицателния вот на швейцарците поданиците на Княжеството гласуват за членство. Две години по-рано Княжеството е станало член и на ООН. От 70-те години се включва в редица други международни организации (1975 г. – КССЕ, днес ОССЕ, 1978 г. – Съвет на Европа, 1991 г. – EFTA, 1995 г. – ЕИП и СТО, 2008 г. – Шенген), но подобно на Швейцария отказва членство в Европейския съюз.

> Исторически погледнато външната политика на Лихтенщайн винаги е била същевременно и интеграционна политика. От Свещената римска империя през Рейнския съюз, Германския съюз и отношенията с Австро-Унгария, а после и с Швейцария, до членството в ЕИП Лихтенщайн винаги е делегирал правомощия на други страни (O. Hasler 2001, 42).

Засилващата се международна интеграция очевидно е успешната стратегия за укрепване на собствената държавност, международния престиж и икономическо преуспяване на малкото княжество. За държави от неговия ранг обаче възможностите да се ангажират със значими проблеми са ограничени. Затова тяхното външнополитическо профилиране се нуждае от ясно дефиниран, конкретен ангажимент по специфични, по-скоро извънредни теми в областта на „меката сила“ – човешки права, хуманитарна помощ и зачитане на международното право (Längle 2001, 65–66).

Проучването на Марксер върху лихтенщайнската национална идентичност от 2005 г. показва преобладаващо положителна нагласа на гражданите към международната интеграция на страната им. Повечето от тях приемат, че при наднационални проблеми, например замърсяването на околната среда, международните институции трябва да имат право да налагат решения (73%), и не смятат, че те отнемат твърде много власт от лихтенщайнското правителство (63%). В същото време обаче 56% от

запитаните смятат, че Княжеството трябва да следва интересите си, дори ако така би влязло в конфликт с други страни. Това не се отнася за случаи, в които страната им според тях е на погрешна позиция. 58% от анкетираните не смятат, че светът щеше да е по-добър, ако хората в другите страни бяха като лихтенщайнците, нито пък (46%), че страната им е по-добра от повечето останали (Marxer, Umfrage Nationale Identität Liechtensteins – Dokumentation 2006, 39–40). Тези отговори биха могли да се изтълкуват като проява на самокритичност, (външно)политическа зрялост и липса на пресилен патриотизъм, както и като желание да се изрази една осъзната политически коректна позиция, по-широк идентичностен хоризонт и откъсване от ограниченията на политическата и културната маргиналност.

БЛАГОСЪСТОЯНИЕ

Безспорно е, че формирането на специфично лихтенщайнска идентичност става доста късно, едва през XX в., и е съпроводено от благоприятни, макар и нерядко парадоксални обстоятелства. Сред тях особено значение като едно от ядрата на колективното себевъзприятие има материалното благосъстояние.

Лихтенщайн няма местна аристокрация, а буржоазна прослойка възниква много късно и остава малобройна. И без това закъснялата индустриализация е прекъсната от двете световни войни, така че до средата на XX в. страната остава почти изцяло аграрна и доста бедна. До 1930 г. около 1 500 лихтенщайнци емигрират в Америка.

Селският бит е определящ за идентичността на местното население. На този фон лихтенщайнското икономическо чудо след 50-те години изглежда още по-впечатляващо. Липсата на ресурси и икономическата изостаналост се превръщат в изходна точка за разумното насочване на усилията – висока специализация на производството, насочване към пазарни ниши и продуктова диверсификация. Лихтенщайн бързо се превръща във високо индустриализирана в различни браншове страна. Значими фактори за стремителното повишаване на благосъстоянието са ниските данъци и небюрократично административно обслужване, съчетани със стабилна политическа и отлично функционираща правна система. Доскоро неизвестното бедно княжество става изключително привлекателно за инвеститори. В периода 1954–1980 г. общите приходи на гражданите се увеличават 17 пъти (Schlapp 1980, 157).

Затова не е изненадващо, че тъкмо финансовият престиж се превръща в нов, но стабилен стълб на колективната идентичност в Лихтенщайн. Според някои автори „поради липса на нещо по-добро, националната му гордост се основава на постигнатото благосъстояние“ (Gstöhl, Wir sind wer! Wer sind wir? 1999, 23). Дори хората с нисък социален статус са обезпечени с изключително високи доходи (по-високи от тези в Швейцария), а безработица и бедност практически няма. Това неутрализира един от най-силните фактори за социално напрежение и недоволство.

Както беше посочено по-горе, през първата половина на XX в. пощенските марки са не само основен източник на бюджетни приходи, но и се превръщат в символ на държавен суверенитет. Райнер Фолкомер, директор на Националния и на Пощенския музей, обобщава голямото им значение така: „За лихтенщайнците пощенските марки са не просто филигранни произведения на изкуството, но и символизирана върху няколко квадратни сантиметра независимост“ (Zeitz, Die Schätze Liechtensteins. 2015, 10). Неслучайно през 70-те и 80-те години едно от най-популярните шеговити определения за Лихтенщайн в чуждестранните медии е „страна колкото пощенска марка“ (Schlapp 1980, 19).

Когато стане дума за „пощенските кутии“ обаче се отваря една болезнена за Княжеството тема: финансовият бранш, източник на (незнайно колко) много приходи за страната. Келенбергер използва за тясната връзка с Швейцария като финансов и икономически център следната метафора: „обвивката е в Лихтенщайн, а ядрото в Швейцария“ (Kellenberger 1996, 90). „Фирма пощенска кутия“ става нарицателно за несъществуваща стопанска дейност, която лихтенщайнското законодателство допуска с големи печалби за страната. Нарояват се неизвестен

брой фондации и попечителски фондове, за чиято истинска дейност също няма пълна яснота. Герард Батлинер смята, че проблемът откъде идват парите в Лихтенщайн са не толкова същинските афери, колкото множеството други сделки в сивата зона между моралност и аморалност (Kellenberger 1996, 88).

Според Шпренгер „наред с княза попечителят е една от най-важните фигури“ (Sprenger 2001, 155), около нея обаче няма вътрешен дискурс – приема се, че тя носи поне 60% от БВП и е по-добре да не става публично достояние точно по какъв начин. Авторът е един от най-изявените критици на компрометиращото колективно облагодетелстване. Взаимната икономическа обвързаност между княжеската династия, държавата и финансовия сектор Шпренгер тълкува и като фактор, възпрепятствал развитието на по-дълбоко общностно съзнание:

> Монархията служи за идентификация на народа и като притегателен фактор за чуждестранни средства. Страната като финансов център служи на княжеската фамилия за саниране на семейното имущество, а държавата Лихтенщайн – за защита на интересите на династията Лихтенщайн. Различните линии се пресичат едва в началото на 90-те години и създават фундаментална несигурност и същинска парализа: колективът е станал неспособен за реакция, защото десетилетия наред се е задоволявал с това да се възприема като сбор от частни интереси, а не е търсил свой образ като нещо цялостно (Sprenger 2001, 154–155).

Въпреки основателния критичен заряд в извода на Шпренгер той ми се струва проблематичен по две причини. От една страна поради самата презумпция, че лихтенщайнското общество не е изградило свой колективен образ. От друга – дори ако го приемем за вярно – че причината за това е в следването на частни икономически интереси. Нали именно те са един от основните двигатели на икономическото и обществено развитие във всяка държава, и то точно заради взаимната изгодност на частен и обществен интерес? Ако в Западна и Централна Европа

благодарение на частната инициатива и държавата настъпва масова индустриализация през XIX в., в Лихтенщайн това се случва почти сто години по-късно. Независимо че икономическият бум се дължи в огромна степен на подозрителна финансова политика, не може да се отрече заслугата на промишленото производство (по разбираеми причини официалните източници дори много повече наблягат на него). От бързото и сравнително лесно постигнато благосъстояние се възползва практически цялото население, затова не е изненадващо, че то се оказва продуктивно ядро за създаване на колективна идентичност. В твърдението на Шпренгер, макар и не безоснователно, се усеща силна нотка разочарование от няколко факта. Първо, че един от най-ярките компоненти на лихтенщайнската колективна идентичност е лишен от аурата на какъвто и да е идеализъм; второ, че – дори подчертано материалистичен – той оказва своето консолидиращо действие толкова късно; трето, че е дискредитиран в международен мащаб; и четвърто, че нелицеприятните разкрития не предизвикват особено разкаяние в лихтенщайнското общество.

През 2000 г. чуждестранните медии разкриват злоупотребите с финансовото и данъчното законодателство в Лихтенщайн, течащи от десетилетия по мрежата от държава, съд, банки, попечители и клиенти. Удобното колективно мълчание е нарушено, необезпокояваният дотогава остров на благоденствие е изправен пред сериозно изпитание за международния си престиж и необходимостта от преосмисляне на финансовите си практики. Правителството реагира с активна публична дипломация, възлага на две PR агенции да възстановят добрия имидж на Княжеството в чужбина, предприемат се редица законодателни промени. Авторите, писали по този проблем, обаче са единодушни, че лихтенщайнското общество се оказва безпомощно в тази криза на колективната си идентичност. След като дълги години за собствено удобство и изгода си е затваряло очите, след кратко объркване то реагира по същия начин – продължава да ги държи затворени. Отказва да прояви искрена самокритичност, да направи задълбочен анализ и продължава да се вълнува повече от това как се „продава“, а не какво всъщност се случва със и във него. Повечето изследователи твърдят, че това „неяс-

но отношение между идентичност и имидж“ (Schurti 2001, 130) е станало типично за Княжеството. Келенбергер потвърждава, че независимо от различните мнения твърде малко хора обръщат внимание на идентичността по същество, а предпоставят като решаващи за своята малка страна имиджа, външния облик, мнението на другите (Kellenberger 1996, 27).

Липсата на искрена и задълбочена работа по преработването на близкото минало в Лихтенщайн и до днес се критикува от мнозина. То хвърля сянка върху уж изчистения имидж на Княжеството, а тя вреди не толкова на престижа му в международен план, колкото на собствените му граждани – заради неспособността или по-скоро нежеланието да признаят неприятните факти, да поемат своята част от отговорността и да променят посоката. Шпренгер предлага изострено психологическо обяснение на този опит за хитруване със себе си и го полага в контекста на другите три значими събития в най-новата история на Княжеството:

> Възможно ли е Лихтенщайн да се поставя в тази неудобна ситуация, защото не смее да се изправи пред амбивалентността на парите си, и въпреки това по принуда търси опрощение, очистване? Възможно ли е последните години със създаването на архиепископията, конституционния спор и аферата за пране на пари да са не друго, а едно удължено самонаказание? (Sprenger 2001, 158).

Критичното преформулиране на представите за себе си, разкриването на нови, в случая неласкателни, аспекти на лихтенщайнската национална идентичност безспорно са болезнен и бавен процес. Няколко години след разкриването на скандалната финансова практика повечето автори са нетърпеливи да открият знаци на искрено, всеобщо и публично разкаяние. И тъй като не ги виждат, търсят по-дълбоки социокултурни причини:

> Неспособността за всякаква самокритичност върви ръка за ръка с една безгранична липса на чувство за хумор по отношение на тази раздута празна идентичност. Лихтенщайнските вицове са винаги за другите, тук не могат да се надсмиват над себе си (R. Nägele 2001, 85).

Негеле подчертава, че поради неспособността за критична саморефлексия кризата на колективната идентичност в Лихтенщайн се представя като следствие от външно нападение, враждебност и очерняне, а не като собствен проблем, който трябва да бъде анализиран, осъзнат и преодолян; Княжеството избира ролята на нападната жертва, а не на основателно критикуван прегрешил. Това обобщаващо твърдение, разбира се, е относително и оспоримо. Пет години след международното дискредитиране на страната анкетата на Марксер предоставя по-точни данни и все пак наличие на самокритичност при немалка част от анкетираните, а именно: 36% признават, че в днешен Лихтенщайн има някои неща, заради които се срамуват от страната си. Същевременно обаче 51% не намират такива основания (Marxer, Umfrage Nationale Identität Liechtensteins – Dokumentation 2006, 38).

Келенбергер засяга още един важен и може би пренебрегван аспект на колективната идентичност в Лихтенщайн.

> Благополучието влияе най-вече на личната идентичност и в по-малка степен на социалната или държавната. В Лихтенщайн обаче колективът е въвлечен именно поради убеждението, че общността зависи от обществените данъци. Това от своя страна влияе на отделния човек (Kellenberger 1996, 80).

Както беше показано в историческия обзор, още в много ранни векове чувството за общност се концентрира около самостоятелността на общините да взимат решения и пряката зависимост на стопанското им положение от плащането на данъци и съвместното използване на ресурси. Тоест чувството за колективно самосъхранение на лихтенщайнците от векове е пряко свързано с икономически измерения. Впечатляващото забогатяване във втората половина на XX в. само подсилва това дълбоко вкоренено чувство и е напълно разбираемо, че гражданите не искат да се откажат от него. Още повече че държавата

им не разполага с много други предимства и средства за влияние в международен план. Реакциите на властта действително оставят горчивия привкус на полупризнания и полуобещания. В сравнително новите форми и измерения на случващото се на лихтенщайнските финансови пазари Негеле открива актуализиране на отколешни модели на поведение – хитруване в собствена полза и двоен морал (R. Nägele 2001, 86).

В изследването си върху колективната идентичност Гщьол цитира допитване от 1994 г. В него се очертава амбивалентен образ на Княжеството като държава бижу, която предлага висок жизнен стандарт и уют, но чиято тъмна страна е белязана от еснафщина, затвореност, недоброжелателност, жажда за престиж, маскирани интереси и неясни властови механизми. В същото изследване се стига до заключението, че сериозните промени са направили лихтенщайнците несигурни, че те всъщност не се чувстват дорасли за новата си „световна" позиция, че прикриват комплексите си за малоценност с надменност и демонстрират типично новобогаташко поведение. По-изненадваща е нагласата на младите хора, установена в проучването. Противно на очакванията те смятат, че нямат особени перспективи за бъдещето, че добрите работни места вече са заети от чужденци и „баницата е разпределена" (Gstöhl, Wir sind wer! Wer sind wir? 1999, 10). Ако се абстрахираме от принципната склонност на младите хора към недоволство, този начин на мислене може да се тълкува като разглезеност от високия стандарт, постигнат от родителското поколение, инертност, очакване за привилегии по право и страх от реална конкуренция. Както Гщьол, така и Келенбергер потвърждават нагласата на младите лихтенщайнци „да изстискват лимона до последна капка", вместо да положат усилия за собствени успехи и изграждане на собствена идентичност (Gstöhl, 1999, 11; Kellenberger, 1996, 82). В съвсем недвусмислен вариант тази констатация потвърждава стереотипа, че „сърцето на лихтенщайнците е в портмонето им" (Gstöhl, Wir sind wer! Wer sind wir? 1999, 8).

Твърденията, че лихтенщайнското общество не желае или няма зрелостта да се заеме с въпросите на колективната си идентичност, са колкото показателни, толкова и труднодоказуеми.

Ако им се доверим, не бива да забравяме, че дори акцентът да е поставен върху поправянето на външния облик, това не означава, че в лихтенщайнското общество не протича паралелно, по-задълбочено и критично преосмисляне на представата за себе си. Още повече че такива дълбоки и болезнени обществени процеси се нуждаят от дълга фаза на ферментация, докато се мобилизира достатъчно колективна енергия за справянето с тях. Това се отнася може би в още по-голяма степен за бързо наваксващото и еманципиращо се, но и силно консервативно лихтенщайнско общество.

МЕДИИ

Медиите са един от най-важните фактори за формиране на обществени нагласи и същевременно форум за тяхното изразяване. Медийният ландшафт в Лихтенщайн не е особено разнообразен: ако не се броят интернет сайтовете на различни организации, в Княжеството има два всекидневника, органи на двете по-големи партии, и едно радио. Така наречената четвърта власт е подложена на остри критики, според които тя не изпълнява основната си функция – да поддържа същински медиен контекст чрез контрол, задълбочени и много перспективни проучвания, да бъде независима от властови фактори и така да допринася за правилно функциониращa демокрация.

Според повечето автори медийната реалност в Лихтенщайн е точно обратната – няма критично настроена общественост, „няма поне донякъде свободна преса, няма критична журналистика, а само дирижирани от партиите дворцови репортажи" (R. Nägele 2001, 89). В свой безпощадно критичен анализ на медийната практика в страната Йоахим Батлинер директно отрича на местните редакции професионализъм и професионална етика. Според него липсват журналисти, които да поддържат високо качество на медиите. Двата ежедневника са „стегнати в тесен корсет" (Batliner 2001, 12) – материалите в тях са едностранчиви, повърхностни и обвързани с рекламни функции и партийни лобита. При това няма дори достатъчно рекламодатели, за да

могат изданията да се откажат от финансирането от определени организации. Затова пък със специален Закон за стимулиране на медиите държавата се ангажира да поддържа жизнена медийна среда.

Батлинер дава конкретни примери за липсата на професионализъм и предубедеността на лихтенщайнските вестници. За него е възмутително, че страна с такава просперираща икономика няма утвърдени икономически журналисти, поради което специалистите трябва да четат чуждестранни издания, а икономическите страници на местните служат само за реклама и са за онези читатели, които нищо не разбират от икономика. И още:

> …как страна, която се смята за културен център с великолепен театър, великолепни творци, великолепни галерии и концерти, същевременно може да има медии, които не казват нищо друго освен „великолепно“. Това, което вестниците публикуват за културата, е предоставено на случайността, а в по-добрия, в обратния, случай се публикува статия, основана на повече или по-малко дължима услужливост (Batliner 2001, 11).

Възмущението на автора предизвиква и неспособността на местните журналисти да приемат критичните позиции на чуждестранните си колеги:

> Лихтенщайн, който не знае къде преминават границите му, който веднъж е сборът от единайсет села, а друг път – финансов метрополи, е жаден за чуждестранни огледала. И все крайно недоволен от това, което тези чуждестранни огледала му показват. Нас никой не ни разбира, повтарят политици и сдружения, и продължават да ангажират PR агенции, които да организират пресконференции в чужбина и да лобират, сякаш всички вестници функционират по модела на лихтенщайнските (Batliner 2001, 13).

За него проблемът, който местните медии имат с идентичността си, е по същество проблем на самата страна с идентичността ѝ, и то в много по-голяма степен, отколкото при други страни.

> Да се очаква от лихтенщайнските медии да **създават** (подч.м., Д.Д.) идентичност би било не просто прекалено, но и погрешно: създаващите идентичност медии са инструменти на пропагандата. Тяхната задача е да карат хората да вярват в нещо. Медиите могат да бъдат само посредници на идентичност. […] Да се очаква от лихтенщайнските медии да **имат** (подч.м., Д.Д.) идентичност, би било правилно – но изглежда прекалено (Batliner 2001, 9).

Песимистичният поглед на Батлинер към медийния ландшафт в Княжеството споделят и други автори (Nägele, 2001; Marxer, Medien in Liechtenstein. Strukturanalyse der Medienlandschaft in einem Kleinstaat, 2004). Те потвърждават, че ролята на коректив в демократичното общество е обезсмислена от аматьорство и икономически зависимости, сведена до реклама и услужливост на определени лобита. Така се оказва, че медиите в Лихтенщайн служат по-скоро на едно фалшиво и поради това неубедително колективно самочувствие с проблематични устои и съдържание. И тъй като те имат огромна роля в изграждането и поддържането на колективния образ, тези техни ключови дефекти възпрепятстват в голяма степен наложителната работа по идентичността на страната и гражданите ѝ.

МЯСТО НА ЖЕНИТЕ В ОБЩЕСТВОТО

Общественото положение на жените в Лихтенщайн придава особен нюанс на проблема за местната колективна идентичност. Може да се каже, че „женският въпрос“ следва с две-три десетилетия закъснение общото икономическо и културно развитие на страната. То се дължи на дълбоко вкоренените, труднопреодолими патриархални нагласи, от които произтичат още няколко значими взаимносвързани обстоятелства: условията за обра-

зование, професионално развитие, обществено и политическо включване на жените.

До 50-те години на XX в. в затвореното, предимно аграрно лихтенщайнско общество под силното влияние на католицизма мястото на жената е у дома. Както в буржоазните, така и в селските семейства от нея се очаква да е самопожертвователната, кротка, търпелива и разумна майка и съпруга. Чрез лихтенщайнския си орган в. *Ин Христо* католическата църква поддържа образа на „служещата“ жена като нейно естествено амплоа. В този контекст се приветства практиката неомъжените момичета да придобият умения като домашни помощнички в чужди домакинства, с които се превръщат и в по-желани бъдещи съпруги (Frick 2007, 21). Допуска се изучаването и упражняването на „типично женски“ професии, включително в близките селища на Швейцария и Австрия. Женският труд извън домакинската практика, например във фабрики или гостоприемници, е допустим само по изключение и като преходен период преди задомяването. Въпреки тези обстоятелства обаче все повече нараства броят на работещите във фабрики жени, предимно в текстилната и каменодобивната индустрия (Heeb-Fleck 1995, 42). Те дори преобладават над работещите там мъже – разбира се, на подчинени позиции и с по-ниско заплащане. Към края на 30-те години количественото доминиране на жените във фабриките започва да намалява.

През 40-те години статистиките категоризират почти 80% от жените като „неработещи“. Става въпрос най-вече за съпругите на селски стопани, които освен с грижата за домакинството са ангажирани почти постоянно и в семейното производство. Сред регистрираните като работещи жени най-честите професии са домашна помощничка, работничка във фабрика, шивачка, перачка, тъкачка, продавачка, готвачка, детска и начална учителка, медицинска сестра, акушерка (Frick 2007, 14). Тенденцията да работят предимно неомъжени жени се запазва чак до 80-те години на XX в.

Важно обстоятелство е, че според традицията и закона мъжът е глава на семейството и отговаря както за издръжката, така и за взимането на всички решения, засягащи съпругата и децата му. При обновяването на закона за браковете през 1974 г. за пръв път се допуска развод между католици, но се потвърждава разпоредбата, че жената може да работи извън дома само със съгласието на съпруга си. Въпреки че в повечето европейски страни подобна нагласа отдавна изглежда недопустима, лихтенщайнските жени очевидно не са ѝ оказвали особена съпротива. Вероятно защото в този случай липсата на самостоятелност за тях означава висока степен на сигурност.

Наред с работата във или извън дома в живота на местните жени има и известно разнообразие – доброволческа дейност, участия в хорове, карнавали, изложения, модни ревюта, обществени празненства, излети, а понякога, макар и рядко, посещение на плувен басейн във Вадуц – разбира се, отделно от мъжете. През 20-те години карането на велосипед от жени не само е необходимо и напълно обичайно, но и им придава по-висок статус, подобно на шофирането след Втората световна война (Heeb-Fleck 1995, 105). От 50-те години, предимно чрез швейцарските медии, започват да се появяват алтернативни образи на по-еманципирани жени. Постепенната промяна в обществените нагласи е много бавна и повърхностна. В края на 70-те години продължава да е разпространено мнението, че въпреки доброто образование и шансове за работа, тяхна основна житейска задача са бракът и отглеждането на деца.

Икономическото преструктуриране и последвалият го възход след Втората световна война правят участието на жените в разширения трудов пазар все по-наложително. Развитието на сектора на услугите и създаването на все повече индустриални, търговски и финансови дружества създават търсене на административен персонал. Като най-подходящи за такива длъжности се възприемат жените, тъй като за тях не се изискват особено висока квалификация или ръководни умения, които тогава са постижими само за мъжете. Най-силен растеж на женското участие има в сектора на услугите – до 1970 г. те имат дял от 60%, като по-голямата част от тях са гражданки на Швейцария и Австрия.

Ако през 30-те години работят 25% от жените, през 2000 г. те са близо 45%. Повишаването на боря им (макар и сравнител-

но ограничено) обаче се дължи по-скоро на нуждата от повече работна ръка за процъфтяващата икономика, отколкото на променени нагласи или мерки за равнопоставеност (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 52). И до днес мениджърските и академичните позиции са заети предимно от мъже, а жените преобладават единствено в административно обслужващия сектор, което определя и сравнително ниското им заплащане. Тези ограничения не са специфично лихтенщайнска особеност, но Фрик ги тълкува като особен женски принос за икономическия възход на Княжеството (Frick 2007, 18).

Показателно е, че дори до учителската професия лихтенщайнските жени са допуснати много по-късно, отколкото в съседните страни. Светските учителки са изключителна рядкост до средата на 60-те години, а след постепенното им навлизане в професията преподават предимно в долните класове. Едва през 1981 г. е назначена първата жена на пълен щат в гимназията.

От втората половина на 80-те години, в хода на международната интеграция на Княжеството, постепенно се премахват повечето дискриминиращи закони и практики. Днес бракът и майчинството не са причина жените да приключват професионалното си развитие, но повечето от тях продължават да отдават приоритет на семейните занимания и ако работят, то е почасово. В съвременен Лихтенщайн все още има обществено неодобрение към жени, които оставят децата си в целодневни детски градини.

От ключово значение за общественото положение на жените и шансовете им за професионално развитие е образованието. Чак до 1968 г. момичетата нямат право да учат в гимназия, което предопределя по-ниската им квалификация, обслужващия характер на длъжностите и неравностойното заплащане. В първата половина на XX в. в девическите училища преподават предимно сестри от католическите ордени, а целта на програмата е възпитаничките да придобият домакински и елементарни секретарски умения. Едните са нужни за предстоящия им семеен живот, а другите – за преходния период дотогава. Търсенето на момичета с такава, макар и сравнително ниска, квалификация е голямо – те имат осигурени работни места в банки и офиси в

Лихтенщайн и съседните страни, още преди да завършат училището (Frick 2007, 38). Тази тясна образователна и професионална перспектива се компенсира донякъде от частни училища в Швейцария и Австрия – разбира се, за момичета, чиито родители са склонни и имат възможност да финансират такъв избор. Младите жени, които прекарват няколко години в съседните страни, възприемат този период като придобиване на повече самостоятелност чрез временно откъсване от семейната опека и разширяване на житейския си кръгозор извън тесните предели на родината си.

С напредването на еманципацията през 70-те години се правят основни промени и в образователната система. През учебната 2001/2002 година момичетата в гимназиите вече преобладават, макар и малко (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 44). Ако през 1970 г. едва 7% от лихтенщайнските студенти във висши училища в Швейцария, Австрия и Германия са момичета, 30 години по-късно те вече са 43%.

През 70-те години Швейцария и Лихтенщайн са последните европейски държави, в които жените нямат избирателно право[2]. След дълъг период на обществени брожения през 1971 г. Швейцария премахва това дискриминационно ограничение, а Княжеството, което принципно следва стъпките ѝ, едва тринадесет години по-късно. На консервативното лихтенщайнско общество, в частност на мъжете, от чието гласуване зависят всички решения, са нужни три десетилетия и няколко референдума, докато успее да приеме участието на жените в изборните процеси.

Първите дискусии по този въпрос са през 1957 г., но са последвани от почти цяло десетилетие застой. Следващият опит е през 1968 г., когато се провежда консултативно допитване без законодателна сила, в което участват и жените. Резултатът от него е категорично „не“ при гласоподавателите мъже. А очевидно голяма част от жените не са съвсем убедени, че искат правото да гласуват, защото в негова полза има само 24 женски гласа

[2] За сравнение: в Англия женското избирателно право е въведено през 1918 г., в Германия – през 1919 г., в САЩ – през 1920 г., а в България – през 1938 г., но само за омъжени и разведени жени или вдовици.

преднина (1 265 „да“ срещу 1 241 „не“). В хода на този процес се прави и друга съществена промяна. През 1969 г. избирателната възраст при мъжете е намалена от 24 на 20 години, т.е. значително се увеличава броят на мъжете гласоподаватели.

През 1971 г., три седмици след въвеждането на избирателното право за жените в Швейцария, в Лихтенщайн се провежда първият референдум по този въпрос. И този път мъжете го отхвърлят, макар и само с 81 гласа мнозинство (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 6). Резултатите от референдума провокират дванадесет жени да се съберат на демонстрация през сградата на правителството – това е първият женски протест в Лихтенщайн. Две години по-късно следващ референдум дава още по-отчетлив отрицателен резултат (2 126 „не“ – 1 675 „да“). Князът, макар и много предпазливо, се изказва в подкрепа на женското избирателно право, като при това смята, че гласуването му трябва да стане в парламента, а не пряко (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 6).

Упоритото отхвърляне на гражданските права на жените има своите основания във вече споменатите дълбоко вкоренени икономически, социални и манталитетни обстоятелства. Голямо значение има обаче и едно чисто политическо съображение, произтичащо от законовите разпоредби за браковете с чужди граждани. Според тях, ако чужденка се омъжи за лихтенщайнец, тя веднага получава лихтенщайнско гражданство. Затова пък местните жени автоматично го губят при брак с чужденец. Страхът на местните политици е, че жените не само са относително по-голямата част от избирателите, но и сред тях би имало твърде много доскорошни чужди гражданки, които биха придобили голямо влияние върху взимането на решенията (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 6).

Въпреки съпротивата на мъжете гласоподаватели все по-ясно става, че жените не могат още дълго да бъдат изолирани от политическия живот, но и че въвеждането им в него би било по-успешно чрез политика на малките стъпки. Предприемат се редица законови и институционални промени. С изменение на конституцията се позволява на общините да включат жените в местни избори. В следващите години от тази възможност се възползват

всички общини освен Шаан (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 7). Променен е и законът за браковете. Лихтенщайнските жени, изгубили поданството си заради брак с чужденец, получават възможност в рамките на 5 години да си го върнат. Същевременно се въвежда карантина за придобиване на местно гражданство от чужденки – те трябва да докажат 12 години жителство в страната, поне три от които в брак с лихтенщайнски гражданин, като годините на брака се броят двойно (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 9). С тези промени се премахват повечето дискриминиращи разпоредби, засягащи местните жени, и едно от основните съображения против женското избирателно право.

Според чл. 31 от Конституцията на Княжество Лихтенщайн „всички граждани на страната са равни пред закона“, но очевидно тази обща формулировка се тълкува от съда според конкретната ситуация. Многократните опити на активистки да се позоват на този конституционен принцип в борбата си за право на глас остават безуспешни. През 1981 г. по инициатива на художничката Регина Марксер и психоложката Барбара Райнбергер се създава групата „Акция „Спящата красавица“, чиято цел е да „събуди спящата красавица“ за обществен живот. Както в повечето страни в зората на женското движение, действията на групата срещат незачитане и подигравателно отношение, но процесът на еманципация вече изглежда необратим. Още на следващата година към „Акция „Спящата красавица“ се присъединява и групата „Мъже за избирателното право на жените“. Двете големи партии в Княжеството също създават свои комисии по женския въпрос.

Много важно придружаващо обстоятелство е, че през 70-те години Княжеството тръгва по стъпките на Швейцария в международната интеграция, демонстрирайки външнополитическа суверенност и самочувствие. През 1978 г. страната е приета в Съвета на Европа и декларира намерението съвсем скоро да въведе избирателното право за жените. Няколко години по-късно това все още не се е случило и през септември 1983 г. представителки на „Акция „Спящата красавица“ пледират пред Съвета в Страсбург да упражни натиск върху Лихтенщайн по този

въпрос. Действията им нямат особен успех пред международната организация, но пък в Княжеството предизвикват силен обществен резонанс и са заклеймени като позорящи родината.

В крайна сметка след три десетилетия на постоянство и безуспешни опити на референдум през 1984 г. лихтенщайнските мъже гласуват, макар и с малка преднина, въвеждането на избирателно право на жените (2 370 „да“ срещу 2 251 „не“). След този акт с огромно политическо значение започва адаптиране на законодателството и обществения живот към новата ситуация. През 1992 г. поредна промяна на конституцията изрично потвърждава, че жените и мъжете имат равни права. Клаузата е формулирана с ограничаващо уточнение, че за адаптирането на настоящото право към този принцип решаваща роля ще имат съответните закони, без да се поставя конкретен срок за адаптирането им (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 31–32).

Действително започва последователно осъвременяване на законите, премахват се дискриминационни разпоредби в сферата на образованието, заетостта, брака, социалноосигурителната сфера и т.н. През 1999 г. се приема и специален закон за равнопоставеността на половете. Наред със съществуващите партийни женски организации към парламента и правителството се създават комисии по равноправие на половете, които консултират организации от обществения и частния сектор, провеждат информационни кампании, проекти и други инициативи. Освен тях днес има много женски организации и мрежи, които показват нарасналото самочувствие на жените за участие в обществения и политическия живот на страната. Те популяризират техни искания или служат просто за споделяне на интереси и занимания.

В последните години с особен интерес се изследва доколко и как демократизирането на избирателното право е довело и до промяна на нагласите – както сред жените, така и сред мъжете. В своята студия по повод 20 години от въвеждането на избирателното право Вилфрид Марксер прави следната равносметка: жените са придобили равнопоставеност във всички сфери на обществения, политическия и професионалния живот, но все още са твърде несъразмерно представени в политическите, медийните, мениджърските и академичните среди. Това се отразява както на кариерното им развитие, така и на средното заплащане. Доколкото жени заемат високи постове, те са по-скоро във фондации и други обществени организации, при това предимно в сферата на културата, образованието и социалните въпроси. Причините за малкия брой жени в политиката и на високи обществени постове се дължи по-скоро на собственото им нежелание да се ангажират, отколкото на избирателните диспозиции. Марксер подчертава обаче и един интересен аспект: изискванията към жените в политиката често са нереалистично високи – дотолкова, че и мъжете в парламента не биха ги покрили (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 23). Наред с обичайните мерки за преодоляване на дисбаланса в политическото представителство на жените (например въвеждане на квоти) в Лихтенщайн са обсъждани и подчертано ексцентрични идеи – например конституиране на втора, „женска“, камара към „мъжкия“ парламент, така че всеки пол да избира своите представители (Marxer, 20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz. 2004, 28).

По-малобройното участие на жените в политически институции не е местна особеност и със сигурност е културно и исторически обусловено. Особено в южноевропейските (Гърция, Кипър, Италия), но и в повечето други страни политиката се възприема като предимно мъжко занимание. Днес в 25-членния парламент на Княжество Лихтенщайн пет от депутатите са жени, една от които негов заместник-председател. Сред петимата членове на правителството има две жени – Аурелия Фрик с ресор „Външни отношения, образование и култура“ (втори мандат, от 2009 г.) и Марлийс Аман-Марксер с ресор „Инфраструктура, околна среда и спорт“ (от 2013 г.).

Десет години след изследването на Марксер и 30 години след въвеждането на избирателно право на жените Линда Мерк-Рорер прави пореден задълбочен анализ на мястото им в политическия живот на страната. Данните от него показват, че нараства готовността на избирателите да подкрепят жени, но кандидатките все още са малко. Едно от обичайните обяснения за това съотношение е различната социализация на момчетата и моми-

четата, която в Лихтенщайн се подсилва от устойчивите представи за традиционните роли на половете. Разбира се, причините са много по-комплексни и винаги комбинация от социални и индивидуални фактори. Наред със системните особености като типа правна, избирателна, институционална и партийна система, политическата ориентация и организация на партиите, степента на еманципация на жените решаващо значение имат индивидуалните фактори – опит, амбиция, компетентност за участие в политиката, професионална реализация и лични качества на съответните кандидатки, както и обстоятелствата в личния им живот – семейно положение и майчинство, финансова самостоятелност, респ. зависимост и др. (Märk-Rohrer 2014, 10).

На базата на интервюта с представителки на жените в трите големи партии Мерк-Рорер очертава някои показателни тенденции. Макар и политически конкуренти, двете най-силни партии – Прогресивната гражданска партия (ПГП) и Отечественият съюз (ОС), споделят подчертано консервативна ориентация. Тя определя и сходното им отношение към участието на жените в политиката. И двете партии го подкрепят като основно демократично право, но са принципно скептични към специалните мерки за стимулирането му. ПГП настоява, че кандидатурите в партийните листи трябва да представляват „естествено“ отражение на предпочитанията както на избирателите, така и на самите кандидат(к)и. Евентуалните мерки за стимулиране на жените в политиката не бива да са изкуствени или офанзивни. Жените сами могат и трябва да решават дали и доколко да се ангажират в политиката. И двете партии категорично отхвърлят квотите за жени като обидни: от една страна, защото представляват известна принуда и за партиите, и за гласуващите, а от друга – заради презумпцията, че кандидатката трябва да бъде избрана заради пола, а не заради компетентността си. ПГП намира смисъл по-скоро в целенасочената работа с млади активисти без оглед на пола им. За тях тя е начин да натрупат опит, а за партията – да си осигури приемственост. Това мнение споделя и ОС – още преди въвеждането на избирателното право създава вътрешнопартиен женски съюз и се старае поне 1/3 в управителния съвет на партията да са жени.

Обратно на двете по-стари и консервативни партии, които разчитат на семейната среда като решаваща за приемствеността на възгледите, Свободна листа (СЛ) набира поддръжници най-вече сред хората, които се разграничават от традиционните нагласи на предците си. Основана е през 1985 г. като зелена алтернативна формация, тясно свързана с женското движение. Основен неин приоритет е премахването на всяка форма на дискриминация. Относно участието на жените в политиката си поставя амбициозна цел – паритет на половете на всички нива (Märk-Rohrer 2014, 23). Представителката на СЛ е категорична, че без квоти няма как да се постигне по-видимо присъствие на жените, но тъй като за парламентарните избори те са нереалистични, партията е приела такава за собствените си листи. Поради ниския интерес на жените към политическа дейност обаче дори и тя е трудноизпълнима. Затова мерките на СЛ са насочени конкретно към жени, които вече са демонстрирали политически или граждански ангажимент под някаква форма, и подкрепят дългосрочното им участие в политическата дейност. Също като другите две партии СЛ се старае да лансира кандидати на различна възраст, с радлични професии или занимания, включително домакини.

Представителките и на трите партии са единодушни в няколко принципни наблюдения. Дори при сравнимо образование и компетентност, жените по принцип имат чувствително по-ниска политическа мотивация от мъжете. Те нямат доверие в собствените си способности до голяма степен заради липсата на опит на ръководни позиции. Повечето от тях нямат така подчертана нужда от себеизява и публичност като мъжете и изразяват неприязън към практиките на властовата политика. Решаваща за избора им най-често се оказва невъзможността да съчетаят семейни, професионални и политически ангажименти. От друга страна именно тази готовност да поемат основната грижа за семейството осигурява на мъжете възможността да се занимават с политика (Märk-Rohrer 2014, 19–24). Въпреки окуражаването от страна на партиите повечето жени не желаят да се ангажират с политика, поне не в политически институции. Онези от тях, които са склонни на някакво участие, предпочитат

то да е в контекста на по-висока политическа култура, но не така силно партийно обвързване.

Въпреки различията, които произтичат от идейните основи на партиите, представителките им споделят мнението, че присъствието на жените в политиката е твърде слабо, а намирането на достатъчно и подходящи кандидатки е трудно. Затова са напълно обичайни кандидатури на хора без всякакъв опит в политиката. Докато в Германия и Швейцария са нужни години на участие в партийни структури и изкачване по стълбиците на политическата кариера, в Лихтенщайн това не е необходимо. Едва ли има друга страна в Европа, в която е толкова висок шансът човек без всякакъв политически опит да бъде избран в парламента или друг държавен или общински орган (Märk-Rohrer 2014, 33). Дори тези перспективи обаче по-скоро възпират жените, отколкото ги мотивират – ниската самоувереност и приоритетът на семейния и професионалния живот се оказват по-силни.

Участието на жените във взимането на решения е толкова важно не само защото тези решения засягат и тях, а и защото би внесло нови теми, аспекти и гледни точки, различни от тези на мъжете. Въпросът какво процентно участие на жените в институциите би било достатъчно и как да бъде постигнато няма общовалиден отговор дори в страни с дълъг опит в този сложен социален процес. Прилагането на стимулиращи мерки изглежда наложително, но и спорно: паритетът или друго квотно участие на жените гарантира ли свобода на избора, качество на представителството и демократичност на решенията?

Късното въвеждане на избирателно право на жените и колебливото им навлизане в политиката са поредно проявление на лихтенщайнските специфики. Всеобщото материално благополучие и обществено спокойствие в Княжеството не подтикват към промяна на статуквото или форсиране на иначе добри идеи. Динамиката на социалните процеси и в частност на женската еманципация изразява своеобразната самостоятелност и самочувствие на лихтенщайнските граждани. Чрез отказа си да следват по принуда външни модели (дори швейцарски), без да имат вътрешна готовност за тях, те разкриват един от най-интересните аспекти на колективната си идентичност.

ДРУГИТЕ ЗА ЛИХТЕНЩАЙН

Зараждащият се във втората половина на XIX в. туризъм в Европа прокарва маршрути през Швейцария, а оттам – най-често на път за други страни – и през Лихтенщайн. Странното алпийско кътче е „открито“ и описано накратко от неколцина пътуващи. В няколко малки сборника Йенс Дитмар публикува кратки текстове или откъси предимно с пътеписен характер, които представят впечатленията на чужди автори от Княжеството. Сред по-известните от тях са Клеменс Брентано, Александър Дюма, Валтер Бенямин, Фридрих Дюренмат. Повечето текстове са написани с добронамерена ирония, други са по-скоро неутрални описания на ландшафта и бита или пък са поетична възхвала на природните хубости. Ето няколко от най-изразителните примери, които предоставят така необходимия за всяка колективна и индивидуална саморефлексия поглед отвън.

В спомени за своето детство един от най-известните немски романтици, Клеменс Брентано, рисува трогателна картина на Княжеството. За него зад името Вадуц се криело приказно царство на всякакви мечти, тайни и съкровища, които детското въображение може да създаде. Без някога да е бил там или дори да знае къде точно се намира, във фантазиите си той го избрал за свое владение и намирал в него място за всяко ново нещо, което научавал. Години наред никой възпитател, учебник или енциклопедия не можели да го убедят, че не е повелител на това загадъчно късче земя в Алпите, и то си останало неговото въобразено, но все пак съществуващо място, дълго след като напуснал вълшебните пространства на детството: „И досега за мен Вадуц е страната на всички богатства, тайни и скъпоценности“ (Brentano, Das Ländchen Vadutz. 2000, 132).

Не така романтичен, но пък много забавен е текстът на Лудвиг Хевеси, автор от началото на XX в. Със симпатия и приятна ирония той предава анекдотичните си впечатления от Лихтенщайн. На влизане в страната срещнал каруца, натоварена със сено, а върху него пътували няколко местни селяни. Зачудил се дали ако срещне още една такава каруца, с това няма да се изчерпят всички обитатели на местността. Но когато в следва-

щите часове казал „Добър вечер“ 8 236 пъти, разбрал, че греши за броя на населението (Hevesi, Unterlebensgroß. 2000, 27). В странноприемницата пък имал възможност да покаже осведоменост за местните особености и да коригира заблудите на друг чуждестранен посетител. Запитан дали онази странна постройка сред скалите над селцето (княжеският замък) е затвор, дал следния находчив отговор:

> В тази спокойна страна престъпления няма, най-много по няколко правописни грешки на ден в училището, чийто наказателен кодекс се побира върху един линеал (Hevesi, Unterlebensgroß. 2000, 29).

Шеговитата симпатия на случайно преминаващите през Лихтенщайн пътници е обичайно и разбираемо отношение. Съвсем различна е обаче гледната точка на един представител на властта. Юристът Йозеф Шуплер, в периода 1808–1827 г. княжески наместник във Вадуц, в хода на късноабсолютистки реформи през 1815 г. пише „Описание на Княжество Лихтенщайн“. Шуплер рисува един много неласкателен събирателен образ на поданиците на това владение. Остро критичният му поглед установява, че физическото и интелектуалното развитие на лихтенщайнците е много под това на съседите им. Според него една от причините е липсата на достатъчно образование – децата растели без родителски контрол, не учели нищо друго, освен горе-долу да четат и пишат. Това от своя страна пък се дължало на липсата на добри учители. Доскоро те били оставени както с ниско заплащане, така и без всякакъв надзор на преподаването от страна на светските и църковните власти. И за да е съвсем ясно, че образованието по онова време е съмнителна ценност за изцяло селското население, Шуплер не спестява и факта, че самите родители не пускали децата си на училище, за да ги използват в неизчерпаемата селскостопанска и домакинска работа.

Пряко свързани с лошото образование и също така разрушителни за духовното развитие на отделните личности и на общността според Шуплер са и проблемите в религиозния живот. Жителите на Лихтенщайн не се интересували от дълбочината, а само от ритуалната страна на християнството. За това имала вина и епископията в Кур, защото не е създала семинария, която да образова добри свещеници и учители. Затова и те, с малки изключения, не само вършели работата си небрежно, формално, но и нанасяли допълнителна вреда, насаждайки сред хората погрешни суеверни нагласи.

Според автора на този безпощаден текст лихтенщайнците предпочитали пастирския живот пред полския труд, защото той повече отговарял на тяхното предразположение към безделие, стремеж към свобода и задоволяване на всякакви страсти, дори когато това било във вреда на ближния и държавата. Ето как описва лихтенщайнския обитател:

> По характер той е чувствен, неискрен, търси собствената си изгода, склонен е към спорове и скандали, неспособен е на разбирателство както в собственото си семейство, така и извън него, той е с лоши нрави, без мярка в яденето и пиенето, докато има запаси, незагрижен за бъдещето и неспособен да въведе в домакинството си разумен ред. На външност е мръсен, без вкус, недодялан и отвратително отпуснат, маниерът му е вял, а всичките му действия – бавни (Schuppler, Der Liechtenstener an und für sich 2003, 29).

Според Шуплер лакомията на местните се изразява в това, че се хранели по пет пъти, а по възможност и пиели по два пъти на ден. В по-добри времена се отдавали на пиянство. Обичайните им ястия обаче – предимно мляко, картофи, хляб и тестени продукти от царевично и пшенично брашно, не оставят впечатление за особено разнообразие и излишество. Самият автор пише, че бедните никога не можели да си позволят месо, а по-заможните – рядко.

Нелицеприятният групов портрет на лихтенщайнското население най-вероятно е изкривен от преувеличения или игнориране на добродетели – в цитирания откъс не се споменава

нито една. Та нали за да има място за реформи (каквато е неговата задача), трябва да има установени нередности.

Далеч по-безобиден обобщен образ рисува един от най-значимите съвременни швейцарски писатели Фридрих Дюренмат. Чрез героя си Шьонбехлер в романа „Правосъдие“ (1987) той създава персонификация на стереотипите за миниатюрната страна:

> Шьонбехлер беше чувствителен човек. Във външния му вид нямаше нищо особено, дори напротив – за несведущите той сякаш беше въплъщение на образцовия гражданин. Обличаше се грижливо, наоколо му се носеше приятен аромат, никога не се напиваше и изобщо живееше в пълно разбирателство със света. Колкото до националната му принадлежност – той самият твърдеше, че е лихтенщайнец. Вярно, това не било кой знае какво, казваше обикновено той, ала поне нямало защо да се срамува: Лихтенщайн бил сравнително невинен относно настоящото положение в света, стига да се изключи фактът, че издавал твърде много пощенски марки, и разбира се, ако се пренебрегнат благородните му данъчни закононарушения; това била най-малката държавица, която си позволявала да живее на широка нога. Освен това един лихтенщайнец не се поддавал толкова лесно на манията за величие и рядко се обявявал за особено ценен само поради факта, че е лихтенщайнец, както се случвало с американците, руснаците, французите или германците, които априори вярвали, че французинът или германецът по дефиниция е по-висше същество. Принадлежността към една велика сила – а за лихтенщайнеца почти всички държави по неволя били велики сили, дори Швейцария – от психологическа гледна точка представлявала сериозен недостатък за всекиго от засегнатите, и по-точно, създавала опасност човек да пострада от една определена нелепост на отношенията. Тази опасност нараствала пропорционално с големината на нацията (Дюренмат 1989, 88).

Възпроизвеждайки клишетата за лихтенщайнците, Дюренмат същевременно потвърждава и онази характерна за тях нагласа, ясно доловима и до днес: осъзнаването на собствената незначителност в никакъв случай не е причина за неудовлетворение, а точно обратното: „късметът“ да са толкова безинтересни за историята е техният щит. Не отричат, че някои от пътищата, по които е постигнато изключителното им благоденствие, минават по ръба на общоприетата законност, но не изпитват особена вина за своята изобретателност и нямат намерение да се откажат от този вече утъпкан път, а само да го култивират донякъде.

ОБОБЩЕНИЕ

Много аспекти на националната идентичност са в силна степен емоционално обусловени, затова опитите за тяхното развенчаване чрез рационализиране често са неуспешни и дори пораждат обратен ефект. Лихтенщайнското общество ще трябва да се занимае предимно с негативните черти от колективния си образ и затова въпросът за неговата идентичност още дълго време ще бъде открит.

Като най-съществен идентичностен маркер се откроява малката територия и културно-историческата маргиналност на Княжеството. Донякъде парадоксално е, че именно от тях са произтекли и са се запазили през вековете гаранциите за суверенитета, благосъстоянието и своеобразието му. За Лихтенщайн е определящо съчетанието между самочувствие и неувереност, комплекс за малоценност и чувство на превъзходство, привързаност към традицията и еманципация. Въпреки случаите на автоестетизиране лихтенщайнското общество като цяло удържа трудния баланс между приемственост, обновяване и адаптация.

ПОСЛЕСЛОВ

Обзорното представяне на една страна в нейното обществено-историческо развитие е нелека задача поради обема и комплексността на материала. Фактът, че Лихтенщайн е толкова особена и непозната държава, прави заниманията с нея предизвикателни и интересни. Целта на тази книга като първо представяне на Княжеството в България е да бъде информативна и съдържателно балансирана. Акцентът е поставен върху създаването на обширна фактологична основа, а тя е съчетана с анализ на най-значимите процеси в съвременното лихтенщайнско общество.

Надяваме се, че старанието да изградим максимално плътен, широкообхватен и достоверен образ на Княжеството, ще провокира бъдещи изследвания върху редица теми, които останаха незасегнати или само бегло очертани. По-задълбочено изследване заслужават например въпросите за лихтенщайнския икономически модел, за функционирането на институционалните механизми и обществените отношения в една толкова малка държава. Интересни наблюдения могат да се направят върху образователната система в Княжеството и ролята ѝ за развитието на гражданското общество. Разбира се, могат да се изследват многобройни аспекти в различните области на културния живот, особено на съвременното му развитие. Както стана ясно, проблемът за националната идентичност на Лихтенщайн също предоставя широко поле за по-детайлни проучвания и анализи.

Спецификите в обществеото развитие на Княжество Лихтенщайн разкриват интересни перспективи в частност към немскоезичното, а в по-общ план и към европейското културно пространство, затова тяхното изследване и популяризиране е начинание, което си заслужава усилията.

ПРИЛОЖЕНИЕ

ХРОНОЛОГИЯ НА ВЛАДЕТЕЛИТЕ

Графовете Фон Монфорт (XIV в.)

Няма подробни данни за имената и последователността

Графовете Фон Верденберг-Зарганс (1256–1416)

Хартман I (1256–1271)
Рудолф II (1271–1322)
Рудолф III (1322–1325)
Хартман III (1325–1354)
Рудолф VI (1355–1388)
Хартман IV, епископ на Кур – брат на Хайнрих V (1388–1416)

Бароните Фон Брандис (1416–1507)

Волфхарт IV (1416–1418)
Волфхарт V (1418–1456)
Волфхарт VI (1456–1477)
Зигмунд I (1477–1492)
Лудвиг I (1492–1507)

Графовете Фон Зулц (1507–1613)

Рудолф V (1507–1535)
Йохан Лудвиг I (1535–1547)
Алвиг XI (1547–1573)
Карл Лудвиг (1573–1616/17)

Графовете Фон Хоенемс (1613–1712)

Якоб Ханибал I (1530–1587)
Каспар I (1587–1640)
Якоб Ханибал II (1640–1648)
Франц Вилхелм (1648–1650)
Фердинанд Карл (1650–1686)
Якоб Ханибал III (1686–1692)

Князе от рода Лихтенщайн

Ханс-Адам I (1699–1712)
Йозеф Венцел (1712–1718)
Антон Флориан (1712–1721)
Йозеф Йохан Адам (1721–1732)
Йохан Непомук Карл (1732–1748) – под настойничеството на Йозеф Венцел
Йозеф Венцел (1748–1772)
Франц Йозеф I (1772–1781)
Алоис I (1781–1805)
Йохан I Йозеф (1805–1836)
Алоис II (1836–1858)
Йохан II (1858–1929)
Франц I (1929–1938)
Франц Йозеф II (1938–1989)
Ханс Адам II (1984 регент/1989 – до сега)
Алоис II (от 2004 г. регент)

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Дюренмат, Фридрих. *Правосъдие.* Пловдив: Хр. г. Данов, 1989.

Петкова, Дияна. *Културни идентичности в интеркултурен диалог.* Велико Търново: Фабер, 2013.

Allgäuer, Robert. *Ferdinand Nigg (1865–1949).* Bern: Benteli Verlag, 1990.

Allgäuer, Robert. *Rudolf Schädler, Musik und Baumgebilde.* Vaduz: Schalun Verlag, 1989.

Amt für Statistik. Fürstentum Liechtenstein. *Bevölkerungsstatistik 31. Dezember 2015.* Vaduz: Amt für Statistik, 2016.

Amt für Statistik. Fürstentum Liechtenstein. *Volkszählung 2010. Bevölkerungsstruktur. Band 1.* Vaduz, 2011.

Anton Ender. Ein Liechtensteiner Maler des 20. Jahrhunderts. Vaduz: Anton Ender Verlag, 1981

Archiv-Atelier. 28.01.2016. www.archiv-atelier.li/?page=2111&lan=de

Banzer, Roman. Die Mundart des Fürstenums Liechtenstein. In: *Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein*, 1998: 141–247.

Batliner, Joachim. „Die vereinnahmte Presse.“ In: *Beiträge zur Liechtensteinischen Identität.*, от Politische Schriften. Bd. 34 Hrsg. Norbert Jansen. Schaan: Verlag der Akademischen Gesellschaft in Liechtenstein, 2001.

Beattie, David. *Liechtenstein. Geschichte und Gegenwart.* Triesen: van Eck Verlagsanstalt, 2005.

Biedermann, Klaus. *Geschichtliche Forschungen und Publikationen: Eine Möglichkeit zur Identitätsfindung in Liechtenstein.* In: Politische Schriften, 2001: 22–30.

Bilkter, Erika. *Geniekult mit der Kamera. Zu den photographischen Selbstdarstellungen.* In: Ivan Miassojedow/ Eugen Zotow, 1881–1953. Spuren eines Exils. Bern: Benteli, 1997.

Bogg, Mathias. *Der Rhein als Verbindung und Trennung. Entwicklung einer Grenzlinie im Gebiet zwischen Balzers Wartau und Bendern/ Haag im 15. und 16. Jahrhundert. In:* Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte. Bd. 1, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Bollag, Peter. *Klein am Rhein.* (7.1.2016) http://www.juedische-allgemeine.de/article/view/id/523.

Bowlt, John E. *Gefährliche Querungen.* In: Iwan Mjassojedow und die Kultur der Grenzverletzungen. o.A., 1997.

Brandt, Jan. *Große Kunst im kleinen Staat*. In: Weltkunst, 2015.

Brentano, Clemens. *Das Ländchen Vadutz.* In: *Europa erlesen. Liechtenstein.*, Jens Dittmar (Hg.). Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 2000.

Breuer, Michael. *Die Bekämpfung der Geldwäsche im Völkerrecht, in der Europäischen Union und im Fürstentum Liechtenstein.* Vaduz: ex jure Verlagsanstalt, 2003.

Broggi, Mario. *"Wahre" Landschaft oder Landschaft als "Ware" – Gedanken zur Raumentwicklung in Liechtenstein.* In: Liechtenstein Politische Schriften. Vaduz: Liechtensteinische Akademische Gesellschaft, 2011.

Brunhart, Arthur. *Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte Bd. 1.* Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Brunhart, Arthur. *Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte. Neuzeit: Land und Leute. Bd. 2.* Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Brunhart, Arthur. *Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte. Bd. 3.* Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Brunhart, Richard. *Identität und Wohlstand.* Innsbruck, 2005.

Büchel, Franz. *Liechtensteiner Zeittafel.* Vaduz: Liechtenstein-Institut, 1993.

Büttler, Placid. *Die Freiherren von Brandis.* In: Jahrbuch des historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein, Bd. 11, 1911.

Combarnous, G. *Erste Begegnung.* In: Damals in Liechtenstein, Jens Dittmar (Hg.). Triesen: van Eck Verlagsanstalt, 2003.

Dittmar, Jens. *Geschlossene Gesellschaft?* In: Zeitgenössisches Kunstschaffen aus Liechtenstein, E. Frick (Hg.). Vaduz: Kulturbeirat der Fürstlichen Regierung, 1989.

Dittmar, Jens. *Europa erlesen. Liechtenstein.* Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 2000.

Dopsch, Heinz. *Liechtenstein – Herkunft und Aufstieg eines Fürstenhauses.* In: Bausteine zur Liechtensteinischen Geschichte, Bd. 2, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

E-Archiv. (28.01.2016) http://www.e-archiv.li/print/29872.pdf

Eichner, W. *Die Musikkultur in Dreiländereck Hochrhein-Bodensee.* In: Kultur an Bodensee und Hochrhein. Deutschland – Liechtenstein – Österreich – Schweiz, A. Grüneis (Hg.). Freiburg: Rombach, 1992.

Erbentraut, Regina. *Homo homini lupus. Ivan Miassojedow/Eugen Zotows Pandaimonion.* In: Ivan Miassojedow/Eugen Zotow, 1881–1953. Spuren eines Exils. Bern: Benteli, 1997.

Falk-Veits, Sabine; Alfred Stefan Weiss. *"Armselig sieht es aus, die not ist nicht zu beschreiben". Armut als soziales und wirtschaftliches Problem des 18. und 19. Jahrhunderts, dargestellt am Fallbeispiel Liechtenstein.* In: Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Fiala, Petr; Anna Matusinova. *Religion und Politik in Liechtenstein.* In: Kontinuitäten – Diskontinuitäten, Liechtensteinisch-tschechische Historikerkommission (Hg.). Vaduz: Historischer Verein des Fürstentums Liechtenstein, 2013.

Fischer-Almanach. *Almanach.* 2013 (14.02.2015). http://durchschnittseinkommen.net/liste-durchschnittseinkommen

Frick, Julia. *Frauenerwerbsarbeit im Liechtenstein der Nachkriegszeit bis zum Ende der 1970er-Jahre.* In: Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein, Vaduz: 2007.

Frommelt, Fabian. *Das Dorf Triesen im Mittelalter.* In: Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Frommelt, Hansjorg. *Fabriklerleben. Industriearchäologie und Anthropologie.* Zürich: Chronos-Verlag, 1994.

Frommelt, Josef. *Die Liechtensteinische Landeshymne.* In: Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein (104). Vaduz, 2005.

Geiger, Peter. *Anschlussgefahren und Anschlusstendenzen in der liechtensteinischen Geschichte.* In: Politische Schriften, Bd. 14. Vaduz: Verlag der liechtensteinischen akademischen Gesellschaft, 1990.

Graham, Martin. *"Wo dein Himmel, ist dein Vaduz". Liechtenstein in der schönen Literatur.* Triesen: Coleba, 2007.

Gstöhl, Sieglinde. *Wir sind wer! Wer sind wir?* Kleine Schriften. Vaduz: Verlag der Liechtensteinischen Akademischen Gesellschaft, 1999.

Gürtler, Gernot. *Quo vadis? Aspekte zum "homo migrans" im Fürstentum Liechtenstein.* In: Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Hasler, Norbert (Hg.). *Damals in Liechtenstein.* Triesen: van Eck Verlagsanstalt, 2003.

Hasler, Norbert W. *Kulturgut aus Liechtenstein – abgewandert oder verloren.* In: Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein. Vaduz: Historischer Verein des Fürstentum Liechtenstein, 1998.

Hasler, Otmar. *Liechtenstein – eine integrationspolitische Erfolgsgeschichte?* In: Politische Schriften, Vaduz, 2001.

Heeb-Fleck, Claudia. *Frauenarbeit in Liechtenstein in der Zwischenkriegszeit 1924–1939.* In: Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein. Vaduz: Historischer Verein, 1995.

Hermann, Cornelia. *Die Kunstdenkmäler des Fürstentum Liechtenstein. Das Oberland. Bd. 2.* Bern: GSK, 2007.

Hermann, Cornelia. *Die Kunstdenkmäler des Fürstentum Liechtenstein. Das Unterland. Bd. 1.* Bern: GSK, 2013.

Hevesi, Ludwig. *Unterlebensgroß.* In: Europa erlesen. Liechtenstein, Jens Dittmar (Hg.). Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 2000.

Hiltbrunner, H. *Verwandtschaft.* In: Europa erlesen. Liechtenstein, Jens Dittmar (Hg.). Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 2000.

Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein, Band 1. Vaduz: Historischer Verein für das Fürstentum Liechtenstein, 2013.

Historisches Lexikon des Fürstentums Liechtenstein, Band 2. Vaduz: Historischer Verein für das Fürstentum Liechtenstein, 2013.

Inama, Johannes. *Gertrud Kohli. Momente, Werkmonographie.* Rugell: Küefer-Martis-Huus, 2005.

Jäger, Louis. http://www.louis-jaeger.com/briefmarken. (14.06.2016)

Jahrbuch 7 des Literaturhauses Liechtenstein: *Passage.* Triesen, *2012–2013.*

Kaiser, Peter. *An meine Landsleute!* In: Europa erlesen. Liechtenstein, Jens Dittmar (Hg.). Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 2000.

Kaiser, Peter. *Geschichte des Fürstentums Liechtenstein. Nebst Schicldерungen aus Chur-Rätiens Vorzeit.* Ruggell: Verlagsbuchhandlung Dome, 1983.

Kellenberger, Ralph, Martin Frommelt. *Ein visionärer Realist. Anton Frommelt 1895–1975. Der Maler und Kunstvermittler.* Vaduz: Schalun Verlag, 1995.

Kellenberger, Ralph. *Kultur und Identität im kleinen Staat. Das Beispiel Liechtenstein.* Bonn: ARCult Media, 1996.

Kliemand, Evi. *Ferdinand Nigg. Wegzeichen zur Moderne.* Bern: Benteli Verlag, 1986.

Kohli, Gertrud. *Gertrud Kohli.* (28.01.2016) http://gertrudkohli.li/ausstellungen/raum-licht-malerei/

Koschatzky, Walter. *Mit Wasserfarben malen.* Wabern-Bern: Benteli Verlag, 1991.

Kräftner, Johann. *Die Familie Liechtenstein als Kunstsammler und Mäzene.* In: Kontinuitäten – Diskontinuitäten, Liechtensteinisch-tschechische

Historikerkommission (Hg.). Vaduz: Historischer Verein des Fürstentums Liechtenstein, 2013.

Kunstsammlung, Liechtensteinische Staatliche. *Ivan Miassojedoff/Eugen Zotow, 1881–1953. Spuren eines Exils.* Bern: Benteli Verlag, 1997.

Landkarten, Historische. *Mapire.* 2015. (15.02.2016) http://mapire.eu/de/map/mkf_licht/?zoom=11&lat=47.11721&lon=9.5941

Längle, Alicia. *Aussenpolitik als Instrument der Identitätsgestaltung.* In: Politische Schriften. Vaduz, 2001.

Leins, Steffen. *Das Prager Münzkonsortium 1622/23. Ein Kapitalgeschäft im Dreißigjährigen Krieg am Rand der Katastrophe.* Münster: Aschendorff Verlag, 2012.

Liechtenstein, Hans-Adam II. *Der Staat im dritten Jahrtausend.* Triesen: van Eck Verlagsanstalt, 2010.

Literatursalon Lichtenstein. (29.01.2016) http://www.literatursalon.li/Literaturszene

Malin, Georg. *Kulturpolitik als Verpflichtung europäischer Kleinstaaten.* In: Politische Schriften. Vaduz: Liechtensteinische Akademische Gesellschaft, 1984.

Malsch, Friedemann. *Der offene Blick. 10 Jahre Kunstmuseum Liechtenstein.* Bern: Benteli, 2010.

Malsch, Friedemann. *Kunstepochen im Dialog.* In: Schweizer Monatshefte, XI, 2000.

Märk-Rohrer, Linda. *Frauen und politische Parteien in Liechtenstein.* In: Arbeitspapiere Liechtenstein-Institut Nr. 48, Bendern: Liechtenstein-Institut, 2014.

Martin, Graham. *Das Haus Liechtenstein in der deutschen Literatur.* Vaduz: Historischer Verein für das Fürstentum Liechtenstein, 1990.

Marxer, Wilfried. *20 Jahre Frauenstimmrecht. Eine kritische Bilanz.* Bendern: Liechtenstein-Institut, 2004.

Marxer, Wilfried. *Medien in Liechtenstein. Strukturanalyse der Medienlandschaft in einem Kleinstaat.* Schaan: Verlag der Liechtensteinischen Akademischen Gesellschaft, 2004.

Marxer, Wilfried. *Umfrage Nationale Identität Liechtensteins - Dokumentation.* Bendern: Liechtenstein-Institut, 2006.

Mazohl-Wallnig, Brigitte. *Sonderfall Liechtenstein – Die Souveränität des Fürstentums zwischen Heiligem Römischen Reich und Deutschem Bund.* In: Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte. Bd. 3, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Mikes, George. *Innen und außen.* In: Europa erlesen. Liechtenstein, Jens Dittmar (Hg.). Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 2000.

Mittermair, Veronika. *Die Neutralität Liechtensteins zwischen öffentlichem und fürstlichem Interesse.* In: Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte. Bd. 3, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Mjasoedow, Ivan. *Agritura.* (28.01.2016) http://agritura.livejournal.com/26351.html

Nägele, Hans. *Liechtenstein als Schauplatz einer Novelle von Goethe. Hat Goethe in seiner namenlosen Novelle Vaduz beschrieben?* In: Zeitung "Liechtensteiner Vaterland", Januar 1986.

Nägele, Rainer. *Nichtidentisches: Aus distanzierter Nähe.* In: Politische Schriften, Vaduz, 2001.

Ospelt, Hilmar. *Liechtenstein im Spiegel der Dichtung.* Vaduz, 1956.

Quaderer-Vogt, Rupert. *Bewegte Zeiten in Liechtenstein. Bd. 1. 1914 bis 1926.* Zürich: Chronov Verlag, 2014.

Quaderer-Vogt, Rupert. *Bewegte Zeiten in Liechtenstein. Bd. 2. 1914 bis 1926.* Zürich: Chronos Verlag, 2014.

Quaderer-Vogt, Rupert. *Bewegte Zeiten in Liechtenstein. Bd. 3. 1914 bis 1926.* Zürich: Chronos Verlag, 2014.

Raev, Ada. *Ivan Miassojedoff im Kaleidoskop der Kunstgeschichte. Anregungen, Bezüge, Parallelen.* In: Ivan Miassojedoff/Eugen Zotow (1881–1953). Spuren eines Exils. Vaduz, 1997.

Rheinberger, Rudolf, Norbert Hasler. *Moris Menzinger (1832–1914).* Konstanz: Südkurier GmbH, 1986.

Sablonier, Roger. *Regionale ländliche Gesellschaft im mittelalterlichen Liechtenstein: eine Ideenskizze.* In: Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte. Studien und studentische Forschungsbeiträge. *Bd. 1*, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Sagmeister, Rudolf. *Evi Klimand – Das Bildschaffen.* Bern: Benteli Verlag, 1989.

Schamberger-Rogl, Karin. *Das Malefizgericht nach den liechtensteinischen Quellen des 17. Jahrhunderts.* In: Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte. Bd. 2, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Schamberger-Rogl, Karin. *"Landts Brauch, oder Erbrecht", in der "Vaduzischen Grafschaft üblichen".* In: Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein, Bd. 101. Vaduz, 2002

Schlapp, Manfred. *Das ist Liechtenstein.* Stuttgart: Seewald Verlag, 1980.

Schuppler, Josef. *Der Liechtenstener an und für sich.* In: Damals in Liechtenstein, Jens Dittmar (Hg.). Triesen: van Eck Verlagsanstalt, 2003.

Schuppler, Josef. *Moralische Lebensart, Sitten und Gebräuche.* In: Europa erlesen. LIechtenstein, Jens Dittmar (Hg.). Klagenfurt/Celovec: Wieser Verlag, 2000.

Schurti, Pio. *Wovon wir reden, wenn wir von Identität sprechen. Eine Akkumulation von Andeutungen, Vermutungen, Ausschweifungen.* In: Politische Schriften. Vaduz, 2001.

Seger, Otto. *Überblick über die liechtensteinische Geschichte.* Vaduz: Presse- und Informationsamt der Fürstlichen Regierung, 1984.

Smola, Franz. *Die Fürstlich Liechtenstein'sche Kunstsammlung.* Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999.

Sprenger, Stefan. *Geschichten, Geld und Geheimnis.* In: Politische Schriften. Vaduz, 2001.

Steinmeyer-Orgel. *Die Steinmeyer Orgel.* (28.01.2016) http://www.euleorgelbau.de/front_content.php?idart=34

Tschaikner, Manfred. *Hohenemser Schreckensherrschaft in Vaduz und Schellenberg?* In: Zeitschrift "Monfort", Heft 2, 2012

Umbruch. *Schwerwiegende Enthüllungen des Regime Fascista, Cremona. Liechtensteiner Juden im Spionagedienst.* In: Zeigung "Der Umbruch". Juli 1942.

Vaterland. (28.01.2016) http://www.vaterland.li/importe/altdaten/kultur/400-Jahre-Fastentuch-von-Bendern;art488,77191

Vogt, Beat Psul. *Die "Liechtensteinische Landeszeiung 1863".* In: Bausteine zur liechtensteinischen Geschichte. *Bd. 3*, Arthur Brunhart (Hg.). Zürich: Chronos-Verlag, 1999.

Vogt, Paul. *Der 18. Januar 1699 – Wendepunkt unserer Geschichte.* In: Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein. Bd. 99. Vaduz: Historischer Verein, 2000.

Wanger, Harald. *Die Regierenden Fürsten von Liechtenstein.* Triesen: Frank van Eck Verlagsanstalt, 1995.

Wenaweser, Katrin, H. Esterer. *Architektur im Spiegel der Identität.* In: Politische Schriften, Bd. 34. Vaduz, 2001.

Wilhelm, Gustav. *Der Weg der Liechtenstein-Galerie von Wien nach 1998.* In: Jahrbuch des Historischen Vereins für das Fürstentum Liechtenstein. Bd. 95. Vaduz: Historischer Verein, 1998.

Wohlwend, Sigvard. *Der Datendieb. Wie Heinrich Kieber den größten Steuerskandal aller Zeiten auslöste.* Berlin: Rotbuch-Verlag, 2011.

Zeitz, Lisa. *Die Schätze Liechtensteins.* In: *Weltkunst*. Vaduz, 2015.

Zeitz, Lisa. *Die Würfel sind gefallen.* In: Weltkunst. Vaduz, 2015.

Даниела Дечева
Мария Ендрева

КНЯЖЕСТВО ЛИХТЕНЩАЙН
История. Култура. Идентичност

Българска
Първо издание

Редактор *Гергана Борисова*
Предпечат *Мария Налбантова*

Формат 60x90/16
Печ. коли 15,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
www.press-su.com